

VARIA

VI

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1997

VARIA

VI

**Zborník zo VI. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra–Piesok 27.–29. 11. 1996)**

**Zostavila
Mira Nábělková**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
1997**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

Vedecký redaktor

PhDr. Slavo Ondrejovič, CSc.

Recenzent

Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Obsah

Mira Nábělková: Uvodné slovo	7
Juraj Rusnak: Niekoľko poznámok o ritualizovanej reči	9
Jiří Mezulánik: Postavení přirozeného jazyka v současné komunikaci	11
Zuzana Strehovská: Reklamné prejavy v lokálnom rozhlase	14
Monika Javorská: Reklama očima Benettonu	19
Milan Ferenčík: O interakčnej dynamike rozhlasového dialogu	30
Slávka Krajčovičová: Diskurz masmedialnej komunikácie analýza televíznych správ	43
Jana Wachtarczyková: Sémantické pole ukrivdenosti alebo priznávokovej javy feministického diskurzu	51
Lujza Urbancová: Variácie v semantickom trojuholníku	58
Eudmila Liptáková: Okazionalizmy v hovorenej komunikácii	63
Mariana Stejskalová: Z lexiky detskej reči	69
Jana Kesselová: Detská reč a komunikačne vyučovanie materského jazyka na I. stupni ZŠ (na materiáli adjektívnej lexiky)	74
Ol'ga Orgoňova: Slovo tvorná štruktúra galicizmov a ich deriváty	80
Giorgio Cadorini: Komenský a morfémy	88
Martina Černá: Postavení rukopisů Dalimilovy kroniky ve vyvoji českého pravopisu	96
Marianna Sedláková: K problematike foném [h] a [x] v Sol'noban'skej mestskej sudnej knihe	102
Markus Giger: Ireverzibilita výsledných stavů jako faktor při interpretaci slovenských časových souvětí	106
Iveta Bónova: Intralingválně a paralingválně prvky v suprasegmentálnom podsysteme	119
Eubica Dvornická: Zastúpenie lexikálnych prevzatí z latinčiny a z gréčtiny v súčasnej slovenčine	123
Miriam Sitárová: Administratívno-právne termíny v Budmerickej mestskej knihe	133
Jaromír Krško: Mikrotoponyma Revucej v historických cirkevných dokumentoch	138
Wierginia Mirosławska: Uwagi o deklinacji nazwisk polskich	145
Mária Imrichová: Zvukové ustrojenie logonym	149
Xénia Činčurova: Priestor v Iwaszkiewiczovej proze Brezovy haj	154
Lubomír Kováčik: Obraznosť v poézii Janka Kráľa	160
Antonina Grigoraš: Stilističeskij aspekt ispol'zovanija frazeologii biblejskogo proischozdenija v publicističeskome stile (na materiale sovremennoj pressy Ukrainy)	167
Katarina Balleková: Lexikálna semantika pradiarskej a tkačskej terminologie	173

Juraj Zajonc: Činovať – k vývoju obsahu a pôvodu pojmu.....	186
Peter Žeňuch: Pieseň k počajevskej ikone Bohorodičky. Historicko-literárna a religiózna interpretácia.....	197
Alexandra Rajčanová: Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní (diachrónny pohľad).....	208
Ingrid Majeriková: Mníšsky rád kamaldulov a jeho miesto v dejinách slovenského jazyka.....	217
Slavomíra Očenášová: Obsahová, lexikálno-sémantická a jazyková charakteristika prosieb Modlitby Pána.....	222
Martina Čeripková: Vokalizmus východoslovenských sotáckych nárečí z hľadiska slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov.....	228
Zoriana Jastremska: Slovenská frazeológia s komponentmi – názvov peňazi.....	233

Milí kolokvialisti (ak Vás smiem takto oslovit'),

rada využívam možnosť privítať Vás za (zatiaľ) neprítomného predsedu Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV Slava Ondrejoviča na VI. kolokviu mladých jazykovedcov. S istou spokojnosťou až hrdosťou hovorím „už šiestom“ – pretože päť doterajších ročníkov niečo pozitívne, čo sa prejavuje už dnes a čo sa ešte môže, resp. má prejavit' v budúcnosti, prinieslo a vybudovalo. Odznelo na nich vyše sto príspevkov z rozličných výskumných oblastí jazykovedy a príťahlých disciplín, spoznalo sa odborne aj popriodborne nie až tak málo mladých kolegov, možno sa nadviazali aj nejaké priateľstvá. Fakt, že každý rok rastie počet záujemcov, že už „skúsení kolokvialisti“ prichádzajú, ak sa im dá, rok po roku, pozývajú a privádzajú ďalších kolegov a kolokviu často ostávajú verní aj po prekročení orientačne stanoveného vekového limitu, dáva za pravdu tej predstave, s ktorou sme sa ideu kolokvia pred šiestimi rokmi podujali realizovať, napriek existencii názoru, že nemá zmysel pripravovať netematizované odborné podujatie na generačnom základe. Bolo by iste zvláštne robiť kolokviá „strednovekých“ alebo „starších“ lingvistov, predsa však je niečo iné stretnutie tých, čo do svojho odboru ešte len vstupujú alebo vstúpili nedávno. Mysleli sme a myslíme si, že je dôležité poznať sa, mať možnosť bezprostredne komunikovať, vedieť, kde kto čo robí a asi bude robiť, získať kontakty – a to nie len v užšom okruhu vlastného zamerania, ale aj širšie, prípadne aj v len celkom jemne dotykových oblastiach. Preto sme kolokvium od začiatku koncipovali čiastočne aj multidisciplinárne s predstavou prípadnej (ak sa niekto s niekým, resp. niečo s niečím stretne) interdisciplinarity.

Ukazuje sa, Váš záujem to naznačuje a potvrdzuje (však sa pre nás chata UK postupne stáva kapacitne nedostačujúcim miestom stretávania), že jazykovedná spoločnosť v tomto smere nevykročila zlým smerom. Kým sa bude dať, budeme sa takto na kolokviách stretať. Žiaľ, nie už všetci, ktorí sme sa chceli... Chcem pripomenúť, chcela by som, aby sme si pomysleli na dvoch mladých prešovských vedcov, ktorých nám tak veľmi predčasne zobral minulý rok. Na Paľa Dolejša, ktorý na našich kolokviách nebol – a na Vladu Garjanského, s ktorým sme sa tu dvakrát stretli... Nebyť kolokvia, mnohí by sme ho neboli poznali. Bolo by nám teraz menej smutno, no neboli by sme poznali človeka, ktorý citlivo vnímal svet a vyrovnával sa s ním a s jeho literárnym stvárnením vo svojich štúdiách, pre mnohých z nás písaných tak trochu v mej paradigme, niekedy iritujúcich, no zaujímavých. V tom, o čom tu hovoril naposledy, pred dvoma rokmi, bola aj reflexia všetkého, čo sa odohrávalo a odohrávalo v jeho (bývalej) Juhoslávii, toho, čo sa vie odohrávať v tomto svete... Spomeňme si, teraz – a veď aj inokedy – na Vladu Garjanského, bol tu so svojim slovom s nami...

Z programu kolokvia, ktorý sa nám ako vždy (a vždy je to zaujímavá skladačka) podarilo poukladať do istých blokov, je zrejmé, že sa nasledujúce

tri dni budeme pohybovať po rozmanitých priestoroch. Bude to iste užitočne strávený čas, aj keď všetky získané poznatky zrejme bezprostredne nevyužijeme – niektoré ale (a každý možno niečo iné) určite. Na základe teraz už mnohoročných skúseností nepochybujem ani o príjemnosti a užitočnosti času stráveného mimo vlastných pracovných hodín v týchto zasadačkovo-jedáľensko-klubových priestoroch. A ako každý rok, aj teraz má kolokvium ešte ďalší rozmer – šancu pokomunikovať s prítomnými už „štatutárne nie mladými“ účastníkmi kolokvia. Za všetkých spomeniem profesora Horeckého, ktorý každé kolokvium absolvuje vlastne dvakrát – tu, medzi nami, pripravený rozprávať sa či diskutovať o najrozličnejších otázkach (počas spoločných sedení, ale povedzme aj na prechádzke smerom na Zochovu chatu), a druhý raz nad textami príspevkov ako recenzent zborníčka *Varia*. Niet pochyb, že pozornosť venovaná mladej vede je hodna vďaky.

Nazretie do programu kolokvia dost' zreteľne naznačuje, že máme čo robiť .. Začnime teda. Nech sa Vám/nám darí.

Modra–Piesok 27. 11. 1996

Mira Nábělková

Niekoľko poznámok o ritualizovanej reči

Juraj Rusnák

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

1. Základnou iniciatívou modernej jazykovedy je úsilie definovať fungovanie jazykového kódu. Riešenia vychádzajúce z interpretácie kódu samotného nie sú však vždy postačujúce: pri analýze obsahu komunikátu „*Dnes sa nám ochladilo*“ je dôležité, či odznel z večerných správ o počasí alebo medzi známymi pri cestovaní vo výťahu Rovnako tak pri otázke „*Ako sa máte?*“ očakávame inú odpoveď v ordinácii praktického lekára a inú pri neformálnom rozhovore cestou z práce. Tradične sa takéto jazykové prejavy klasifikujú ako fatické, resp. ako manifestácie tzv. fatickej funkcie jazyka, definovanej ako „...nadväzovacia funkcia, ktorú plnia kontaktové výrazové prostriedky pri stretaní, lúčení, telefonovaní ap.“ (Mistriek a kol., 1993, s. 136), ako funkcia zameraná na kontakt účastníkov komunikácie (Hoffmannová, 1996, s. 191). Často sa uvádza, že tieto kontaktové jazykové prostriedky, pozdravy, konvenčné rečové frázy sú „obsahovo vlastne vyprázdnené“ (Horecký, 1983, s. 68), dokonca že „sú to všetko také zaprášené, ošúchané, prázdne výpovede, ktorými ľudia dávajú najavo iba to, že sú tiež ľudia. A nič iné...“ (Mistriek, 1988, s. 134). Domnievame sa, že spomínané rečové prejavy sú plné dát, pravda, dát o správaní a o kultúrnom, sociálnom a psychologickom pozadí tohto správania. Jazyk je v tomto zmysle používaný v situáciách s výrazne manifestovaným správaním (Hyhlík – Nakonečný, 1977, s. 72). Vysoký stupeň stereotypie jazykových prejavov a fakt, že sa tieto prejavy vyskytujú vo významovo podobných (typických) situáciách ako prostriedok uľahčujúci, resp. odľahčujúci komunikáciu, nás privádzajú k úvahám o tom, že takéto jazykové prejavy sú prejavom ritualizovaného správania. Skôr než o fungovaní fatickej funkcie jazyka by bolo podľa nášho názoru vhodnejšie hovoriť o ritualizovanej komunikácii a o ritualizovanej reči.

2. Najčastejšie je rituál (vnímaný ako rituálna komunikácia) charakterizovaný pravidelnosťou a ustálenosťou formálnej štruktúry, ktorá je definovaná kánonom (historicky formovaným zo zvykov a sociálnych stereotypov), akceptovaná účastníkmi rituálu a manifestovaná performanciou (Gerbner a kol., 1989, 3, s. 467). Ako repliku na otázku „*Ako sa máš?*“ neočakávame v zdvorilostnom pozdrave informácie o osobnom živote osoby, ktorej otázku kladieme, ale všeobecné, neutrálne frázy typu „*Ujde to... – Len tak, pomaly...*“ a pod. (Fixované sociálne stereotypy v takýchto komunikačných situáciách umožňujú zmenu „neutrality“ skôr k negatívnejmu pólu hodnotenia, napr. „*Nestojí to za reč... – Samé problémy... – Nezaškodilo by lepšie...*“ – zatiaľ čo v krajoch s inými zvykmi a sociálnymi stereotypmi je tendencia skôr

udržat' konverzačný optimizmus: „*Very well... - I m fine... - It s great...*“ a pod.) Komunikačná performancia pripravuje kulisy tomuto divadlu: dramaturgicky je „hra“ dielom oboch strán – fúzia expedienta a recipienta je manifestovaná akceptovaním jej pravidiel. Preto o ritualizovanej komunikácii možno hovoriť len v prípade, keď „scéna“ je dokončovaná spoločným úsilím účastníkov komunikácie. 3. „*Chcel by som pozdraviť svoju milovanú manželku, ktorá tu práve vedľa mňa sedí, a popriať jej veľa šťastia k jej najtrajším narodeninám.*“ – Poslucháč, ktorý takto volal do živého vysielania rozhlasu, vôbec nechcel zablahoželať svojej partnerke k sviatku. Mohol to urobiť pohodlnejšie, v prirodzenejších dekoráciách (teda v intímnom prostredí), bez zdĺhavého vyzváňania do rádia. Rovnako tak oslávenkyňa neočakáva gratuláciu. Celá „hra“ má iný názov. Ritualizovaná reč v zásade uľahčuje komunikáciu, ako prejav ritualizovaného správania pôsobí empaticky: fúzia expedienta a recipienta v záujme rituálnej performancie je všade tam, kde fungujú silné sociálne a psychické väzby. Povinné rekvizity v rečovom správaní moderátora komerčnej rozhlasovej stanice (extrémna žoviálnosť, blížiaci sa k netaktnej dôvernosti a preexponovaná emocionalita, hraničiaca s afektom) sú vnímané – a akceptované – ako súčasť komunikačného rituálu: „*Táák a teraz si, ľudkovia, odpáľme ďalšiu súťažienku... Takže, hurá, ideme na to!... Majte sa všetci super a počúvajte naše rádio!*“ Akceptovanie ritualizovaných prvkov v komunikácii má často výrazné kultúrne podtexty: americká hra na silácky zápas zvaná wrestling je pútavá svojou syntézou fikcií, ktoré zabávajú diváka Západu: bohaterski supermani proti sebe zvädzajú naoko „súboj“, naoko prejavujú verbálnu i fyzickú nenávisť, rozhodca naoko „rozhoduje“ a striedavo silákov trhá od seba a núti bojovať. Diváci rituál akceptujú: kričia, povzbudzujú, hnevajú sa za prehru a radujú sa z víťazstva. Naoko. Ritualizované postupy v rečových prejavoch discjockeja (opakovacie figúry, fragmentarnosť a klišéovitosť) prijímajú účastníci diskotéky ako súčasť svojrázneho kmeňového rituálu, kde nechýbajú formálne insígnie (oblečenie, tanec, hypnotická hudba) a kde prahunutie po tranzovom zážitku modifikuje pozíciu hlavného entertainera diskotéky: nad všetkými i nad rituálom bdie už nie showman, ale – šaman.

4. Ritualizovaná reč potvrdzuje oprávnenosť vnímania jazyka ako „prejavu ľudského ducha“ (Benjamin Whorf) a presúva zmysel úvah o jazyku k jeho tvorcovi („Význam vety je to, čo expedient zamýšľa, aby z vety porozumel expedient“ – Joseph Gardiner). V literárne štruktúrovaných spoločenstvách (Marshall Mc Luhan) je ritualizovaná reč informáciou o kultúre, o fungujúcich stereotypoch, o sociálno-psychických väzbách tejto spoločnosti. Rituál je okamihom, v ktorom hovoríme o sebe najviac, je stavom expanzie informácii. Kultúra, ktorá nedefinuje svoj jazyk a mýty a necení si ich, nevládze uniesť bremeno sebareflexie: huncútske príbehy o Tomovi a Jerry m sú pre ňu návodom k agresivite, hollywoodske muzikály oslavou nevku a War-

holova plechovka cocacoly – plechovkou cocacoly. Obáv z akceptovania rituálu nás zbavujú Tarantinove Pulp Fiction: „Povedz niečo!“ – „Niečo.“

Literatúra

- GERBNER, G. a kol.: International Encyclopedia of Communications. I–IV. New York – Oxford, Oxford University Press 1989.
- HOFFMANNOVÁ, J.: Fatická funkce jazyka, konverzace a její žánry. Slovo a slovesnost, 67, 1996, s. 191–205.
- HORECKÝ, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 110 s.
- HYHLÍK, F. – NAKONEČNÝ, M.: Malá encyklopedie současné psychologie. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1977. 340 s.
- JANOUŠEK, J.: Sociální komunikace. Praha, Svoboda 1968. 176 s.
- McLUHAN, M.: Jak rozumět médiím. Extenze člověka. Praha, Odeon 1991. 340 s.
- MISTRÍK, J.: Variácie reči. Bratislava, Smena 1988. 170 s.
- MISTRÍK, J. a kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava, Obzor 1993. 516 s.

Postavení přirozeného jazyka v současné komunikaci

Jiří Mezulánik

OPF Slezské univerzity, Karvíná

Otázkám komunikace je v poslední době věnována mimořádná pozornost. Nikdo nepochybuje o významu komunikace v soukromém styku, stále větší je i zájem o tzv. pracovní komunikaci (angl. business communication) a její různé formy (podrobně je v poslední době posuzována firemní či manažerská komunikace, komunikace se zákazníkem, s veřejností, ale třeba i komunikace lékař a pacient). Komunikační znalosti a dovednosti jsou jedním ze základních požadavků při konkurzních interview a spolu s dalšími znalostmi a dovednostmi, zejména komputivními, se staly další gramotností moderního člověka.

Méně jednoznačně je však posuzována účast či postavení (přirozeného, verbálního) jazyka v komunikačních procesech. V poslední době se stále častěji objevuje názor, že jazyk se stává komunikačním outsiderem, tedy že je pro komunikaci nefunkční či nepotřebný. Tvrdí to např. Albert Mehrabian, americký antropolog, který uvádí, že 55 % podílu na komunikaci tvoří neverbální komunikační prostředky, 38 % připadá na prostředky parajazykové (zvukové – intonace, melodie, pauzy, rytmus) a pouze 7 % tvoří prostředky verbálního jazyka (Mehrabian, 1972, s. 21–23). Podobně se vyjadřuje Birdwhistell, který uvádí, že 65 % informací nepochází ze slovního projevu.

Tyto názory nejsou ojedinělé ani v současné době. Můžeme je zaznamenat v různých obměnách. Použití verbálního jazyka v reklamě se zřiká firma Benetton (Toscani, 1996, podrobněji viz příspěvek Moniky Javorské). Velmi negativně posuzuje jazyk jako komunikační prostředek filosof Václav Bělohradský, který na konferenci Moc a média prohlásil, že „lidé definitivně přišli o iluze, že slova jsou kryta skutečností, podobně jako peníze zlatem... zjistili jsme, že za slovy není nic, žádná pravda, prostě nic“ (MF Dnes, 11. 11. 1995, s. 18).

Podobný postoj k jazyku jako prostředku komunikace byl prezentován na interdisciplinární konferenci pod názvem *Obečná porada - Komunikace mezi lidmi, státy a národy*, kterou pořádala v říjnu 1996 v Praze nadace Pangea. Na konferenci proběhla diskuse o efektivnosti komunikace při řešení ekonomických problémů, o překonávání komunikačních bariér etnického, náboženského, generačního charakteru, cvičilo se praktické použití her pro překonávání různých problémů komunikačního charakteru apod.

Příznačná pro tuto konferenci byla skutečnost, že se ji aktivně nezúčastnil žádný lingvista (možná i proto se původně ohlášený Noam Chomsky nakonec nedostavil). Komunikace pak zde byla interpretována interakcionalisticky jako prostředek harmonizování osobnosti, vytváření vztahů k jiným lidem. Prosadil se tedy imanentistický psychologizující a sociologizující přístup k chápání podstaty komunikace, ve kterých verbální jazyk nemusí hrát prvořadou úlohu. Chápání jazykových prostředků k dosažení efektů ležících mimo oblast komunikace (vyjádřené např. v kategoriích komunikační strategie a taktika) je nezajímavé, nepodstatné, druhořadé.

Pokusme se posoudit uvedené názory podrobněji a určíme motivace těchto názorů:

1. Na úvod je možné prohlásit, že uvedená prohlášení nejsou nová. V různých vědních oborech se již dříve tento problém posuzoval při zkoumání zastupitelnosti jazyka např. pro ty, kdo jazyk používat nemohou, nebo tuto schopnost ztratili v důsledku nemoci či úrazu, při posuzování forem reprezentace textu u neslyšících apod.

Dostí podrobně se úlohou jazyka a dalších systémů v komunikaci zabýval Roman Jakobson, který upozorňoval, že v komunikaci z hlediska systémů v ní používaných můžeme vyčlenit 3 soustředné kruhy znakových soustav, a to 1. systém jazyka, 2. jiné systémy sémiotické, tj. jazyk a další soustavy signálů, indexů a symbolů a 3. soustavy znaků ekonomických, sociologických, např. peníze jako znak. Jednotlivé znakové soustavy pak zkoumá lingvistika, sémiotika, ekonomie a sociologie. Jazyk je soustavou základní, nikoli vždy nejdůležitější (Jakobson, 1985, s. 320).

A do třetice můžeme uvést práce D. Hymese, který využívá americké tradice antropologie k tomu, aby viděl komunikaci jako součást společenského chování, v němž jazyk nemusí hrát hlavní roli (viz Hymes, 1968).

Argumentů o hlavní, či vedlejší úloze jazyka v komunikaci bychom mohli nalézt velmi mnoho, mohli bychom se např. ptát, proč je jazyk dosud používán, když je tak nedokonalý. Je-li totiž dosud aktivním prostředkem, pak musí být komunikace v něm úspěšná. A otázka po úspěšnosti, efektivitě prostředků v komunikaci používaných je podle nás základní. Dovedeme si jistě představit nejazykové formy komunikace, z nichž některé jsou dovedeny ke značné dokonalosti, např. balet, ne vždy si však uvědomíme, že všechny mají k jazyku blízko svou znakovostí, neboli specifickým vztahem mezi tím, co označují a jak to označují (vyjadřují).

2. Dalším důvodem, proč je jazyk posuzován jako méně dokonalý prostředek komunikace je *banalizace jazyka* (v terminologii již zmíněného Bělohradského), tj. sdělování od dialogu – od stanoviska adresáta sdělení a od konkrétné komunikační situace. Prioritní se stává planetarizace, zviditelnění našeho sdělení, nikoliv řešení komunikační úlohy, sledování nějakého konkrétního komunikačního cíle. Největších změn doznává banalizací tzv. masová komunikace (politická, reklamní), kde převládá výroba hesel, sloganů, manuálů, příruček a propagace i obrana takto vytvořených komunikačních produktů, což má často přednost před věcnou argumentací a interakcí komunikačních partnerů.

Jedním z projevů banalizace je přílišná uniformizace, standardizace jazyka. Takto banalizovaný, standardizovaný jazyk neslouží ke sdělování osobně viděné skutečnosti, ale opakuje někým obsahově i formálně uspořádané řečové vzorce. Přestože v užívání jazyka jako dorozumivacího prostředku je stereotyp, je toto chápáno jako podstatné omezování osobnostního přístupu v komunikaci. Banalizace tedy narušuje znakovost jazyka tím, že obsahově i formálně upřednostňuje v komunikaci jednu stránku znakovosti, stereotyp a náhodnost vztahu mezi označovaným a označujícím. To má zdůraznit snahu po všeobecném porozumění (např. v reklamě), ale vede zároveň k oslabení interpersonální interakce komunikantů vytlačováním osobnostního akcentu v komunikaci – tím se zdá, že jazyk ztrácí smysl.

3. Za jiné narušení kooperace znakových soustav v komunikaci bývá pokládán nerovnoměrný vztah mezi jazykovými a obrazovými znaky (lidé se např. víc dívají na televizi, méně čtou, tím vnímají všechno víc a lépe přes obraz, objevuje se mnoho piktogramů, jejichž cílem je překlenout různost jazyků při předávání všeobecných informací apod.). Na těchto procesech není podle našeho názoru pro jazyk nic alarmujícího, spíše je třeba zkoumat možnosti, které se takto vytvářejí pro kombinaci verbálního a neverbálního vyjádření, např. v multimediálních produktech počítačů.

4. Nedostatečná připravenost či ochota zaměřit zkoumání přirozeného jazyka a výsledků tohoto zkoumání aktuálním společenským potřebám. Katedra komunikace naší fakulty, například, má v rámci výzkumného grantu MŠMT *Výzkum podmínek malého a středního podnikání* za úkol hledat cesty a pros-

tředky komunikační podpory malého a středního podnikání. Základním problémem je vlastní definování komunikačních podmínek a potřeb těchto firem. Schází propracované diagnostické postupy či metodiky, jak tyto potřeby nacházet (tj. nástroje alespoň parciálního komunikačního auditu), nejsou propracovány terapeutické postupy, jak tyto komunikační potřeby (komunikační bariéry) efektivně řešit. Nebyla zpracována soustava praktických (prakticky využitelných) komunikačních technik pro jednotlivé typy komunikačních situací (vyjednávání, reklamace, krizová komunikace apod.). Myslím, že podobných příkladů i v jiných oblastech společenské činnosti by bylo možno nalézt celou řadu.

5. Neucelená soustava komunikační přípravy v systému středních a vysokých škol, a dále zejména soustava profesní komunikační přípravy. Komunikační (jazyková) příprava – s výjimkou cizojazyčné – se podstatě uzavírá před začátkem profesního vzdělávání a profesní činnosti. Přitom nemáme na mysli odborníky, pro které je dokonalé používání jazyka podmínkou úspěšného vykonávání profese, např. učitelů, právníků, žurnalistů. Na vzpomínané konferenci bylo jasně konstatováno, že komunikačními dovednostmi a znalostmi je třeba vybavit i pracovníky jiných profesí, např. architektky (široce pojatá komunikace s okolím), techniky, celníky. Jsme toho názoru, že splněním těchto podmínek se přirozený jazykem nestane komunikačním outsiderem.

Literatura

- BĚLOHRADSKÝ, V.: Přirozený svět jako politický problém. Praha, Čs. spisovatel 1991.
- EALES-WHITE, R.: The Power of Persuasion. London, Kogan Page 1992.
- HYMES, D. H.: The Ethnography of Speaking. In: Readings in the Sociology of Language. Ed. J. A. Fishmann. The Hague-Paris 1968.
- JAKOBSON, R.: Language in Relation to Other Communications Systems. Překlad In: Izbrannyje raboty. Moskva, Progress 1985.
- MEHRABIAN, A.: Nonverbal Communication. N York, Aldine and Atherton 1972.
- TOSCANI, O.: Reklama je navoněná zdechlina. Slovarť 1996.

Reklamné prejavy v lokálnom rozhlase

Zuzana Strehovská

Filologická fakulta, Belehrad

Reklama ako spoločenský fenomén prostredníctvom svojich nástrojov (masmédiá, plagáty, svetelné odkazy, pohybové zariadenia a i.) každodenne

útočí na naše zmysly a nárokuje si vplývať na náš život. Dnes sa rozlične definuje najmä preto, že sa jej tvár nepretržite mení a závisí od spoločenského, kultúrneho a politického kontextu. Spravidla sa prispôbuje skupinám, v ktorých vzniká a ktorým je určená.

V. Patráš spomína definíciu reklamy P. Koberu a P. Šeca: „Reklama, teda osobitný hybridný komunikačný útvar, sa chápe ako platená forma neosobnej prezentácie výrobkov, služieb alebo myšlienok určitej firmy, inštitúcie alebo inej organizácie prostredníctvom komunikačného média“ (Kobera – Šec, 1991, s. 6; cit. podľa Patráš, 1993, s. 27).

Lingvistka Vera Vasićová vo svojej doktorskej dizertácii skúmala reklamné oznamy v srbskej tlači 18., 19. a 20. storočia. Medzi inými definíciami uvádza Sudarovu definíciu reklamy ako činnosti, ktorá za pomoci rôznych prostriedkov informuje kupcov o určitých výrobkoch alebo službách a vplýva na nich, aby si zvolili, kúpili tieto výrobky alebo použili tieto služby a zvýšili tak ich predaj (Vasić, 1995, s. 18). Základnou inštanciou je tu motív zisku. Reklama má zaktivovať príjemcu, upútať jeho pozornosť, vyvolať v ňom túžbu po propagovanej veci a prinútiť ho, aby v tom smere konal. Hoci sú funkcie reklamy rozličné a závisia od spoločensko-ekonomických a politických pomerov, za jej prvoradú funkciu pokladáme zvyšovanie dopytu po výrobku. Americkí vedci (Katela, Kade, Makluan), ktorí sa zaoberali týmto problémom, spravidla pátrali po hlbších motivických zásadách reklamných komunikátov. Reklama tak okrem iného podáva model života a správania sa, po ktorom túžime, rozličné modely identifikácie. Z toho potom vyplýva, že predmetom reklamy nie je výrobok, ale spôsob života. Svojou agresivitou a razanciou sa zúčastňuje na formovaní životných postojov každého, kto ju konzumuje. „Konečný efekt pôsobenia je spravidla rovnaký: prijímateľ (či už reklamné posolstvo odmieta, príp. sa s ním stotožní) sa s agresívnym procesom zvnútorňovania stáva hotovým konzumentom reklamy so všetkými prednosťami i nevýhodami televízneho (v tomto prípade – poznámka Z. S.) vysielania a s nezanedbateľným dosahom na vlastné správanie, vrátane jazykových prejavov“ (Patráš, 1993, s. 29).

V reklame sa prejavujú trhové zákony, potreby a zvyky obyvateľstva, ich životná úroveň a kultúra, celková kultivovanosť jazykových prejavov. V reklamách spoločnosť ukazuje svoju tvár. Nevyhýba sa im ani v serióznych vysielaniach našich masmédií, keďže sa v nich stotožnili spoločné záujmy materiálneho alebo ideologického zamerania, pôvodcu reklamy a jej distributéra. Reklamným prejavom sa nedá vyhnúť ani v menších informačných útvaroch (lokálne televízie, miestne rozhlasové stanice, miestne noviny), lebo vďaka nim môžu jestvovať.

Stredobodom našej pozornosti boli reklamné prejavy rozhlasovej stanice v Kovačici (Vojvodina), ktorá tohto roku oslávila 25. výročie svojho pôsobenia. Špecifickým tohto rozhlasu je skutočnosť, že vysielania bežia v štyroch

jazykoch, ktoré sa používajú na území Kovačickej obce (okres), a to v srbčine, slovenčine, maďarčine a rumunčine. Vysielania v slovenskej reči sú informatívneho, zábavného a náboženského rázu. Vyše dvadsať rokov na tejto vlnovej dĺžke dominovali oznamy typu kupujem – predávam. Pre minulé roky je príznačný enormný výskyt reklám rôznych súkromných podnikov, firiem, obchodov a iných podnikateľov. Súvisí to so zmenami v našom spoločenskom a hospodárskom živote, ako aj s novým typom spolupráce, so sponzorstvom čiže donatorstvom.

Reklamné prejavy v slovenskej reči v Kovačickom rozhlase môžeme zaradiť do dvoch skupín:

1. Reklamy, ktoré sú stereotypné, suchoparne, s dominantnou informatívnou funkciou,

2. Reklamy, kde sa do popredia vysúva pútavosť, zaujímavosť, dialóg a humor a iba v pozadí (úmyselne) je informatívna časť.

Možno pripomenúť, že všetky reklamy majú písomnú predlohu a realizujú sa verbálne. Zaujímavá je otázka korešpondencie týchto reklám s jazykovou kultúrou a kultúrou vôbec. Mienime, že jej tvorcovia sa nad tým dostatočne nezamýšľajú. Tvoria ju ľudia, ktorí v rozhlase pracujú ako moderátori a hlasatelia, a nie sú odborne pripravení ani na jednu z týchto prác. Ani kultúra ich jazykových prejavov neuspokojuje, čo sa samozrejme odzrkadľuje aj v reklamách. Reklamné prejavy sa snažia stotožniť funkciu informovania s funkciou podnecovania a povzbudzovania ku kupe. S týmto cieľom reklama využíva rôzne prostriedky (estetizácia, psychologizácia, erotizácia, naturalizácia, ba i vulgarizácia tovaru aj samej reklamy). Aj v reklamách tohto miestneho rozhlasu jestvuje napätie medzi informatívnou a propagačnou zložkou. Sugestívnosť nie je silnou stránkou v skúmaných prejavoch, o čom hovorí absencia beletrizujúcich prvkov, slovných hier, frazeologizmov a iného, čo reklamné prejavy ochudobňuje. Krížia sa v nich dve protikladné tendencie. Z jednej strany je to tendencia uplatňovať prostriedky, ktorými sa podporuje pojmovosť a zomknutosť prejavu, z druhej strany je tu nátlak subjektívnej zložky, čo súvisí s prenikaním emocionálnych a expresívnych prvkov. Citovo priznančne elementy sa vyskytujú v reklamách vo forme dialógu, ktorým sa určitým spôsobom zahŕňa prvotná funkcia reklamy. Dialóg dedičanov má za cieľ upútať pozornosť poslucháčov, pobaviť ich a zlákať na svoju stranu.

Z kompozičného hľadiska reklamné prejavy Kovačického rozhlasu spravidla predstavujú homogénny, jednoliaty a nečlenený útvar, čo je diktované ich trvaním. Vecne reklamné prejavy sa esteticky a umelecky stváňujú v reklamách vo forme dialógu. Prvé reklamy, v ktorých sa poslucháči oboznamujú s predmetom propagovania, sú obsiahlejšie a nasýtené informáciami, kým ďalšie sú už zaujímavejšie, zábavnejšie a pútavejšie, pretože sa budujú na známych prototextoch.

„Ústredné postavenie v reklame nadobúda slogan zásluhou toho, že je prítomný pri prezentovaní reklamného zameru vo všetkých médiách (Patrás, 1994, s. 183). Slogan v reklame miestneho rozhlasu spravidla prichádza po výklade základných relevantných činiteľov. Vyskytuje sa pomerne často, azda si tvorcovia uvedomili mieru jeho pôsobenia na príjemcov. Uvedieme niekoľko príkladov: *Najlepšie štávy - Rosa štávy, Hospodárska banka Pančevo - ochranca banátskeho bohatstva, Hybridy inštitútu Zemun pole - vaše hybridy*. Takéto slogany, aj keď sú nie maximálne skondenzované na verbálnom pláne, ľahko sa pamätajú a plnia svoje poslanie.

Právom môžeme tvrdiť, že si reklama v rádiu a v televízii našla účinnejšie prostriedky svojho pôsobenia, než to bolo a je v tlači. V rozhlase základným výrazovým prostriedkom je jazyk – popri jazyku a na jazyku sa uplatňujú zvukové prvky, ktoré pôsobia spolu s jazykovými v komplementárnom vzťahu a prakticky ich nemožno rozčleniť. Tieto paralingválne výrazové prostriedky vo veľkej miere obohacujú a stváňujú komunikačný proces. Z neutrálnej vyslovnostnej normy skúmaných rozhlasových reklamných prejavov sa vymykajú konverzačné typy, kde je nedbalá výslovnosť sprievodným znakom. Chyby sú zapríčinené nedbalosťou či nevedomosťou subjektov výpovede, ako aj daným jazykovým okolím (nárečie, srbčina). Mohli by sme to akceptovať iba vtedy, keď by sa zámerne využívali, resp. keď sa zámerne využívajú na charakterizáciu účastníkov dialógu a prostredia, čiže keď sú štylisticky odôvodnené.

Suprasegmentálne javy rozhlasových reklám pomáhajú poslucháčom vnímať gramatické a významové vzťahy. Tieto prejavy značne dotvárajú hudobné a zvukové vsuvky, ktoré sú zamerané na citovú a obrazotvornú stránku príjemcu. Auditívne doplnky pomáhajú reklame, aby bola plastickejšia, pôsobivejšia a presvedčivejšia vo svojej persuzívnej funkcii. Hudobné vsuvky v skumanom materiáli z piesní spĺňajú funkciu repliky, lokalizujú reklamu a apelujú aj na vlastenecké city.

Rozhlasové reklamné prejavy v Kovačickom rozhlase sú poznačené zvláštnosťami prostredia a podmienok, za akých sa vyvíjajú a tvoria. Na jednej strane je tu silný vplyv stredoslovenského nárečia, ktoré je bežným dorozumievacím prostriedkom v súkromnom styku, na druhej strane cítiť vplyv kontaktoveho srbského jazyka. Špecifickosť vývinu slovenčiny vo vojvodinskom prostredí vyplýva z enklávneho charakteru slovenského jazykového spoločenstva. Slovinci na tomto území na dorozumievanie používajú dva kontaktové jazyky, výsledkom čoho je jazyková interferencia a mnohé jazykové chyby. „Odchýlky od spisovnej slovenčiny na Slovensku sú menšie a relatívne uzavretých jazykových rovinách, ako je rovina fonematická a morfológická, tieto odchýlky sa jednoznačne chápu ako jazykové chyby. Na druhej strane relatívne otvorená lexikálna rovina, pre ktorú je všeobecne príznačná tendencia po dynamike a variabilite, pretože sa prostredníctvom prvkov

tejto roviny jazyk akomoduje prostrediu, v ktorom funguje ako komunikačný prostriedok, obsahuje už značne viac odchýlok od spisovnej slovenčiny na Slovensku“ (Myjavcová, 1984, s. 12).

Do reklamných textov prenikajú mnohé srbské lexikálne jednotky (predovšetkým z publicistického štýlu) alebo lexémy nenáležité preložené zo srbciny. Sovenský percipient spravidla všetkým celkom dobre rozumie. Aj cudzie slová do slovenčiny vo Vojvodine prenikajú najčastejšie prostredníctvom srbciny, a to predovšetkým z publicistiky. Tým zdôvodňujeme ich nenáležitú podobu (*garnižna* – garníža, *asortiment* – sortiment, *anterjer* – interiér). Ojedinele sa vyskytnú i srbské slová: *jakňa* – vetrovka, *postava* – podšívka. Kalkovanie je produktívnym typom interferencie slovenčiny a srbciny. Na rozdiel od funkčných kalkov, ktoré obohacujú slovnú zásobu našej slovenčiny, nefunkčné kalky sú znakom nedbalosti bilingvistov alebo nedostatočného rozlíšenia dvoch jazykových systémov. Príklady na kalkovanie: *jeden percent* – jedno percento (srb. *jedan procenat*), *pásové zástery* – pásové záclony (srb. *trakaste zavese*) a i. Nedopatrenia sa vyskytujú aj na morfolologickej a syntaktickej rovine (chybné použitie predložiek, používanie slov v chybnom kontexte). Napríklad: *každým pracovným dňom* – každý pracovný deň (srb. *svakim radnim danom*), *nachádza sa v prízemí Domu kultúry* – nachádza sa na prízemí (srb. *u prizemlju*), *my ideme v krok so svetovou módou* – my držíme krok so svetovou módou (srb. *mi idemo u korak sa svetskom modom*). Pod vplyvom srbciny sa slovenské slová vyskytujú v chybnom kontexte: *prehliadky je potrebné zakázať* – treba si stanoviť, určiť termín u lekára (srb. *pregled je potrebno zakazati*), *prepravujú cestujúcich na relácii* – prepravujú cestujúcich na linke (srb. *prevoze putnike na relaciji*). Nazdávame sa však, že sa kalkovaním slovná zásoba slovenčiny u nás aj obohacuje novými slovami: *termookná* (srb. *termo prozori*), *harmonika dvere* (srb. *harmonika vrata*).

Všeobecná jazyková situácia v bilingválnom prostredí vplyva aj na frekvenciu jednotlivých slov. Častica *taktiež* (srb. *tako*) má väčšiu frekvenciu v našich jazykových prejavoch a aj v reklamách, zatiaľ čo variantná podoba „*tiež*“ frekventovaná na Slovensku je menej častá.

Všimli sme si aj jazykové ozvláštnovanie reklamných prejavov miestneho rozhlasu, a to na lexikálnom aj syntaktickom pláne. Absencia frazeologických jednotiek, citátov, príkladov, prirovnaní ochudobňuje texty. Beletrizujúce prvky, slovné hry, obrazné pomenovania sú zriedkavé, čo je v súlade so zvečňovaním prejavu. Keď ide o estetické a persuzívne pôsobenie, môžeme to chápať ako nedostatok.

Nepřítomnosť spätnej väzby v tomto type komunikácie nastoľuje požiadavku nociónálnej a všeobecne zrozumiteľnej lexiky. Spĺňa sa tým cieľ pohotovo a presne informovať o vlastnostiach nejakého výrobku, služby alebo o ponukách nejakého podniku. Funkciu presvedčania preberajú expresívne prvky a štylisticky príznaková lexika (napr. dialektizmy). Práve ony u prijem-

cov podnecujú dôkladnejšiu percepciu reklamného textu. Syntakticko-gramatický rozbor reklamných prejavov ukázal, že hoci sa ich predloha vopred pripravuje, s úrovňou odvysielaných reklám nemôžeme byť spokojní. Defektné a nepravidelné syntaktické konštrukcie vytvárajú bariéru v komunikačnom procese, kým expresívne syntaktické konštrukcie v reklamách konverzačného typu sa stávajú konštruktívnym, zámerne využitým spôsobom štylizácie propagačného materiálu. Z povedaného o skúmanom jazykovom korpuse uzatvárame, že výsledkom stáleho, intenzívneho vzťahu informačnosti a protichodného pólu presvedčania v reklamných prejavoch Kovačického rozhlasu je miešanie vlastností daných funkčných štýlov.

Otázka skúmania reklamných komunikátov sa čoraz častejšie nastoľuje z lingvistického, pragmatického aj sociolingvistického hľadiska. Isté je, že sú pokusy dať reklame exaktnejšiu tvár a že si reklama s istotou osvojuje výdobytky rôznych vedných disciplín.

Literatúra

- ČOLOVIĆ, J. – VUKOVIĆ, D.: Pravci istraživanja reklame. Treći program, 1979, 41, s. 447–454.
- MYJAVCOVÁ, M.: Súčasný vývinové tendencie v spisovnej slovenčine v Juhoslávii. In: Zborník Spolku vojvodinských slovakistov. Nový Sad 1984–1995.
- PATRÁŠ, V.: Televízna reklama a školská populácia. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 40, 1993/94, s. 27–31.
- PATRÁŠ, V.: Reklama – útok na slovenčinu? In: Studia Academica Slovaca. Bratislava 1994, 23, s. 180–188.
- RAKŠÁNYIOVÁ, J.: Preklad reklamy. Romboid, 28, 1993, s. 53–55.
- VASIĆ, V.: Novinski reklamni oglas. Studija iz kontekstualne lingvistike. Novi Sad 1995. 326 s.

Reklama očima Benettonu

Monika Javorská

OPF Slezké univerzity, Karvina

Předmětem našeho zájmu je nastinit reklamní strategie firmy Benetton, která je ojedinelá svojí výlučně neverbální složkou reklamního sdělení. Součástí textu je i přiblížení některých postojů reklamního vizážisty Oliviera Toscaniho. Benettonská reklama je zajímavá prezentací vizuální složky. Tos-

cani „Nepřítomnost textu na mých fotografiích mi nevadí protože obrázky mluví samy za sebe Když chodec na ulici objeví obraz muže se stehenní kosti je okamžitě zasažen jasným násilím, lhostejnosti k životu člověka pohrdání lidským hroblem V tom je poselství plakatu“ Obraz má tvůrčí sílu, jeho schopnost vyvolat rozličné vášně a interpretace přesahují zakotvený dogmatický smysl Ma v sobě udernou sílu i bez slovního doprovodu Tedy Benetton spíše než k sahodlouhe argumentaci míří k citovému šoku Někdy však obraz sve sdělení nevyjadřuje a tento nový rozměr komunikačního systému ztrácí na vyznamu Tradiční kampaň by využila zřetelného sdělení např. „tohle už nikdy“, divák by pak byl osvobozen od nutnosti myslet Usuzujeme, že jednou z příčin potlačení verbálního projevu je i větší flexibilita při prezentaci reklamních billboardů v zahraničí Niže uvedený text však neznamená definitivní hodnocení tohoto komplexního jevu, ale spíše prezentaci jednoho z proudů světové reklamy

V úvodu své knihy *Reklama je navoněná zdechlina* (1996), zahajuje Toscani norimbersky proces s reklamou Žaluje ji ze zločinu nesmírného plynutí prostředky, ze společenské neúčinnosti, ze lži i z podněcování nekalych myšlenek, stejně jako ze zbožnění hlouposti i z loupeže Na přetřes přijde i zločin vůči rozumu, občanskému míru a tvůrčímu myšlení Reklamní slogany, které si bere Toscani v rámci žaloby rovněž na mušku, nazývá prostinkými, opakujícími se ubohými a ohlupujícími Přirovnává slogany dokonce k receptům v kuchyni, poukazuje na uniformitu ve volbě verbálních prostředků Uvedme některé z nich **Kvalita především (Hoover), Kvalita (Amstrad), Kvalita je život (Whirpool), To nejlepší z kvality (Bekaert), Kvalita za správnou cenu (Bauknecht), Symbol kvality (Bolex), Přinášíme kvalitu (Casino), Ochutnejte kvalitu (Chambourcy), Kvalita okamžitě (Daewoo), Kvalita přechází k akci (Ford), Kvalita, která je slyšet (Kenwood), Kvalita je vždy v módě (Levis), Kvalita na celé čáře (Nissan), Váš pro kvalitu (Volvo), Zkušenost a inovace (Burroughs informatigue), Nenahraditelná zkušenost (Canigou), Zkušenost se vynalézat nedá (JVC), Zkušenost dnešních techniků (pobočky Phénix), Elektrická zkušenost (Sauter), Zkušenost s letadly (Pan Am).** Toscani poukazuje rovněž na četnost výrazů *vice lepší nejlepší a pravý Arthur Martin vám dává víc, Když je nám lépe, jsme nejlepší (Atal), Jen to je to pravé (Miko), Pravá chuť Ameriky (Heinz), Ta pravá whisky (Johnny Walker), Pravá hodnota věci (Roche-Bobois).* Rovněž poukazuje na používání protikladných výrazů *Nejmenší z velkých radostí (cukr, francouzská kampaň), Největší z malých jídel (Flodor), Malé soupeři s největšími (Peugeot), Málo stačí a už nejsme tak malí (Danone Kid), Něha v surovém stavu, Klidná síla.* Kritizuje rovněž legrační slova, či věty vymyšlené podle charakteru výrobků *Křuplahoda (Verdake), Jextravagantní (tampony Jex), To mě dužní (Orangina), Když je to dobré jako bombón, je to Bonduelle, Takové parády za tak málo*

(OMO), Prosper a hop šup!, Kinder Bueno, to je Kinder a je to bueno!, Vyhrát sportožúžo (Loto spotiv). Toscani upozorňuje rovněž na popření novátorských myšlenek Ráj na nás čeká pod sprchou stejně jako v letadle nebo u pekaře **Chuť ráje (Bounty), Příchut' ráje (Air Lanka), Rajský kontinent (sprchová pěna Tahiti) Slogan Coca-Cola, to je ono!** se velice podobá sloganu **Triumph, to je ono, Důvěra, to' vše (Blaupunkt), To je prostě vše (Seven Up).** Další výtkou je fingování pocitu potřeby Útrata se pak stavá formalitou, když percipient o výrobku snil **Snil jsem o něm, Sony jej udělal, Vždy s vámi (AGF), Technika blízko u vás (Brandt), S vámi především (Burroughs), Váš partner (Crédit lyonnais), Myslíte jako my (Daewoo), Blízko u vás (Havas voyages), Vždy s vámi (Hewlett Packard), Jdeme za vámi (Mondiale assurances), Denně na vás myslíme (Monoprix-Uniprix)**

Benetton pojal své reklamní působení jako boj proti napomádovane reklamě konzumní společnosti Cílem je oslovit lidstvo jako takové a odkrýt problémy současného světa Odstraňovat předsudky, nenávisť, neshody mezi státy, národy, etnickými skupinami, lidmi Bezprostřední působnost žive fotografie, jejíž umělecká kvalita byla vždy kladně hodnocena, je diametrálním odvratem od fotografie atelierove Často je založená na zobrazení kontrastu (černí – bílí, Arabové – Židé, Johanka z Arcu Marilyn Monroe, mladý žid s arabem v oběti, Leonardo da Vinci – Julius Caesar) a tím nutí percipienty k přemýšlení

První benettonská reklamní kampaň *Všechny barvy světa* odstartovala před 13 lety do 14 zemí světa Ústředním motivem byli lidé, kteří jsou si bratry bez rozdílu barvy pleti, vyznání, či politického smýšlení Kampaň byla založena na šokujícím spojení dvou jedinců různé barvy pleti a vyprovokovala nesmířitelné rasové polemiky

V roce 1984, po 19 letech existence firmy, přestala firma prezentovat své zboží tradičními prostředky, protože již dostatečně vešla do povědomí zákazníků Firma započala nový způsob komunikace První plakát, který vyvolal světovou polemiku, zobrazoval bílé dítě v náručí černé ženy. Žena jako by dítě hýčkala a přitom je kojila Toscani *„Nesnažím se přesvědčit veřejnost aby kupovala, hypnotizovat ji, ale najít ohlas na složitou rasovou otázku“* Kampaň se opírá o značku „United Colors“, z níž se brzy stal nový název Benettonu Používá ji jako odrazový můstek k rozvoji protirasistického, kosmopolitního, odtabuizovaného myšlení v zemích vystavených rasismu jako jsou Jihoafrická republika nebo Spojené státy americké Reklamní slogan se mění v humanistický čin Vnímání značky vede k přemýšlení mimo pouhou spotřebu Podle menšinových černošských organizací v USA je pak plakát považován za rasistický a přirovnáván ke starému kolonialistickému klišé bílého dítěte a černé chůvy Reklamní kampaň v novém stylu pod názvem „All the Colors of the World“ se zaměřila na problematiku rasismu Znávor-

ňovala skupiny směřující se mladých lidí různých ras a barev pleti. Reklama vyvolala odmítavé reakce. V Jihoafrické republice bylo publikování těchto fotografií v časopisech pro bílé obyvatelstvo zakázáno.

O rok později se objevila kampaň postavená na protikladech některých zamerne vybraných států, jejichž vlajky spolu kontrastovaly na jednotlivých fotografích. Serie vlajek zaměrně řazených vedle sebe (Německo – Izrael, Řecko – Turecko, Argentina – Velká Británie, USA – SSSR) měla podtrhnout filosofii projektu „občane dvou znesvářených států jsou především lidé“. Obdobně tomu bylo i ve všech následujících modifikacích vchozího schématu, založeného na kontrastu, který měl šokem působit na dosavadní zvyklosti. Spojení dvou lidských jedinců odlišné barvy pleti, stejně jako spojení symbolů dvou států v té době navzájem kontraverzních, vyvolalo četné polemiky.

V roce 1990 získaly benettonské kontrasty, které jsou od počátku neměnným základem všech kampaní firmy, nový řídicí slogan „United Colors of Benetton“. Reklama zásadně přestala ukazovat nabízené zboží, například firmou Benetton stejně oblečene příslušníky dvou zneprátených etnik. Soustředila se na zobrazení našeho „zničeného“ světa – bolest, krev, hrůza, ošklivost a také přirozenost. Je to svět, kde se ptáci topí v ropě, z obětí mafie vyteka krev, člověk postižený AIDS beznadějně zírá prázdné elektrické křeslo čeka a hladovějící v Africe prosí: „Kde je psáno, že naše reklama musí informovat jen o modrém nebi, zelených loukách a šťastných rodinách?“ tvrdí tvůrce Toscani. Příkladem fotografií s vysoce symbolickými podtexty je sada zkumavek s krví, označena vysáčkami se jmény významných hlav států. Vyjadřuje, že všichni lidé mají stejnou krev a jsou si rovni.

V temže roce vypukla další kampaň na téma barvy kůže a rasy. Dvě nahé děti, jedno černé a druhé bílé, si spolu hrají na svých nočnicích. V USA získala tato reklama cenu Andy Award of Excellence. Jedině v Miláně bylo vylepení plakátů zakázáno. Tehož roku proběhla i kampaň s ručičkou černého dítěte, držícího se velké bílé ruky. Toscani: „Po tehle kampani jsem pochopil jedno každému, co jeho jest podle jeho předsudku a interpretaci. Aprioristické postoje preskakují ze země do země, existují v Paříži, v Tokiu, v Los Angeles, v Johannesburgu, v každé kultuře i subkultuře podle výchovy, náboženství, utkvělých představ. Prostřednictvím reklam jsem chtěl vést s veřejností dialog o síle klíše a obecného mínění, jichž je v reklamě plno. O pružnosti a svobodě myšlení. O toleranci. Proč se většina lidí omezuje na své prvotní reakce na rasistické či protirasistické tabu?“ Toscani dále přirovnává reklamu k filosofické hře, katalyzátoru citů a k prostoru pro polemiku. V této drazé pak pokračoval serií fotografií: bílá žena a černá žena, asijské dítě, pouta spojující dospělého bělocha s černochem – který z nich je zločinec? Nasledoval plakát se serií dřevěných panáčků všech barev, pak dvojice horníků pokrytých černým prachem – práce vítězí nad barvou kůže.

Koncem roku 1990 začal vycházet časopis Colors, financovaný z reklamního rozpočtu Benettonu. Vydává se v šesti jazycích v nakladu osm set tisíc výtisků. Je přirozeným krokem k rozšíření dosahu kampaní, obohacování benettonské filosofie a rozvíjení velkých temat. Například ve čtvrtém čísle pak byla v grafické podobě zobrazena anglická královna do černa, papež Jan Pavel II. jako Asiat a Michael Jackson celý vybělený a růžovoučký. Toscani: „Všechny ty obrázky se obracejí k našim předsudkům a otrácejí jimi. Z představy o rasách čim cosi předpotopního a vyzdvihují proměnlivost barev uvnitř tehoz národa, ukazují smíšenou lasku konfrontaci nahého lidského tela bez ohledu na barvu jeho kůže.“

Ještě než v roce 1991 firma Benetton plně prezentovala svoji nově koncipovanou kampaň, již se stala terčem kritiky a vyvolala protesty. První Toscaniho provokující fotografie se objevily krátce před vypuknutím války v Perském zálivu. Snímek mlčenlivých křížů vojenského hřbitova, řada bílých křížů na zeleném trávníku, mezi kterými byl i hrob s Davidovou židovskou hvězdou, vyvolal odpor široké veřejnosti i přes své mírové poselství: „ve válce není nikdy jiných vítězů než smrt“. Toscani: „Ukazovat v reklamě hřbitovy znamená využít k prodeji smrt, což je nemorální, cynické, tvrdí tisk. Pro krasoduchy je reklama odsouzena k prázdnosti.“ Po opakovaném obviňování z využití smrti a války k prodeji svetrů, pomyslel Toscani na diametrálně odlišnou filosofii. Na obrázku právě narozeného dítěte, ještě nahého, pupeční šňůrou dosud spojeného s matkou a pokrytého placentou, viděl Toscani, uprostřed války v Perském zálivu, v tom čase nejistoty a krize, obrázek naděje. Toscani: „Domníval jsem se, že tentokrát poskytnu necenzurovatelný obrazek. Bylo to ještě horší. V sicilském Palermu nechal starosta plakat strhat. Ve městě, kde mafie denně zavraždí člověka, byl snad obrazek novorozence provokací! Kritiky dávají přednost ducatým miminkům z televizní reklamy, která netuší, že prodávají plenkové kalhotky a přitom pronášejí přihlouplé slogany!“ Anglický tisk plakát s novorozencem zavrhl, všechny noviny se věnují akcím sdružení na ochranu zvířat. Toscani: „Angličané mají raději psy než děti. Kdybych vyfotografoval místo lidského novorozence čerstvě narozené štěně u vás, všech by ten obrazek prošel!“

Dalším tematem, který si firma vzala na mušku, byl boj proti AIDS. Benetton bojoval billboardy s množstvím barevných prezervativů, které se rovněž ve firemních obchodech rozdávaly. Obraz duchovního v kutně a kněžském klobouku libajícího se s jeptuškou v bílém habitu s velkým křídlatým čepcem měl symbolizovat překonání přehrad, konvencí, čistý lidský cit a laickou zbožnost (viz tiskové sdělení). Bílá blond kudrnatá holčička stylizovaná jako andílek se objímá s malou černoškou s vlasy zakroucenými do čůpků, připomínajících čertovské růžky. Tato fotografie bojující proti rasovým předsudkům, proti schematicnosti bílé a černé, dobrá a zlá vyvolala velký odpor zejména v USA. Načatá role toaletního papíru lakající k použití, je pak obrazem přirozeného

světa Každé nové reklamní pojetí této oděvní firmy, avšak vždy založené na šoku, mělo díky svému charakteru takovou publicitu ve všech sdělovacích médiích, že prakticky nebylo nutno utrácet peníze za pronájem reklamních ploch. Toscani *„Kupující povede do obchodů za oblečením právě síla mých obrázků“* Cílem obsáhlé kampaně roku 1991 vyvolávající převážně zděšení a odpor bylo do roku 1994 dosáhnout ročního obrátu ve výši čtyř bilionů lir (tedy zdvojnásobit během dvou let svou obchodní činnost)

Zatímco reklamní agentury, městské rady a ministerské kabinetů jsou porušeny amoralností a nevkusem, přijímají lidé benettonskou reklamu jako komunikační prostředek, oslovující veřejnost silněji než verbální prostředky ať už mluvené či psané Snad také proto poslal firmě Benetton otec chorvatského vojáka Marina Gagry, zastřeleného v lokálním konfliktu v Mostaru, zkrvavené kalhoty a tričko s viditelným otvorem po střele s přáním, aby jméno a to, co zůstalo z jeho syna, použila pro mír. *„Já, Gojko Gagro, otec zemřelého Marina Gagra narozeného v roce 1963 v Blizanci, provincii Citluk, bych chtěl aby jméno mého syna a vše, co po něm zůstalo, bylo použito ve jménu míru a proti válce“* První evropská válka po padesáti letech, ventilují se staré náboženské a národnostní zášti Srbové masakrují, znásilňují a jsou odhaleny děsive „etnické čistky“ Evropsky tisk však provětrává manželské problémy prince Charlese a lady Diany Snad právě proto namířil Benetton svoji další kampaň právě tímto směrem Toscani realizoval plakát a časopisovou dvoustranu ve stodeseti zemích světa Zakrvácené šaty mladého vojáka představovali tělo člověka, který je měl na sobě Díra po průstřelu byla viditelná, jí vyprchal vojákův život Také rodina Davida Kirbyho umírajícího na AIDS vyslovila souhlas, aby fotografie jejich syna byla použita v reklamní kampani Benettonu jako apelativní výstraha (fotografie vyvolala širokou publicitu v soutěži World Press Photo, kde za ni v roce 1991 americká fotografka Therese Frare obdržela cenu města Budapešti) Toscani *„Plakát, který tehdy podle kritiky nejvíce šokoval se mi zda nejsilnější, nejpůsobivější Je to opravdová pieta Znam malo tak intenzivních obrazů Instaloval jsem fotografii po celém světě, abych bojoval proti diskriminaci nemocných na AIDS Bez textu Bez komentáře který by ji oslabil či osladil Abych předvedl, že nemocný může zesnout obklopen rodinou, v náručí rodičů, aniž je nakazi Provázejí jej do posledního dechu, není sám jako pes Pro mě to byl doklad, že nemocní na AIDS, v té době pokládání za postižené morem nemusejí nutně umírat v osamění, odloženi v pokojích pro umírající“* David Kirby zvolil přiznat se k nemoci a skutečnost o svém stavu zveřejnit Chtěl, aby byla uznána práva těch, kteří mají AIDS a lidé si přestali zakrývat oči Napad na tuto fotografii získal Toscani z jisté reportáže ze školy v Kalifornii Jeden školák si na protest, že se proti AIDS nic nedělá, vytetoval na paži HIV positive Zcela nahý jen s tímto tetováním šel do školy Američtí školní dozorců ho jako praví puritáni zahabili, neskrývali jeho nahotu, ale to tetování Reakce

na tento plakát se v jednotlivých zemích zásadně lišily V Holandsku a Japonsku byly plakáty vyvěšeny v kampani proti AIDS Londýnští bojovníci z Act Up, mezinárodního združení pro pomoc nemocným, na plakáty nalepovali telefonní číslo své nepřetržité služby Anglický lidový tisk se naopak dožadoval bojkotu Ženevská ASS, Švýcarska pomoc nemocným AIDS hodnotí benettonskou reklamu jako nutící adresáta k zamyšlení nad problematikou této smrtelné nemoci Mluví italské církve monsignore Giuseppe Pasini obvinil Benetton z manipulace veřejnosti prostřednictvím drastických obrázků, melodramatu a slz Vatikánské noviny Osservatore Romano kritizovali terorismus prostřednictvím obrazu To vše bez ohledu na fakt, že italská renesanční malba ukazuje pietu i světce hynoucí krutou smrtí a symbolem církve je krvácející ukřižovaný člověk

V roce 1992 nasadila firma ještě silnější kalibr Toscani *„Etika, morálka nebo třeba vkus jsou velmi osobní vynálezy My útočíme na lidská tabu Zde neplatí žádná pravidla“* Vyobrazení umírajícího na AIDS, až do své smrti doprovázeného otcem, nebo černého vzpřímeně stojícího vojáka se zavěšenou zbraní, který za zády svírá místo biče lidskou stehenní kost; či ženy v černém oplakávající svého syna, právě zabitého sicilskou mafií – celý život jako by se rozplynul v louži krve, i ptáka zašpiněného naftou, který plave dál – to vše veřejnosti opravdu vyrazilo dech Série snímků šokující svojí drsnou realitou – nemoci, přírodní katastrofy, násilí, strach, emigrace se postupně snaží orientovat i na problematiku AIDS a bezpečného sexu

V roce 1993 byl na reklamním poutači zobrazen zcela nahý Lucian Benetton se sloganem „chci zpět svoje šaty“ Reklama útočila na každého, kdo si od firmy něco koupil a už to odložil Výsledkem pak bylo získání 1/2 mil kg oděvů, které využila Švýcarská charita spolu s Červeným křížem pro humanitární účely Dalším reklamním šokem tohoto roku byla ohromná koláž 56 detailních záběrů na mužské a ženské pohlaví, ukazující, že ideály se ve 20 století vytratily Fotograf a reklamní vizionář Toscani tento obraz nazval „portrétem života nás všech“ Kampaň nepřináší růžovou limonádu přešťastného světa, kde nicotné problémy spraví žaludeční kapky

Roztrpčení široké veřejnosti nad nešetným obnažováním problémů lidstva se v mnoha zemích stupňovalo do otevřeného odporu Posledními kapkami byla kolekce z přelomu roku 1993–94. Detailní zobrazení části břicha s ohanbím a vytetovaným nápisem H.I.V positive, stejně jako obdobný nápis na nahém pozadí, kterému vévodil portrét bývalého amerického prezidenta Ronalda Reagana vylepšeného skvrnami svědčícími o posledním stádiu nemoci AIDS 15 února téhož roku se v tisku a na reklamních poutačích po celém světě objevil obraz potřísněného trička a kalhot, které měl voják Marino Gagra na sobě ve chvíli, kdy byl zabit

V listopadu 1994 se módní kampaň se sloganem „Lépe nahá než v kožesině“ distancovala od obliby k drahým kožesinám. Časté jsou rovněž výpady

proti kultu top-modelek Toscani „*Neuvědomujete si že ta idiotska Shifferova je vyrazem myšleni Hitlera? Odpovědi na prosby o vyslyšení jeho estetických požadavků? A všechny tmavovlase a male ženy klesají na myšli a oddávají se nechutenství jen aby se jí podobaly! Ale proč společnost trznu lidí neurotizuje je modely které neexistují? Naučme se přijímat samu sebe se všemi nedostatky i klady*“ Obdiv, s jakým ženy vzhlíží k top-modelkám s vědomím, že nikdy nebudou tak krásné jako ony, nazývá Toscani dokonce masochismem Toscani při své práci pro časopis Elle v letech 1975 až 1993 spolupracuje s Claudiu Schifferovou, kterou hodnotí jako velmi nelidskou, chladnou, asexuální, zároveň však spořádanou i inteligentní Toscani „*Je to krásná německá lednička pračka čistý prelud krásné růžolici Ariky*“ V Elle spolupracuje i s Naomi Campbellovou, která ho žaluje za přezdívku Chocolatino

V prosinci roku 1994 šokovala firma katalogem s nabídkou devadesati devíti darků pod stromeček, která se stala nepokrytým útokem proti omšelym ideálům konzumní společnosti Nabídka obsahovala neprůstředný norský kožich, stejně jako bělicí křem pro černošky Šokující darky pod stromeček obsahovaly vskutku široký sortiment vždyť s penězi lze koupit všechno zrak nebo i ledvinu, když ji vezmou jinému člověku

Během několika let se United Colors of Benetton se svou neobvyklou reklamou prosadili v mezinárodním měřítku jako osobitá konfekční značka V roce 1994 byly podniknuty průzkumy o popularitě značky v celém světě jméno United Colors of Benetton zvítězilo nad firmou Chanel v žebříčku značek a vstoupilo do pelotonu pěti nejznámějších světových značek

Počátkem roku 1995 byl pro skandální TV šot vybran pouliční umyvač oken automobilů Zaměrem bylo zobrazit obyčejné modely lidí z ulice, které nikdo nevnímá a vysmát se modě luxusu a systému modelek Na základě skutečného Toscaniho zážitku s milánským taxikářem vznikl tři minutový reklamní šot, ve kterém pán, řídící auto obdivuje Eiffelovku, vítězny oblouk, Louvre – Dior, Hermes, Chanel, Cartier Jeho mikroextáze je prerušena červenou na křížovatce a do zorného uhlu jeho omezeného vyhledu vstoupí umyvač oken v tričku United Colors of Benetton, který už svým vzezřením evidentně nepatří do Evropského společenství Jakýsi přistěhovalec, utečenec pracující na černo Bleskurychle mu umyje sklo a jde k okynku žádat minci Pan namísto zaplacení vyhrkne „A kdo to ksakru je?“ Je to člověk, kterého denně vidíme na ulici, v reklamě nikdy Tento reklamní šot se už koncem ledna rozběhl do dvaceti šesti zemí světa „*Doufám že kritici povysí meho umyvače na úroveň Claudiu Shifferove*“, triumfuje Toscani Je to začátek celé série reklamních šotů zaměřených na „nepřijatelné“ lidi, které nikdo nechce vidět

Velkoryse pojaté benettonské reklamní kampaně probíhají jak v TV, tak na billboardech i na stránkách denního tisku, a to v mnoha zemích celého světa Často a snad i pravem je jejich reklama označována za skandální Co je

a není skandální, závisí především na kulturních a společenských zvyklostech dané země Stat od statu se tedy míra provokativnosti stejné reklamy liší V Benettonu se však, troufáme si tvrdit, najde něco šokujícího pro každého Svými otevřenými výpady si firma mimo jiné vysloužila velký odpor katolické církve Nejsou však jediní, kdo na církve začal Reklama provokující církve je populární v mnoha zemích V Německu například nedavno vyvolal značné protesty snímek oděvní firmy Otto Kern „Poslední večere“, kde muž s podobou Ježíše doprovází dívka oblečená pouze v džínách Rovněž v Anglii uspěl reklamní šot propagující damské punčochové zboží, které si obléká jeptuška s erotickými podvazky V České republice se počátkem ledna 1995 objevil billboard s nahou dívkou přivázanou ke kříži a pomalovanou pestrymi barvami Tuto ostře diskutovanou reklamu, která způsobila velké pozdvižení, propagovala firma IP Reklama, zabývající se velkoplošnou reklamou Obraz vyvolal protesty vznesené k Radě pro reklamu Ta rozhodla, že použité motivy může urážet citlivější věřící a doporučila jeho stažení Po roce, 15. ledna 1996 se v Jižních Čechách na osmi billboardech téže firmy objevila inkriminovaná dívka opět Nová verze plakátu je proti původní lehce pozměněná Kříž je přemalován tak, aby působil jen jako kus tramvaje Přesto obraz vyvolal odezvu Rada stojí za svým stanoviskem, že tato reklama (i v upravené verzi, kříž byl přemalován na tramvaj) porušuje etický kodex Co by asi takto laděné reklamy způsobily v katolické Itálii či Španělsku, můžeme si jen domyslet

Nabízí se otázka, zda má mít současná reklama nějaké tabu Pakliže ano, tak ta, platící po desetiletí, Benetton zcela jistě porušil Jak daleko tvůrci ještě půjdou, aby vyvolali potřebný efekt? Vždyť reklamní všudypřítomnost nutí k hledání silnějších prostředků, tedy Benetton sahl i po šoku Velká jury, italský orgán pro cenzuru reklamy, benettonskou reklamu označila za rouhačskou Mezinárodní společnost bojující proti AIDS považovala jejich kampaň za znevažování svého usilí Ve Spojených státech obrazy právě narozeného dítěte a fotografie dětského andílka s čertem odmítly i časopisy Child, Essence, Elle Španělsko se bouřilo proti církevnímu polibku, Francii vadil toaletní papír a osud plakátu s motivem AIDS zde řešil dokonce soud V roce 1994 oznámili němečtí účastníci v obchodní síti firmy, že zakládají vlastní organizaci, mnozí se totiž již octli před krachem Vinu kladli šokující reklamě, která pry děsí a odrazuje zákazníky Spolek se dokonce obrátil na soud a začal na Benettonu vymáhat náhradu vzniklých škod Počátkem července 1995 potvrdil první civilní senát Spolkového soudního dvora v Karlsruhe rozhodnutí frankfurtského zemského soudu, že reklamní kampaň Benettonu odporuje zásadám volné soutěže a že inkriminované fotografie je zakázáno vylepovat na veřejnosti pod pokutou 500 tisíc marek Hlavním předmětem sporu, byla již zmíněná kachna plouvoucí v ropné skvrně Motiv, který byl krátce před rozhodnutím soudu ohodnocen v Japonsku cenou za nejlepší reklamu Za skandální byl v Německu považován billboard zobrazující krev nasáklé tričko

a kalhoty vojáka Marinko Gagry. V muslimských zemích byl zakázán obrázek tří dětí různé barvy pleti s vyplazenými jazyky. Byl označen za pornografický, protože podle tamních zákonů se nesmí veřejně ukazovat vnitřní orgány. Zatímco například Severoameričané ostře vystoupili proti zneužívání své vlajky k reklamním účelům, setkávala se benettonská reklama s porozuměním v Holandsku a ve Skandinávii. A jaká byla reakce na nadčasové billboardy u nás? Bílé, žluté a černé dítko, vyplazující jazyk, přijala česká veřejnost jako návod k neslušnému, drzému chování a jako neúctu k okolí. Zatímco k výseči mužského těla s tetováním H.I.V. pozitivě jsme zůstali lhostejní. Vždyť AIDS se nás netýká a vyplazený jazyk je mnohem nebezpečnější. Billboard znázorňující načerněný obličej s různobarevnými očima zůstal bez odezvy. Zatím poslední u nás prezentovaný billboard, znázorňující koně v milostném spojení, považuje Rada pro reklamu za kontroverzní.

Bojkoty, protesty a soudy měly za následek, že nejnovější reklamní vyjádření Benettonu jsou sice obrazově mimořádně zajímavé, ale nikoli provokativní, či dokonce šokující. Jsou v nich zobrazení lidí z různých koutů planety, černí, bílí, žlutí, červení v souladu s názvem Spojené barvy Benettonu. Bouřlivé období Benettonu uzavřelo svoji kapitolu, snad se firmě podaří návrat k serióznosti.

A kdože je to obávaný Oliviero Toscani, přáteli přezdívaný d'ábel? Tento projektant časopisu Colors a sponzor školy reklamy a designu Fabrica, je přes 13 let vizážistou firmy Benetton. Jeho práci provázela řada skandálů, které ho však spíše proslavily než znemožnily. Jednou z plánovaných Toscaniho akcí bylo pokrýt náměstí Svatého Marka v Benátkách gigantickou reprodukcí novorozené holčičky a nechat ji roznést na podrážkách tisíců chodců. Po benátské laguně pak měla plavat zvětšenina ropou potřísněné kachny. Nakonec zůstalo jen u vizi. Tento kontraversní, mnoha lidmi zatracovaný fotograf je však zároveň držitelem velkého množství nejrůznějších cen a to i přes časté problémy s censurou v Itálii i v zahraničí. Lidé protestují z důvodů náboženských, politických, morálních a etických. Dnes je tento více než padesátiletý otec šesti dětí žijící na rozlehlém ranči v Itálii spolu s Gavino Sannem nejvlivnějším bossem současné italské reklamy. „*Já ukazuji pravdu. Prezentuji svět takový jaký je. Většina lidí si to nechce připustit. To je jejich chyba.*“ tvrdí sám Toscani. Rovněž konfrontuje současnou reklamu s filmem, který se postupem času stal syrovějším a reálnějším. Toscani: „*Následoval přirozenou tendenci všeho umění, odhodil náhubek, zapomněl na cenzuru a na platné zákony, dotkl se temných a skrytých faset lidských citů. Potom se už nezastavil a prozkoumal celé dosud opomíjené kontinenty: šílenství, sex a rozkoš, válečnou hrůzu, nebezpečně vášně, násilí, mystiku, posvátno atd. Reklama však setrvala v infantilním stádiu umění a u naivního kultu krásy.*“ Malířství se stalo převratným. Impresionismus odvrátil akademismus. Malíři vyjadřují svou rozervanost, vnitřní vnímání. Toscani: „*Reklama se zastavila u naivního*

malířství, aniž prokázala odvahu Rousseaua.“ I moderní literatura se vyhýbá šťastným příběhům. A reklama má dle Toscaniho zpoždění sta let. Toscani: „*Nastává vláda jemné, působivé podprahové diktatury, řízené experty na audiovizí. Ta nehorší. Nelze se vzburit. Nejsou pro ni vězení, nejsou bachaři. Místo soudní síně jsou obrazovky. Život v zastoupení prostě nahrazuje obyčejný život. Slavnosti, nejvyšší city dostávají účel. Přímá komunikace mezi lidmi, vřelá, sváteční, v níž byl kontakt, nálada, láska, koketerie, mizí v chladné elektronické pseudokomunikaci.*“

V roce 1976 firma Benetton vykročila i za hranice Itálie. Dnes má díky propracované obchodní strategii typu franchising 7000 obchodů ve 110 zemích světa. Na český trh vstoupil Benetton v roce 1988 prostřednictvím Tuzexu.

Benetton již dlouho vydává velkou část svého rozpočtu na reklamu, aby se mohl vyjádřit o nejdramatičtějších otázkách tohoto století: o AIDS, válce, rasismu, nesnášenlivosti. Je to jeden ze způsobů, jak dokázat, že velký průmysl je rovněž „sociálním činitelem“ a že může zahájit inteligentní rozhovor se spotřebiteli, kteří jsou především lidé. Proto jsou v kampaních fotografování skuteční lidé v místech, kde žijí.

Reklama firmy Benetton filosoficky orientovaná na palčivé problémy současné společnosti má dnes už své místo i v největších muzejích současného umění v Muzeu moderního umění ve Frankfurtu nad Mohanem, v Lausanne, v Mexiku a Sao Paulu.

Máme-li hodnotit benettonskou reklamu, musíme vzít v úvahu fakt, že máme co činit s prezentací palčivých problémů současného světa, nikoliv s představením firemního zboží, a to výlučně vizuální formou. Benetton předpokládá, že současný člověk chápající jejich reklamní pojetí najde cestu i k jejich výrobkům, jako vyjádření souhlasu s benettonskou filosofií. Vizážisté sahají často i po šoku, aby nikdo nemohl projít kolem jejich billboardu bez povšimnutí. Toscani, který je hlavním tvůrcem benettonské reklamy komunikuje se světem formou provokace. Zcela vyloučil verbální složku komunikace a místo výrobků prezentuje světové problémy. Jistě nelze popírat popularitu, o čemž svědčí kladné i záporné ohlasy. Ale je třeba zvážit fakt, že se žádná jiná firma touto cestou reklamní prezentace nevydala. Domníváme se, že světové katastrofy si jistě zaslouží naši pozornost. Při zvážení faktu, že se kolem všudypřítomných billboardů pohybujeme denně, a to v našem pracovním i soukromém životě, zdají se nám některá vyobrazení až příliš naturalistická.

Literatura

- HARTMANN, H.: Bilderflut und Sprachmagie. Opladen, Westdeutsche Verlag 1992.
FAIRCLOUGH, N.: Language and Power. London, Longman 1989.

HONG, J. W.: Cultural differences and advertising expression. *Journal of Advertising*, s. 16, 55–62, 68. 1987.

KRESS, G. a VAN LEEUWEN, T.: Structure of visual representation. *Journal of Literary Semantics*, s. 21, 91–117. 1992.

WILLIAMSON, J.: *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising*. Marion Boyars. London 1978.

Znamení doby očima Benettonu. *Strategie*, duben 1994, s. 14.

Ukřížovaná bez kříže. *Strategie news*, 4, leden 1996.

TOSCANI, O.: *Reklama je navonělá zdechlina*. Praha, Slovart 1996.

O interakčnej dynamike rozhlasového dialógu

Milan Ferenčík

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Rozsiahle spoločenské zmeny, ku ktorým u nás došlo počas posledných rokov, si zákonite našli svoju cestu do masmediálneho prostredia, pričom došlo k významným posunom v komunikácii v masmédiách. Všeobecne platí, že publikum už nie je len pasívnym konzumentom mediálneho produktu, ale aktívnym prvkom, s ktorým sa nielen ráta v oveľa väčšej miere, ale ktoré je prizývané priamo „do kuchyne“ tvorby programov a ktoré sa dokonca stáva aj jedným z ich tvorcov. V rozhlase predstavuje tento typ programu relácia *Nočné dialógy*, vysielaná každý piatok v neskorých večerných hodinách. Ide o zvláštny typ inštitucionálnej interakcie, v ktorej dochádza k skladaniu špeciálnych črt niekoľkých druhov komunikácie v závislosti od média (telefonická, priama, rozhlasová komunikácia), typu diskurzu (fatická, inštrumentálna konverzácia), počtu účastníkov, témy a pod.

Rozhlasové dialógy ponúkajú bohatý a ľahko dostupný autentický rečový materiál vo vysokej kvalite vhodný na skúmanie širokého spektra javov súčasnej spoločenskej komunikácie. Jednou z charakteristických črt spontánnej konverzácie je to, že prebieha v reálnom čase a tým je jej zachytenie na účely výskumu značne problematické. Súčasná technika ponúka viacero možností na zachytenie autentických interakcií – bežne sa využívajú magnetofónové záznamy alebo videonahrávky. Spracúvajú sa transkripty, ktoré s rozličnou mierou podrobnosti zachytávajú verbálne a neverbálne prostriedky komunikácie. Cieľom nášho príspevku je predstaviť jeden zo spôsobov zachytenia priebehu rozhlasového dialógu v kompaktnej a prehľadnej forme (interakčný diagram).

Pri našich poznámkach k interakčnej dynamickosti rozhlasových dialógov vychádzame z analýzy dvanástich dialógov, ktoré boli odvysielané Slovenským

rozhlasom dňa 24. 5. 1996. Moderátorkou programu bola Viera Michaličová, hosťom bol Slavomír Hatina, generálny riaditeľ Slovnaftu a.s. Ústrednou témou večera bola, v súvislosti s výberom hosťa, problematika dopravy, benzínu, čerpacích staníc, Slovnaftu a automobilizmu na Slovensku všeobecne. Z celkového počtu sme vybrali dialóg, ktorý odznel ako prvý, pričom volajúcim bol starší muž z Košíc. Na tomto dialógu demonštrujeme našu všeobecnú schému rozhlasového dialógu a v úzkej nadväznosti na ňu aj konkrétnu realizáciu modelu interakčného diagramu.

Štruktúra rozhlasového dialógu

Jednou z kľúčových úloh pri skúmaní autentickej interakcie je pokúsiť sa nájsť v nej systém a poriadok. Je zrejme, že prirodzená interakcia, ak má byť zmysluplná a účelná, nie je chaotická aktivita, ale prebieha v súlade s istými pravidlami, akými sú napr. Griceov princíp kooperácie (Grice, 1975) alebo Leechov zdvorilostný princíp (Leech, 1983). Na úrovni témy je možné sledovať istý systém v jej nastolení, vývoji a ukončení ako aj v nastolení a rozvíjaní vedľajších tém. V tejto oblasti panuje istá hierarchizácia – prinajmenšom existuje niečo ako hlavná téma a vedľajšie témy, viac či menej nadväzujúce na ústrednú tému večera. Je ďalej zrejme, že účastníci tejto komunikácie, pre ktorých sú príznačné isté vopred stanovené komunikačné roly, sa pridržiavajú istej schémy, ktorá rámcuje ich komunikačné správanie. Táto schéma vychádza zo špecifickosti (typu) programu a miera jej záväznosti pre účastníkov je rôzna – najzáväznejšia je pre moderátora, ktorý je z titulu svojho postavenia ako reprezentanta inštitúcie, autora programu, priamo zodpovedný za jej dodržiavanie. Menej je záväzná pre hosťa programu, ktorý však má tiež záujem na plynulom a hladkom priebehu interakcie. V jeho prípade pocit záväznosti viac-menej vyplýva minimálne z potreby udržania vlastnej prestíže, keďže zvyčajne ide o známu osobnosť z oblasti kultúry, vedy, politiky a pod. Na opačnej strane volajúci nemusí mať tento pocit záväznosti. Jednak môže mať vlastnú predstavu o priebehu relácie a tým je prítomnosť tejto schémy vylúčená z aktívneho vedomia (niektorí volajúci sa priamo priznávajú, že sú len náhodnými poslucháčmi a nepoznajú presne „pravidlá hry“). Okrem toho volajúci zostáva v absolútnej väčšine prípadov v dobrovoľnej anonymite, hoci obyčajne býva moderátorom vyzvaný identifikovať sa (pováčšine volajúci identifikuje iba miesto, z ktorého volá).

Pri analýze dialógov sa ukazuje, že prebiehajú v ôsmich fázach (pozri schému 1, časť I). O fázach rozhlasového dialógu sme už podrobnejšie písali na inom mieste (Ferenčík, 1995).

Tabuľka 1 presnejšie popisuje to, čo sa deje pri jednotlivých fázach. Okrem toho uvádza aj jednotlivých účastníkov, ktorí sa na nich priamo podieľajú.

Tabuľka 1 – Fázy rozhlasového dialógu

fáza	popis fázy	účastník
I	otvorenie kontaktu – technického	M+V
II	spoločenského	M+V
III	pokyn na začatie	M
IV	uvedenie problému/otázka	V
	stanovisko k problému/odpoveď	H
	vyjasňovanie významu	V+H
V	predzáver – pokyn na skončenie	M
VI	súhlas so skončením	V
VII	skončenie kontaktu – spoločenského	M+V
VIII	technického	M+V

Pozn.: M – moderátor, H – hosť, V = volajúci

Z tabuľky vidieť, že pre dialóg sú príznačné isté charakteristiky, ktoré prispievajú k dojmu celkovej výstavbovej symetrie. Dialóg je rámcovaný:

a/ kontaktovými fázami I, II, VII a VIII (kontakt, a to technický a spoločenský, sa tu nadväzuje a v závere v obrátenom poradí ruší),

b/ fázami tvoriacimi pokyn začať (nadmiesť problém) a skončiť (III a V).

Vlastný dialóg (IV) je tiež symetrický – cyklus nastolenie problému (resp. otázka) a reakcia naň (resp. odpoveď) sa môže niekoľkokrát opakovať, pokiaľ nie sú (úplne alebo čiastočne) uspokojené komunikačné potreby účastníkov, predovšetkým volajúceho. V našom dialógu sa tento cyklus zopakoval päťkrát. Pritom je dôležité uvedomiť si, že sa tu nedá hovoriť o jednoduchom lineárnom (reťazovitom) priradovaní sekvencií otázka – odpoveď (schéma 1, časť II a), ale o oveľa zložitejšom radení, v ktorom panuje istá hierarchia štruktúrno-tematických zložiek (schéma 1, časť II b).

Podotýkame, že táto schéma je len abstraktným vzorcom správania, čo nás oprávňuje tvrdiť, že v čistej podobe v podstate neexistuje (takto existuje iba vo vedomí účastníkov), a teda naplňa sa až v konkrétnej realizácii v konkrétnom dialógu. Toto tvrdenie sa opiera o analýzu viacerých dialógov. Je zrejmé, že konkrétna realizácia je zložitejšia než uvedený model. Niektoré fázy nie sú vždy explicitne prítomné (napr. výzva moderátora nastoliť problém), niektoré fázy sa z rozličných dôvodov reduplikujú (otázka – odpoveď). Konkrétne komunikačné správanie sa účastníkov je síce rámcovo prevediteľné, no nesie vždy v sebe istý náboj potenciálnej nevyočítateľnosti.

Interakčná stránka dialógu

So štruktúrou dialógu na formálnej rovine úzko súvisí aj interakčný aspekt, t. j. miera aktívnej participácie na dialógu (dĺžka replík) a frekvencia zapájania sa účastníkov do dialógu ako aj iné, nie menej dôležité skutočnosti – napr. kto hovorí po kom, kto nastoľuje problém (kladie otázku) a kto odpovedá, kto ovláda kľúčové fázy vývoja dialógu a pod. Do celkovej interakcie sa premieta (nerovnocenné) postavenie účastníkov v dialógu a tomu zodpovedajúce komunikačné roly. Z interakčného diagramu (schéma 2) možno získať nasledovné informácie:

- konkrétny priebeh (dynamiku) interakcie v čase na pozadí všeobecného modelu rozhlasového dialógu,

- počet účastníkov interakcie a mieru ich účasti na celkovej komunikačnej aktivite,

- frekvenciu a distribúciu sprievodných interakčných javov (napr. striedanie replík, simultánnu reč, prerušovanie, spätnú väzbu),

- frekvenciu, dĺžku a rozloženie páuz a pod.

Najvýraznejšou črtou diagramu je neprerušovaná horizontálna línia, ktorá predstavuje dĺžku replík jednotlivých účastníkov, ako aj dĺžku a rozloženie páuz. Podľa priebehu línie je možné usúdiť, že pre dialóg je príznačná istá vnútorná dynamika – fázy relatívneho pokoja (dlhšie repliky jedného účastníka) sa striedajú s dynamickejšími fázami (repliky sú kratšie, vystriedajú sa viacerí účastníci). Okrem toho je zaujímavé porovnať dynamiku jednotlivých fáz dialógu – úvodné a záverečné, prevažne kontaktné fázy (spoločne predstavujú iba 6 % celkového času) sú v tomto dialógu pomerne dynamické a dialóg sa v tomto smere vyvíja bezproblémovo. Je príznačné, že sa do nich zapájajú iba moderátor a volajúci. Kľúčová fáza IV (94 % dialogického času) je dynamicky najrozvrstvenejšia, no istý pomerne pravidelný rytmus im vtláča striedanie otázok a odpovedí (schéma 1, časť III b).

Interakčný diagram podáva pomerne názorný obraz o tom, do akej miery a v ktorých fázach sa jednotliví participanti zapájajú do komunikácie (presnejšie číselné údaje podáva tabuľka 2). Z diagramu je ľahko zistiteľné, že ak za kritérium berieme celkovú dĺžku replík, najaktívnejším účastníkom dialógu je hosť, (55,6 %) za ktorým hneď nasleduje volajúci (27,4 %). Môžeme to zdôvodniť tým, že práve oni dvaja sú kľúčovými účastníkmi dialógu, pokiaľ ide o tematickú, informačnú stránku dialógu (volajúci nastoľuje problém, kladie otázku, hosť ponúka riešenie alebo odpoveď). Súčet dĺžky ich replík (83 %) je takmer sedemnásobkom celkového podielu tretieho účastníka – moderátora (12 %). Ak sa pozrieme na tento pomer z hľadiska organizácie priebehu dialógu, tak moderátor má jednoznačne „v rukách“ kľúčové fázy dialógu – primárne (okrem fázy IV, v ktorej rovnakým spôsobom dominuje volajúci) je práve on iniciátorom výmeny replík – nadväzuje a končí kontakt, dáva pokyn na začatie a skončenie.

Tabuľka 2 – Časové rozloženie dialógu (v sekundách)

fáza	I	II	III	IV	V/VI	VII/VIII	spolu	%
H	–	–	–	255	–	1	256	55,6
V	2	1	–	119	3	1	126	27,4
M	4	2	3	37	7	2	55	12
O	2	–	–	21	–	–	23	5
			432	10			460	100
spolu	8	3	3	423 ⁺	9 ⁺	4		450 ⁺

Pozn.:

⁺ – výsledný čas po odrátaní simultánnej reči (t. j. spolu 10 s, t. j. 2.2 %)

V nasledujúcej časti si všimneme isté interakčné javy príznačné pre dialóg viacerých účastníkov (polyológ), akými sú simultánne rozprávanie, prerušovanie a ticho v dialógu. Vo všeobecnosti v našom kultúrnom prostredí panuje názor, že týmto javom („skákanie do reči“) sa treba sa vyhýbať ako prejavom verbálnej agresivity a netolerantnosti. V prostredí hovorených prejavov, do istej miery riadených, ktorým ale je v konkrétnom priebehu ponechaná istá miera spontánnosti, sú však prejavom spolupráce, spoločnej snahy dopracovať sa k interpersonálnemu zmyslu, obojstrannej potreby uspokojiť komunikačné potreby. V našom dialógu sa však vyskytujú v pomerne malej miere (pravdepodobne aj vďaka tomu, že snahou rozhlasového kolektívu je dosiahnuť čo „najčistejší“ produkt, pokiaľ ide o kvalitu signálu a zrozumiteľnosť reči účastníkov).

Simultánne rozprávanie

Ide o prípady, keď účastníci (v našom dialógu najviac dvaja) hovoria naraz. Prípady simultánnej reči (10 prípadov, t. j. 2,2 % celkového času dialógu) boli zaznamenané iba vo fázach IV (9) a V/VI (1). Možno ich rozdeliť do týchto typov:

A. V rámci jednej repliky (6 prípadov) ide o vstup jedného účastníka do repliky iného účastníka, ktorá sa tým neprerušuje:

hovorí/vstupuje:	M/V	H/M	V/M
počet	3	2	1

Príklad č. 1:

rep.	11	M	.hh áno generálny riaditeľ	Slovnaftu je naším hosťom.
	12	V		generálny riaditeľ

B. Na hranici replík (4 prípady):

1. Jeden účastník repliku skončí (M), no nenominuje žiadneho z účastníkov, ktorí sa o novú repliku uchádzajú, „súperia“ (2 prípady), pričom a) v jednom prípade v dialógu pokračuje svojou replikou V (ale až po pauze) a b) v druhom pokračuje M:

a) Príklad č. 2:

rep. 38 H určite eh pochybujem? ja tvrdím že pochybujem? že by ich odmietli=

40 V =() určite.

41 M =mhm?

42 V + určite.

b) Príklad č. 3:

55 H ...aby sme zaviedli .h vami požadovaný predaj benzínu.

56 V .hh (no)

57 M takže aspoň taký prísľub máte.

2. V dvoch prípadoch dochádza k „presahu“ – záver (formálne aj obsahovo úplnej) repliky jedného účastníka je prekrytý replikou iného účastníka:

hovorí H M

presahuje M H

Príklad č. 4:

rep. 21 V =áno.áno. áno.

22 H áno. áno.=

Všeobecne platí, že je snaha vyhnúť sa prípadom simultánneho rozprávania alebo presahu, prípadne ich trvanie minimalizovať, aby nedošlo k zhoršeniu kvality zvukového signálu, ktorý je pri tomto type média výlučným nosičom správy.

Pauzy

Pri transkribovaní autentických rozhovorov všeobecne rozlišujeme tri druhy páuz – krátke stredné a dlhé (v transkripcii ich vyznačujeme znakmi +, ++ a +++). V analyzovanom dialógu sme zaznamenali iba krátke a stredné pauzy, ktoré reprezentujú 5,1 % celkového času. Rozlišujeme tieto výskyty páuz:

A. technická (1 prípad) – vznikla pri nadväzovaní technického kontaktu moderátorom, je to vlastne prázdna replika volajúccho, ktorý nereaguje na výzvu moderátora začať kontakt:

Príklad č. 5:

rep.	1	M	.hh máme signál? že máme prvý telefonát? dobrý večer?
	2	V	((ticho))

B. iné (20 prípadov)

1. uprostred repliky (12 prípadov) – vznikajú napr. ako prejav kreatívneho myslenia, formulovania myšlienky, hľadania vhodného výrazu:

účastník	počet	čas (sek.)
H	8	8
V	3	4
M	1	1

Príklad č. 6:

rep. 24 H =.h áno. no prosím vás pekne takto. + viete my musíme vychádzať ...

2. na hranici replík (8 prípadov)

a) po skončení repliky sa ďalší účastník nenominuje, po krátkej pauze dochádza k spontánnej voľbe pokračovať (tzv. self-select – 7 prípadov):

Príklad č. 7:

rep. 13 Vhh prečo zrušili: čerpacie stojany na: dvo pre dvoj dvojtaktové autá a vozidlá jako tedy automobily.
14 M + dvojtaktové.
15 V áno.
16 H + .hh e:h ja sa musím ospravedlniť....

b) v jednom prípade sa po skončení repliky samonominujú dvaja účastníci naraz (dochádza k simultánnej reči), po krátkej pauze pokračuje jeden z nich (príklad č. 2).

Podobne ako prípady simultánnej reči alebo presahov aj pauzy sa vyskytujú pomerne zriedka, a keďže sú potenciálnou hrozbou pre plynulosť dialógu, jestvuje snaha predísť im alebo ich aspoň minimalizovať. Navyše je pravdepodobné, že sa v tomto smere premieta do rozhlasového dialógu celkové kultúrne chápanie dlhšej pauzy alebo ticha ako neželateľného javu v bežnej interpersonálnej komunikácii neznámych ľudí.

Snahou nášho príspevku bolo poukázať na možnosti, ktoré ponúka rozhlasový dialóg pre výskum autentickej konverzačnej reči. Zamerali sme sa predovšetkým na dynamickosť interakcie konkrétneho dialógu a javy s ňou spojené, pričom je viac než zjavné, že tým sa tieto možnosti ani zďaleka nevyčerpali. Zistenia, ku ktorým sme sa dopracovali, ponúkajú vhodný vstupný materiál na ich analýzu na pozadí širšej vzorky, akou je napríklad minimálne jedna kompletná séria rozhlasových dialógov odvysielaných v jeden večer. Zostáva celý rad zaujímavých problémov (problém tzv. bezpečných tém, prepínanie kódu, porovnanie spôsobov komunikácie mužov a žien atď.), ktorých rozkrytie by mohlo vrhnúť svetlo na tak, v našom kultúrnom prostre-

dí, provokujúco málo prebádanú oblasť prirodzenej interpersonálnej komunikácie.

Symbody a skratky používané v článku a v transkriptoch dialógov:

//	miesta prekrytia replík
=	nasledujúca replika sa realizuje bez predchádzajúcej pauzy
?	stúpajúca intonácia
.	klesajúca intonácia
+	pauza
()	nezrozumiteľný text
.h, .hh	nadýchnutie
:	predĺženie predchádzajúcej samohlásky
M, V, H	moderátor, volajúci, hosť

Transkript analyzovaného rozhlasového dialógu (Slovenský rozhlas, Nočné dialógy, 24. 5. 1996)

Moderátor (M) – Viera Michaličová

Volajúci (V) – muž z Košíc, asi 60 ročný

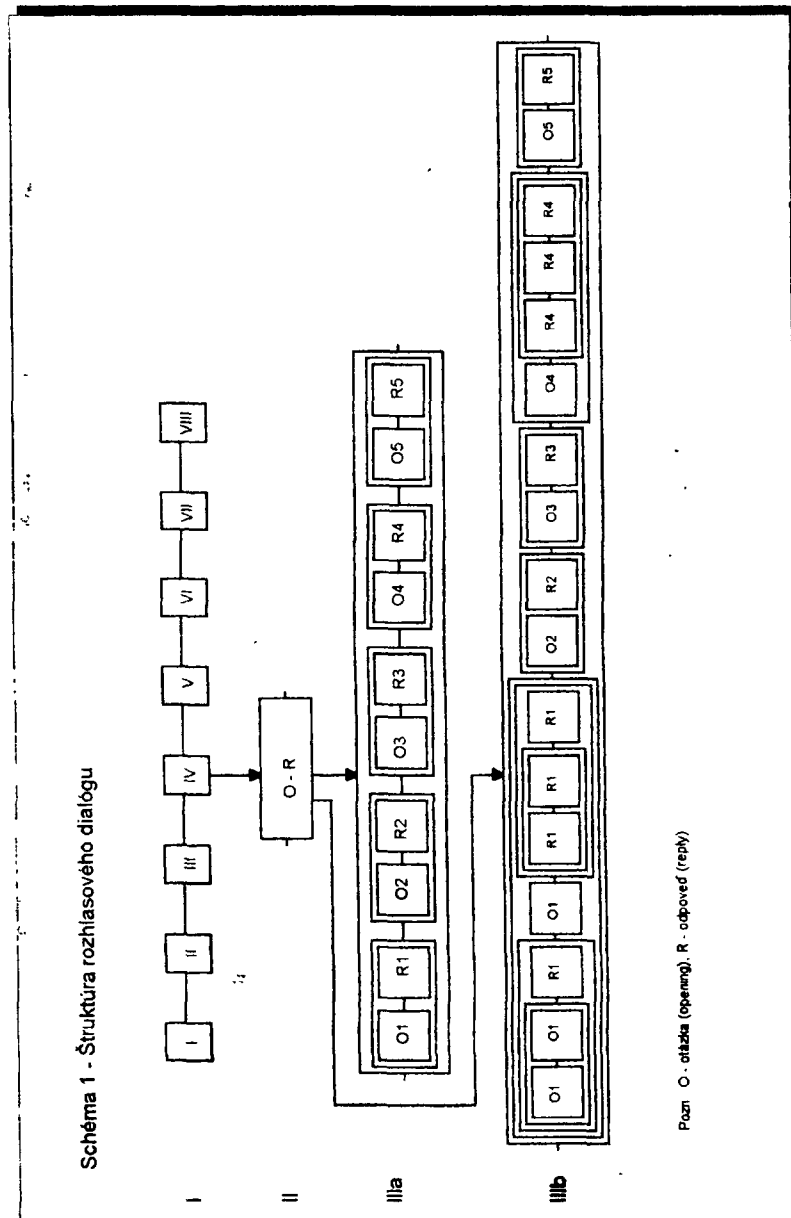
Hosť (H) – Ing. Slavomír Hatina, generálny riaditeľ Slovnaft Bratislava, a.s.

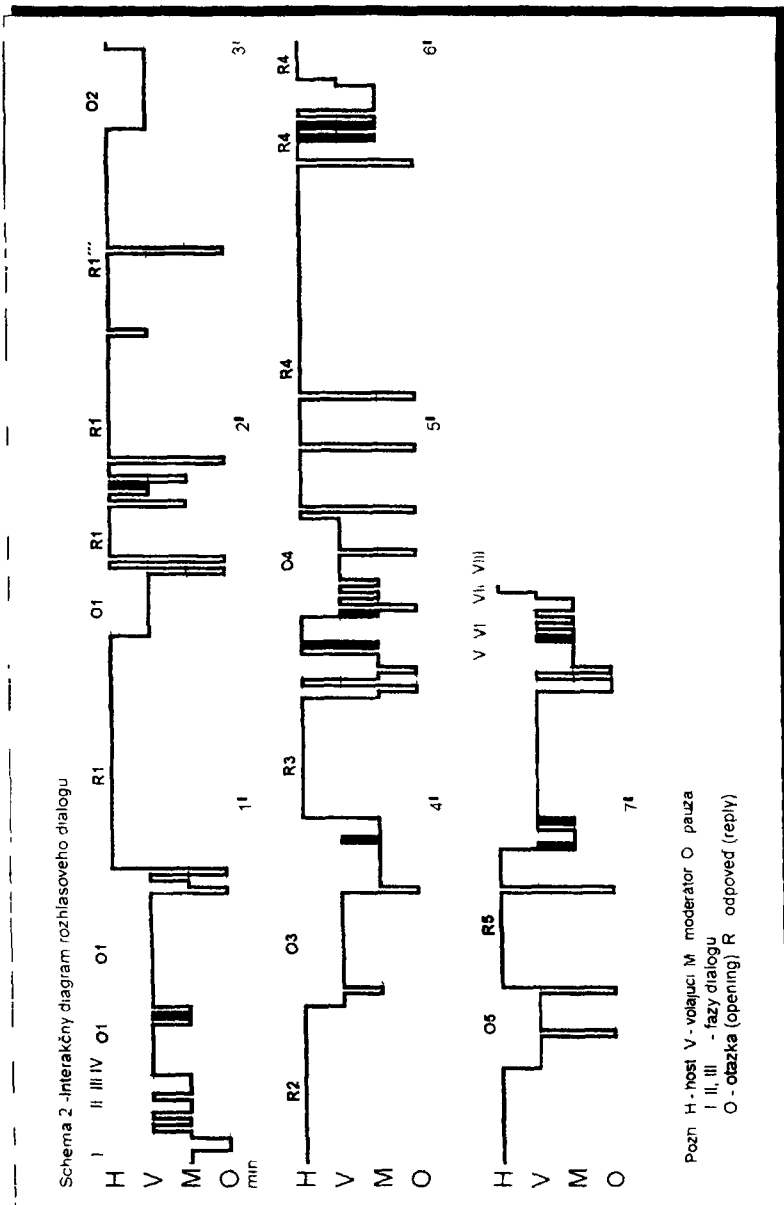
- 1 M .hh máme signál? že máme prvý telefonát? dobrý večer?
- 2 V ((ticho))
- 3 M haló?
- 4 V haló?
- 5 M dobrý večer.
- 6 V dobrý večer.
- 7 M vitajte? odkiaľ voláte?
- 8 V z Košíc
- 9 M nech sa páči? chcete diskutovať s pánom Hatinom?
- 10 V no ta ja som nepočul (ne) začiatku som nepostrehol jaka je to relácia ale akosi počúvam ako ste okolo benzínu proste ako riaditeľ jako:
- 11 M .hh áno generálny riaditeľ // Slovnaftu je našim hosťom.
- 12 V // generálny riaditeľ.
- 13 V áno. .hh chcel by som sa ho spýtať. hoci to možná nielen z jeho stránky ale jako z druhých jako: firiem? ktoré jako: čerpajú a ktorí jako predávajú jako: pohonné hmoty? hej? .hh prečo zrušili: čerpacie stojany na: dvo pre dvoj dvojtaktové autá a vozidlá jako tedy automobily.
- 14 M + dvojtaktové.
- 15 V áno.+

- 16 H .hh e:h ja sa musím ospravedlniť. ale nie dosť dobre som pochopil otázku pretože .hh pokiaľ ide o: + .h eh benzíny alebo motorovú naftu. tak predsa predávame presne vytypované druhy? .hh e:h benzínov? a: prakticky na každej čerpacej stanici .hh môžete dostať + ehm benzín BA 91? UNI? BA 95 UNI alebo kombinácia BA 95 natural? .h prípadne 98 oktánový benzín? .hh a motorovú naftu klasickú. takže neviem neviem dosť pochopiť .hh kam smerovala otázka.
- 17 V .hh no. smerovala síce asi tam? že proste v Košiciach nemáte na žiadnom čerpadle? .hh predaj mixovaného benzínu do dvojtaktových motorov.
- 18 H + .hh aha. + aha už mi je to jasné. áno. .hh takže vy narádzate: povedzme na automobily? dvoj ano dvojtaktné? povedzme ako .hh e:h bývalé enderácké? h. e:h
- 19 M trabanty?=
- 20 H =trabanty?=
21 V =áno. áno. // áno.
- 22 H // áno.áno.=
- 23 M =vartburgy=
- 24 H =.h áno. no prosím vás pekne takto. + viete my musíme vychádzať h. .hh e:h z určitej štatistiky? a tá š štatistika hovorí že: tento typ automobilov rapídne ich počet klesá? hh takže: potom je možnosť. že vy si: vlastne môžete pridať. lebo čo je v čom je vlas vlastne rozdiel. .hh že: do toho benzínu pridáte: trošku oleja.
- 25 V oleja áno.
- 26 H .hh áno? takže túto: e:h situáciu môžete vyriešiť tak eh? ako to robili napríklad eh ch chlapani motorkári? .h že si kúpil benzín? a prilial si tam to patričné množstvo .h oleja.+ .h žiaľ ne viete eh každá čerpacia stanica? má maximálne päť eh eh vydajných miest? to znamená že .hh tá kombinácia tam už nevychádza. a ešte raz hovorím ten objem .hh tohto typu? .hh e:h pr predávaného benzínu klesal takým spôsobom že už to nebolo rentabilné.
- 27 V pán generálny riaditeľ. ale predsa ešte: u nás jako v štáte ešte existuje dosť tých vozidiel a ktoré človek eh .hh proste: kúpil d'al dajme tomu: hoci aj pred desiatimi pätnástimi rokmi.
- 28 H .hh ja s vami súhlasím. že pokiaľ by sme hovorili o celkovom počte vozidiel .hh z hľadiska celej republiky: tak áno bolo by to určite dosť veľké číslo možno ešte. lenže si treba uvedomiť? .hh že tie vozidlá sú rozptýlené po celej ploche našej republiky. viete. .hh a tým pádom? na: príslušnú čerpaciu stanicu potom pripadá len zopár týchto vozidiel a to skutočne už nie je efektívne potom. .hh my sa musíme riadiť aj efektívnosťou.
- 29 V no ale: keď môžem ešte.

- 30 M nech sa páči.
- 31 V e:h v jednom meste a: to už jedno či proste jako alebo vo väčšom meste hej? meste? .hh jak Bratislava alebo Košice: nie je (naško) alebo by sa jako malo nájsť nejaké miesto na niektorej stanici proste aspoň e:h
- 32 M + .hh a vy si myslíte že keby bolo napríklad na jednom konci Bratislavy taká pumpa že by: povedzme s tým trabantom ste šli na druhý kon z druhého konca Bratislavy? // ja nie s s som si istá že by to tak robili vodiči.
- 33 V // no.
- 34 H viete mate: mate jednoduchšie riešenie. pretože eh s skutočne: .hh by som sa: čudoval? a samozrejme že by sme si spravili aj poriadok? keby vás odmietli .hh obslúžiť v tom smere? že by vám eh poskytli e:h túto možnosť eh .h u zmixovať eh toto palivo priamo na čerpacej stanici.
- 35 M to sú povinní? +
- 36 H .hh nie.
- 37 M práve (na). + teraz som nepochopila ja.
- 38 G určite eh pochy pochybujem? ja tvrdím že // pochybujem? že by ich odmietli.=
- 39 M // (aha)
- 40 V = // () určite.
- 41 M // mhm?
- 42 V + určite.
- 43 M áno?
- 44 V áno.=
- 45 M =stalo sa vám to?
- 46 V .hh nestalo ale oni sú už e:h proste: e:h tak e:h na jako:+ e:h zvyknutí poslednú dobu že proste on už ani nevyjde vonku jako z toho. .hh e:h zo svojej e:h miestnosti tam čo jako má ten benzínar.
- 47 H .hh e:h + .h žiaľ vám musím dať za pravdu? pri e:h svojich vlastných previerkach? .hh sa s tým tiež stretávam? a sú to signály ktoré + ((prehĺtnutie)) .hh analyzujeme a vyvodzujeme z nich závery? pretože: + .h viete dnes je situácia taká? že tieto čerpacie stanice sú prenajaté. .hh a prenájomca? .hh on vlastne zodpovedá? za celý chod tej čerpacej stanici. to znamená že .hh i keď eh pracovníci. nosia: naše: odevy. naše označenie. žlté čierne odevy. .hh tak sú zamestnancami toho prenájomcu? a: on zodpovedá za to aký výkon majú títo .hh jeho zamestnanci. ale každopádne my trváme? ako spoločnosť ktorá umožňuje prenájom čerpacích staníc? aby sa rešpektovali .hh eh naše: + .hh e:h pripomienky respektíve príkazy ktoré im dávame akým spôsobom majú zabezpečovať chod tejto // čerpacej stanice.

- 48 M .hh mhm.
 49 M // lebo to každý berie že to je: stanica Slovnaftu=
 50 H =áno určite=
 51 M =a nevie že to je prenajaté alebo neprenajaté robia vám dobré alebo zlé meno.= 52 V =hej hej=
 53 H =áno ale my ich samozrejme že my: eh sa: ani nechceme zbavovať? tejto zodpovednosti? .hh takže: ja som vd'ačný za každý námet ktorý môže: poslážiť' zákazníkom a vylepšiť' náš imidž. .h pretože dnes .hhh rastú ako huby po daždi čer čerpacie stanice? a je to tvrdá konkurencia? a my chceme obstáť v tejto tvrdej konkurencii.
 54 V .hh no. ale ja myslím že: proste niekto by mohol dať ten prikaz .hh proste aspoň + aby: v tom meste aspoň jedna jako: e:h stanica mala jako mixovaný benzín.
 55 H + .hh no viete. musím potom s nechať urobiť' a analýzu aspoň teda v dvoch eh mestách dvoch veľkomestách Košiciach a Bratislave či .hh e:h to z ekonomického hľadiska obstojí? aby sme ((prehltnutie)) .hh zaviedli predaj .h podľa + .h potencionálneho výskytu takýchto automobilov? v týchto mestách? aby sme zaviedli .h va vami požadovaný predaj benzínu.
 56 V // .hh (no)
 57 M // takže aspoň taký prísľub máte.
 58 V eh to // je:: dost' jako potešujúce ale myslím že .hh e:h títo jako: .hh pumpári
 59 M // ((smiech))
 58a V alebo vôbec že: ktorí ako: nechcú alebo ne: jako nemôžu už teraz? alebo nemajú jako: toto? tie mixovacie jako stojany? hej? .hh to je pre tých eh motoristov dvojtaktárov šak nakoniec ich behá aj motor-károv. nemyslím jako vartburgy? alebo trabanty? hej? .h ich behá dost' je taká troška jak diskriminácia. + + podľa mňa
 60 M + .hh dobre. takže ste počuli čo povedal pán generálny riaditeľ' // aby sme to eh zas: neopakovali? lebo ss=
 61 V // áno
 62 V =(áno)=
 63 M =asi viete o čo ide?=
 64 V -áno
 65 M .hh takže máte ešte niečo na srdci?
 66 V d'akujem,
 67 M pozdravujeme do Košíc? želáme dobrú noc
 68 V aj ja dobrú noc
 69 H dobrú noc

Literatúra

- FERENČÍK, M Štruktúra rozhlasového dialógu *Slovenská reč*, 60, 1995, s 281–288
- GRICE, H P · Logic and Conversation In P Cole – L Morgan (ed) *Syntax and Semantics Vol 3 Speech Acts* New York 1975, s 41–58
- HOFFMANNOVÁ, J Projevy taktu (a beztaktosti) v televíznych rozhovorech *Slovo a slovesnosť*, 55, 1994, s 194–201
- HOFFMANNOVÁ, J Fatická funkcia jazyka, konverzace a její žánry *Slovo a slovesnosť*, 57, 1996, s 191–205
- HOFFMANNOVÁ, J – MULLEROVÁ, O Vývoj a súčasné akcenty analýzy dialógu *Slovo a slovesnosť*, 53, 1992, s 119–122
- HOFFMANNOVA, J Dialog a instituce *Slovo a slovesnosť*, 55, 1994, s 208–215
- LEECH, G., *Principles of Pragmatics*. London – New York 1983
- SHIELDS-BRODBER, K Dynamism and Assertiveness in the Public Voice. Turn-taking and Code Switching in Radio Talk Shows in Jamaica. *Pragmatics* 2 4, s 487–504

Diskurz masmediálnej komunikácie: analýza televíznych správ

Slávka Krajčovičová

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Komunikácia prostredníctvom masmédií

Štúdium masmediálnej komunikácie sa v posledných dvoch desaťročiach stalo objektom záujmu nielen sociológie, politológie, ekonómie, ako to bolo v minulosti, ale predovšetkým viacerých jazykovedných i hraničných disciplín – sociolingvistiky, diskurzovej analýzy, semiotiky, sociálnej psychológie, psycholingvistiky, pragmatolingvistiky. V tejto oblasti do popredia vystupujú lingvisti T. van Dijk, A. Bell, R. Fowler, N. Fairclough, M. Montgomery a vedci z Glasgow University Media Group. Pozornosť jej venujú aj J. Mistrik, Z. Hlavsa či J. Hoffmannová. Oblasť masmédií, komplexnosť jej systému, funkcií, inštitúcií a vplyvov, poskytuje nevyčerateľný zdroj materiálu na vedeckú analýzu. Záujem o túto sféru potvrdzuje nutnosť zaoberať sa ňou a skúmať jej vzťahy v oblasti spoločenského, kultúrneho a politického života vo všetkých kontextoch.

Interakcia medzi jednotlivcom, spoločnosťou a svetom je prenášaná masmédiami. Uskutočňuje sa v kontexte určitej spoločnosti, ktorá sa riadi

svojimi hodnotami, historickým pozadím a inými faktormi. Práve tu sa priamo či nepriamo odrážajú zmeny spoločnosti, v ktorej funguje. V danom čase sa sústreďujú na určité sociálne a morálne vzťahy a skutočnosti, ktoré sa súčasne odrážajú v situácii iných spoločností v rámci sveta. Táto interakcia má svoje špecifiká, jej základné funkcie sú definované ako informatívna, vzdelávacia a zábavná. Komplexné akusticko-auditívne a opticko-vizuálne systémy v nej kooperujú na báze komplementárnosti, pričom o akustickom a optickom systéme charakteru znakov hovoríme vo fáze produkcie, o auditívnom a vizuálnom vo fáze recepcie. Pri rozličných typoch médií sú proporcie jednotlivých lingválnych a nelingválnych elementov rozličné.

Skúmanie jazykovej stránky masmédií sa podľa Z. Hlavsu (1990) rozbieha tromi smermi. Prvý je semiotický: ide v ňom o systematický opis jazyka v médiách, zahŕňajúci verbálne i neverbálne, akustické i vizuálne prostriedky vo vzájomnom vzťahu. Druhý – úzko jazykový – skúma text z hľadiska textovej lingvistiky ako kompozíciu. Tretí sa sústreďuje na publikum – príjemcu textu.

Televízne správy ako diskurz

Diskurz televíznych správ je špecifický viacerými aspektmi, ktorými sa odlišuje od bežnej komunikácie. Zaraduje sa k viac-menej jednosmerným, dynamickým typom komunikácie. Reprezentuje komplexný komunikát so zreteľnou syntézou publicistických a dramatických charakteristík, s absenciou spätnej väzby, so všeobecnou dostupnosťou pre verejnosť. Latentný, fragmentovaný adresát, líšiaci sa vekom, pohlavím, sociálnym profilom, politickými afiliáciami, vzdelanostnými charakteristikami a mnohými ďalšími aspektmi ho vníma a nachádza v ňom modely správania, možnosti identifikácie, hodnoty konsenzu, kolektívnu reprezentáciu atď. Správy vysielané televíziou väčšina odborníkov považuje za všeobecne objektívnejšie ako správy v tlači. Každá správa je však sociálnym výtvarom, konštruktom, odrážajúcim realitu. Vizuálne a lingválne prvky sa podieľajú na samotnej tvorbe tejto konštrukcie. Je situovaná do kontextu a v ňom je aj interpretovaná.

O televíznych správach sa hovorí ako o výkladných skriniach televízie. V rámci žurnalizmu aktuálnych udalostí sú televízne správy spolu so správami v novinách druhmi jedného žánru správ ako špecifického módu reprezentácie skutočnosti. Reprezentujú udalosť cestou reportáže, faktického opisu udalosti. Úlohou televíznych správ je organizovanie vizuálnych a verbálnych diskurzov, cez ktoré si ľudia vysvetľujú svet vonkajšej reality.

Metódy a spôsoby analýzy televíznych správ

V Habermasovej (1979) štruktúre domén reality, módu komunikácie, požiadavky validity a všeobecnej funkcie by mali televízne správy reprezentovať svet vonkajšej reality, kognitívny mód komunikácie, pravdu v požiadavke

validity a funkciu reprezentácie faktov. Pri analýze vychádzame z hypotézy, že pravdivosť správy je konštrukciou ako správa sama a úzko súvisí s ďalšími determinantmi žurnalizmu aktuálnych udalostí, ktorými sú aktuálnosť, inštitucionálnosť a masové šírenie.

D. Nimmo a J. Combs (Graber, 1994) uvádzajú štyri základné prístupy k prezentácii správ:

- populisticko-senzačný,
- elitisticko-faktický,
- ignorantsko-didaktický,
- pluralisticko-črtový.

Každý z nich je nasmerovaný na určitý typ diváckej komunity. Analýza má za úlohu postihnúť, aký cieľ správy sledujú, či ide o informovanie diváka, pôsobenie na jeho emócie, či o poskytnutie zábavy. Za akým účelom sa správa zostavuje, ako prebieha legitímácia niektorých javov v spoločnosti. Kladieme si otázku, či prevláda priamosť alebo zahmlievanie určitých skutočností prostredníctvom verbálneho a neverbálneho systému používaného v správach. Komunikácia v správach je nepochybne hodna záujmu o to, ako vlastne funguje, ako ovplyvňuje naše predstavy, obrazy, mýty o sebe a o iných.

Analýzovaným materiálom sú hlavné večerné správy dvoch britských a dvoch slovenských televíznych staníc, jednej verejnoprávnej, BBC *Nine O'Clock News*, STV1 *Dnes* a jednej nezávislej ITV *News at Ten* a Markíza *Televízne noviny*. Pozornosť upriamujeme na základné aspekty štruktúry obsahu a niektoré sociopragmatické a pragmalingvistické elementy jazykovej a obrazovej roviny v správach, predovšetkým tie, ktoré sa v priebehu analýzy v porovnaní javia ako charakteristické, extrémne odlišné či naopak úplne spoločné.

Analýza tohto typu predpokladá čo najvyššiu prepis diskurzu do písomnej formy. Za základ zaznamenania lingválnej zložky sme zvolili zjednodušený súbor znakov J. Svartvika (1990).

Vlastná analýza materiálu má niekoľko zložiek. Analýza štruktúry obsahu vychádza z dvoch teoretických zdrojov. Prvým je interpretácia žánrov a obsahu A. Bella (1991) a druhým rozdelenie žánrov v štúdiu D. Graberovej Info-zábavný kvocient v rutinných televíznych správach (1994). Obe práce sa zaoberajú nielen žánrami, ich rozdelením a charakteristikami, ale aj oboma zložkami – zvukovou (jazykovou) a obrazovou – televíznych správ. Všímajú si okrem iného schopnosť obrazovej zložky pôsobiť emocionálne na diváka, čím zabiehajú do psychopragmatických aspektov správ. Pri analýze jazyka správ sa pracuje s termínom register s jeho jednotlivými zložkami, ako ich definuje M. Montgomery (1994), vychádzajúc z M. A. K. Hallidaya.

Je zrejmé, že nemožno mechanicky oddeliť štruktúru správ ako bloku a štruktúru jednotlivých správ od výskumu jazyka, aj keď sa zdá, že predkladaná osnova analýzy to robí. Pri celkových záveroch a porovnávaní sa však jej jednotlivé zložky budú dopĺňať a vytvoria kompaktný celok.

Jednotlivé etapy analýzy

Prvá etapa analýzy je analýzou štruktúry bloku správ. Pôjde o minútáž správ, ich členenie na domáce, zahraničné a prechodné, ktoré delíme na prechodné domáce (návšteva zo zahraničia) a prechodné zahraničné (návšteva v zahraničí), ďalej o rozdelenie správ na celonárodné a regionálne. Pozornosť budeme venovať úvodu správ a ich záveru, to znamená prvej a poslednej správe, s cieľom zistiť, akú funkciu plnia.

A. Bell (1991) delí správy na:

1. centrálné (hard) správy, rozlišujúc dve kategórie:
 - politika a diplomacia,
 - nehody, zločiny, konflikty;
2. periférne (soft) správy, ktoré nie sú vysoko aktuálne, neviažu sa na priamu prítomnosť;
3. špeciálne tematické správy, napr. kultúra, šport.

D. Graberová (1994) delí správy na:

1. rutinné – sociálne,
 - politické,
 - ekonomické,
 - konflikty,
 - nehody,
 - symbolické aktivity;
2. dramatické – náказы, hromadné nehody,
 - živelné pohromy;
3. žurnalistické črty, kultúrne, spoločenské atď.

Prechodné javy v tomto prípade tiež signalizujú určité zámerné špecifické postavenie.

Druhá etapa analýzy predstavuje analýzu jednotlivých správ z hľadiska obrazu i textu súčasne. V každej správe sa vyskytujú tzv. informačné elementy, ktoré zahŕňajú objektívne údaje – kto, čo, kedy, kde, prečo, ako a kontext správy, a tzv. dramatické elementy, ako sú postihnutie konfliktu, emócií (radosť, žiaľ), interakcie (priateľskosť, nenávisť) a identifikácie – empatie. K týmto dramatickým elementom podľa D. Graberovej (1994) som pridala „hodnoty správ“ (news values) R. Fowlera (1991), ku ktorým patria: negatívnosť, časová aktuálnosť, významnosť, konzonancia, jednoznačnosť, novosť, superlatívnosť, relevancia, elitnosť. Vynechanie či prítomnosť (hlavne nadmerná) obidvoch elementov, informačného a dramatického, je významná pri informovaní a pôsobení na diváka. Na prvé počutie/vnímanie nepostihnuteľný prebytok či úbytok elementov slúži na vyzdvihnutie alebo zahmlievanie skutočností a manipuláciu diváka.

Pri obrazovej analýze je nevyhnutné venovať veľkú pozornosť scénam v súvislosti s emocionálnym pôsobením na diváka. D. Graberová (1994) delí

scény na dlhé zábery celých scén, odhliadajúc od pohybu kamery, a na blízke zábery, napr. na tvár, detail atď. – a spolu s funkciou, ktorú plnia v závislosti od typu obrazového materiálu, na:

- ikony – bezprostredné zábery miest deja,
- indexy – náhrada obdobným materiálom,
- symboly – znaky, zástavy atď.

Paralingvistické výrazové prostriedky podľa J. Mistríka (1990) a J. Hoffmannovej (1994) dopĺňajú analýzu obrazovej zložky a charakteristiku reči komentátorov predovšetkým pomocou fonetických paralingvistických prostriedkov – tempa reči, frázovania, kvality artikulácie.

Pri jednotlivých správach si všimame stereotypy v monitorovaní určitých zdrojov, kto vlastne prezentuje názor, robí vyhlásenia, a teda legitimuje určité aktivity, kto sa podieľa na vytváraní už spomínaného konsenzu prostredníctvom prezentácie pozitívnych alebo negatívnych hodnôt.

Tretia etapa analýzy sa bude sústreďovať na analýzu jazykovej – textovej zložky. Z charakteristiky registra vyplýva, že ho determinujú tri aspekty komunikačnej situácie:

Prvá zložka je pole (field), ktoré sa vzťahuje na to, kde sa komunikácia uskutočňuje a zahŕňa tému s celou aktivitou hovoriaceho v jej rámci. Týka sa nielen lexiky, ale aj morfológie a syntaxe. Analýza sleduje lexikálne, morfológické a syntaktické jednotky v texte, podieľajúce sa na stupni formálnosti, napr. skrátené tvary, kontrakcie, negácie, slangové, idiomatické výrazové prostriedky, slovné hry, kliše, ktoré naznačujú aj stupeň expresívnosti.

Druhá zložka registra je tenor, ktorý postihuje vzťah medzi komunikantmi, či už hlásateľom správ a divákom alebo medzi dvoma komunikantmi v dialógu, kde sa divák stáva pozorovateľom komunikácie. Ide o zisťovanie typu modalít vyjadrenej predovšetkým modálnymi slovesami a adverbiami, stupňa slušnosti, dodržiavania, nedodržiavania etikety a z toho vyplývajúcej osobnosti či neosobnosti prístupu.

Posledným elementom registra je mód (mode), týkajúci sa komunikačného kanála. V tomto prípade hovoríme predovšetkým o ústnej komunikácii a v menšej, hoci nezanedbateľnej miere o písomnej zložke (napr. nápisy na obrazovke, zdroje informácií, záverečné titulky v písomnej podobe). Všetky tri zložky registra sa prelínajú, a tak sa v móde zameriame na mieru výskytu internacionalizmov (slov latinsko-gréckeho pôvodu) z hľadiska formálnosti, štruktúru syntactickej stavby, prítomnosť pasívu, nominalizácie a generalizácie, ktoré môžu ale nemusia ovplyvniť priamosť a adresnosť vyjadrovania.

V priebehu analýzy anglického a slovenského materiálu sa niektoré z jednotlivých aspektov skúmania javia ako vypuklejšie, iné sa stávajú nepodstatnými, preto je možné redukovať počet aspektov, na ktoré sa detailne sústreďujeme.

Výsledky experimentálnej analýzy

Nasledujúce zostručnené výsledky experimentálnej sondy do bývalých *Televíznych novín* STV1 zo dňa 25. 5. 1995 pochádzajú z prvopočiatku výskumu a môžu aspoň čiastočne exemplifikovať uvedené postupy analýzy.

Analyzované správy trvali 23 minút a 45 sekúnd. Úvod, zahŕňajúci zvučku, titulky a zahlásenie, trval 49 s a záver – odhlásenie a zvučka 18 s. Čas bloku správ predstavoval teda 22 minút a 40 sekúnd, pričom čistý vysielací čas po odrátaní 64 s páuz predstavoval 21 minút 36 sekúnd.

Všetky 4 titulky v úvode boli doplnené obrazovou zložkou, ktorá sa objavila opäť pri plnom uvedení správy v bloku. Dve zahraničné a dve prechodné domáce správy sa po jednej striedali. Text titulkov bol kondenzovaný, išlo o jednoduché vety, v jednom prípade o eliptickú vetu. Figurovali v nich slovesá procesu, označujúce jeho začiatok a prerušenie, a tak signalizovali dynamiku deja. Nominalizácia, pasívum, použitie plnej formy – Severoatlantická aliancia namiesto skratky NATO a neuvádzanie mien prispeli k neosobnosti a formálnosti úvodu. Zvláštnym javom vyskytujúcim sa vo všetkých prípadoch bolo použitie minulého času, čo je síce v súlade s formálnosťou, ale v nesúlade s funkciou titulku upútať pozornosť na vysoko aktuálnu udalosť.

Úvod a záver správ tvorili zahraničné správy. Prvá správa uvedená ako aktuálna informácia zo zahraničia bola štvrtou najdlhšou: prezentovala bombardovanie srbských pozícií vojskami NATO. Negatívnosť a dramatickosť vyjadrovala tak obrazová zložka, pôsobiaca na diváka prostredníctvom ikon, blízkych záberov postihujúcich mimiku a gestikuláciu rozhorčenia, ako aj textovou zložkou. Popri expresívnych prostriedkoch lexiky, použití klišé, negatívnych slovesných tvaroch sa v oblasti tenoru – v modalite odrazili kategórie nevyhnutnosti, požiadaviek, intencie.

Na jednej strane štátnici, predstavitelia OSN oficiálne zastupujúci pozitívne hodnoty konsenzu – spoluprácu, snahu o zmier, stoja proti negatívnym javom extrémizmu, konfrontácie a násillia, na druhej strane však operujú kategóriami ultimáta, leteckých útokov a intervencie, čím potvrdzujú opak toho, čo je prezentované v správe.

Poslednou správou bola správa o úmrtí, teda tiež negatívna. Pozoruhodné však je, že z celkového počtu 27 správ bolo iba 7, t. j. 25 % negatívnych. „Iba“ uvádzame preto, lebo v zahraničných zdrojoch sa stretávame s poznatkom, že väčšina správ je negatívna. Zdá sa, že v slovenských je to naopak. 75 % bolo pozitívnych, pričom 13, t. j. 50 % bolo otvorene pozitívnych. Negatívne sú zaradené do stredu bloku, obklopujú ich pozitívne. Zaujímavé je, že z nich 6 bolo zahraničných a iba jedna domáca. Tento poznatok môže ale nemusí byť signálom spôsobu prezentácie skutočnosti. Potvrdí alebo vyvráti to až ďalšia, rozsiahlejšia analýza.

Počet správ a ich minútáž sú v porovnaní napr. s britskými tiež odlišné. Pri rovnakom vysielacom čase na BBC je zvyčajne 12–15 správ. Tu išlo o 27 titulov, 9 trvalo od 60 do 95 s, 3 boli kratšie ako 20 s. V prvej tretine sa pravidelne striedali dlhá s krátkou správou. Najdlhšie boli venované Gabčíkove, študentom a jazyku v kontexte tvorby mladých.

Blok správ obsahoval 8 zahraničných, 10 domácich a 9 prechodných správ, z toho 6 prechodne domácich a 3 prechodne zahraničné. Zoradenie v prvých dvoch tretinách prechádzalo plynule od domácich cez prechodné domáce k prechodne zahraničným a zahraničným. V poslednej tretine boli zoradené podľa tematiky.

Polovicu predstavovali tzv. centrálné správy, politika a vysoko aktuálne novinky, to znamená rutinné správy. Tretinu pokrývali špeciálne tematické správy, venované vyššiemu vzdelávaniu a zdravotníctvu. Dvadsať percent patrilo žurnalistickým črtám na tému kultúry a náboženstva.

Zdroje, prispievatelia či autori neboli uvedení v piatich správach. Záverečné písomné informácie o štábe vydania boli na obrazovke 12 s, čo je príliš krátky čas, a tak text nebolo možné celý prečítať.

Analýza jednotlivých správ poukázala na niekoľko zaujímavých javov. Okrem už spomenutej prezentácie „ich“ negatívnej a „našej“ pozitívnej skutočnosti sa k rozdielnosti prístupu k interpretácii reality pridali aj ďalšie aspekty. Dramatické elementy obrazovej zložky boli vo všetkých prípadoch doplnené expresívnosťou textovej zložky, napr. štylisticky príznakovými slovami, superlatívami, klišé, obraznými vyjadreniami. Prezentácia skutočnosti prostredníctvom reprezentantov vládnych, politických a iných inštitúcií vo väčšine prípadov úzko súvisela s otázkou hodnôt konsenzu pri prezentácii „nás“ – „ich“ a vnášala iba jeden uhol pohľadu, keďže protistrana nebola reprezentovaná vôbec alebo iba nepriamo.

Modalita v texte bola oveľa zreteľnejšia v zahraničných správach, kde sa vyskytli prejavy označujúce povinnosť, možnosť, nevyhnutnosť. Priamosť, signalizovaná napr. konkrétnymi pomenovaniami osôb a inštitúcií, prevládala aj v zahraničných správach. Chýbajúci kontext udalosti v dvoch prípadoch viedol k strate jej významu a jej uvedenie sa nám javilo ako nepodstatné.

Zaujímavá bola aj slovesná forma textu. Pri zahraničných správach sa pasívum vyskytlo iba ojedinele, dôraz sa kládol na aktivnosť deja. Súviselo to aj s priamosťou vyjadrovania, ktorú sme už spomínali. Pasívum sa v domácich správach vyskytuje veľmi často, pričom v niektorých prípadoch je jeho použitie účelové, napr. v správe o podujatí Prečo mám rád slovenčinu. Išlo o domácu, regionálnu, vysoko pozitívnu správu, s nadmerným výskytom dramatických elementov, symbolov, expresívnosti v obidvoch zložkách. Jediná pasívna konštrukcia je vo vete – „...na území, kde je slovenčina najviac ohrozená, celé stáročia zanedbávaná.“ Podobne v správe o Gabčíkove, kde „vdďaka“ pasívu nie je zrejmy autor dohody, účastníci monitorovania, ani

hodnotiace subjekty. Vo vzťahu k téme sa aktívne formy najviac vyskytujú pri religióznych podujatiach.

Nadmerná formálnosť textu sa prejavila iba v jednej správe, kde išlo o zdravotníctvo a výskum, ktorá obsahovala vysoko špecializovanú lexiku latinského pôvodu, zložitú syntaktickú konštrukciu a bola málo zrozumiteľná.

V závere možno uviesť, že tento výskum sa bude dať využiť vo vyučovaní britských štúdií, predovšetkým pri analýze špecifickosti dvoch masmediálnych systémov, britského a slovenského v komparatívnom aspekte v rámci kurzu masmédií. Súčasne je materiál pre svoju aktuálnosť vhodný aj pre ostatné kurzy kultúrnych štúdií. Pre študentov filologických odborov je analýza diskurzu masmediálnej komunikácie zdrojom vedomostí a zručností pri ich vedeckom i pedagogickom raste.

Literatúra

- BELL, A.: The Language of News Media. Oxford, Blackwell 1991.
- FAIRCLOUGH, N.: Media Discourse. London, Arnold 1995.
- FOWLER, R.: Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. London, Routledge 1991.
- GRABER, D. A.: The infotainment quotient in routine television news: a director's perspective. *Discourse and Society*, 5(4), 1994, s. 483–508.
- HABERMAS, J.: Communication and the Evolution of the Society. London, Heinemann 1979.
- HARTLEY, J.: Understanding News. London, Routledge 1994.
- HLAVSA, Z.: K jazykové analýze komunikácie v hromadných sdělovacích prostriedkoch. *Slovo a slovesnosť*, 51, 1990, s. 124–129.
- HOFFMANNOVÁ, J.: Dialog a inštitúcie. *Slovo a slovesnosť*, 55, 1994, s. 208–215.
- HOFFMANNOVÁ, J.: Teória kontextualizácie: vzájomné pôsobenie jazyka a neverbálnych prostriedkov. *Slovo a slovesnosť*, 55, 1994, s. 5–57.
- KUNCZIK, M.: Základy masovej komunikácie. Praha, Karolinum 1995.
- McNAIR, B.: News and Journalism in the UK. London, Routledge 1996.
- MISTRÍK, J.: Výberová prednáška zo slovenského jazyka a literatúry: Vektory komunikácie. Bratislava, UK 1990.
- MONTGOMERY, M.: Language and situation. In: *Language and Social Life*. London, The British Council 1994, s. 9–40.
- O'DONNELLI, H.: Mapping the mythical: a geopolitics of national sporting stereotypes. *Discourse and Society*, 5(3), 1994, s. 345–380.
- SCANNELL, P.: Public service broadcasting and modern public life. *Media, Culture and Society*, 11, 1989, s. 135–166.
- SVARTVIK, J. (ed): The London-Lund Corpus of Spoken English: Description and Research. Lund University Press 1990.

Sémantické pole ukrivdenosti alebo príznakové javy feministického diskurzu

Jana Wacharczyková

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

Nebudem zrejme preháňať, ak budem tvrdiť, že si ľudia u nás na feminizmus nijako nepotrpia. Interpretujem si tak výsledky sociologického výskumu agentúry Focus, zhrnuté v publikácii *On a ona na Slovensku*, v kapitole *Feminizmus ženskými a mužskými očami*. Ukázalo sa, že pojem feminizmus je pre veľkú časť populácie neznámy, resp. obsah pojmu je neznámy, alebo ak aj výraz feminizmus patrí do respondentovej lexiky, je naplnený takým obsahom, ktorý ústi do výrazne negatívnych postojov, a tým aj do apriórneho odmietania feminizmu vôbec. Názorová predpojatosť a podozrievavosť sa svojim spôsobom odráža aj v komunikačných situáciách a späťne formuje alebo deformuje jazykové uchopenie tejto málo reflektovanej témy. Aj to je pochopiteľné, pretože kým Západom sa preliala prvá aj druhá vlna feministického hnutia, v našom slovenskom vodnom diele čerili hladinu iba ojedinelé „kabrhelky“ a „litvajky“. Pretrhnutím hrádze sa do vedomia spoločnosti i do jazyka vylialo množstvo nových a v našom kontexte nepoznaných prvkov. Jedným z nich je aj nejednoznačný, spoločensky nedôveryhodný a ochotne vulgarizovaný pojem FEMINIZMUS.

Ako je slovníkovo definovaný tento centrálny pojem?

1. Ako idea oslobodenia a zrovnoprávnenia žien, vychádzajúca z presvedčenia, že žena je diskriminovaná.
2. Ako teória politickej, ekonomickej a sociálnej rovnosti žien a mužov.
3. Ako konkrétne hnutie (ktoré sa štiepi na najmenej štyri rozličné prúdy).
4. Ako označenie oblastí, v rámci ktorej sa realizuje špecificky ženský výskum a vzdelávanie.
5. Ako ženský ráz, literárna záľuba v ženských postavách.
6. Ako ženské pohlavné znaky vyskytujúce sa u muža (*lek.*) alebo prejavy a správanie charakteristické pre ženy (*psych.*).

Z uvedeného vyplýva, že takto definovaný pojem feminizmu je dostatočne vágny na to, aby sa mu nerozumelo, teda aby sa mu nerozumelo dobre či aby sa mu rozumieť nechcelo. Je tiež možné, že postkomunistický a postmoderný človek je zvlášť citlivý na každý „-izmus“. No v iných jazykoch existuje jemnejšie rozlíšenie v podobe výrazov označujúcich konkrétne a čiastkové aktivity, odlišujúce aktivity feministické sui generis od alternatívnych (v zmysle ženských) výskumov v rámci tradičnej vedy. A tak popri feminizme paralelne funguje výraz FEMINOLÓGIA, označujúci akúsi „ženskú vedu“. Na označenie feministických výskumov vo svete

služia pomenovania WOMEN STUDIES, FEMALE STUDIES, GENDER STUDIES, pričom prave výraz *gender* robí kariéru v slovenských textoch O jeho tendencii k udomácnovaniu aj v našom jazykovom kontexte svedčí aj to, že sa aktivizuje v slovo tvorbe, pričom už poslužil ako základ pre utvorenie adjektiva GENDEROVY a adverbia GENDEROVO, hoci, samozrejme, väčšinou ostáva nesklonny, napr. v spojeniach *gender postoj*, *gender výskum*

Dalšími sebaidentifikujúcimi výrazmi terminologickeho charakteru su FEMINISTICKY odražajúci idey feminizmu, adjektívum s veľkou spajateľnosťou, obľúbený výraz pri pomenovaní „ženských vied“ a vedeckých výskumov Tak vznikli napr. *feministická ekológia*, *feministická teológia*, *feministická literárna kritika*, *feministické divadlo*, *feministická filozofia*, *feministická ontológia*, *gnozeológia* i *epistemológia*,

FEMININNY – ženský,

FEMINITA – axiologická kategória označujúca abstraktnú esenciu, kvalitu a hodnotu ženstva,

FEMINISTA – ideovo zainteresovaná osoba sympatizujúca s tezami niektorého z feminizmov. Mimochodom, vzniká tu anekdotická situácia, keď aj v lingvistickej evidencii a systematizácii jazykového materiálu výraz *feminista* je základným a reprezentatívnym tvarom pre toto ženské hnutie, pretože FEMINIST-KA je od neho iba formálne odvodená. Znamená to, že napr. v slovníku sa výraz *feministka* celkom neemancipovane krčí pod heslom *feminista*. Je to jeden z príkladov, ako jazyk resp. jazykovedná systematizácia fixujú nespochybniteľnosť, dominanciu a bezpríznakovosť výrazov mužského rodu, takže bezpríznakovosť ľudských bytostí mužského rodu je len prirodzenou súvislosťou a praktickým potvrdzovaním androcentrizmu.

Všetky spomínané výrazy a javy spolukonštituuju aj slovenský feministický diskurz. Môžeme sa pýtať:

A prečo prave *diskurz* a nie napr. *texty*, resp. *vypovede* či *rozhovory*?

Pretože prave pojem *diskurz* ponúka zastrešenie nad dvoma základnými spôsobmi existencie a prenosu informácie, teda textu a vypovede, preklopenie ktorých implikuje zároveň aj aktívnejšiu interakciu medzi jazykom a mimojazykovou realitou. Diskurz sa neda úplne nahradiť textom, ak text chápeme ako primárne graficky fixovaný prejav, podobne ani vypovedou, ak ju chápeme ako aktuálnu realizáciu kodu na úrovni parole. Obe dva druhy jazykového prejavu sa od seba odlišujú podobne ako napr. dialóg od monologu. Diskurzom teda rozumieme **virtualný komunikát znakovéj povahy, daný vzťahom k určitej teme, objektu komunikácie, zahrňajúci všetky realizované podoby bytia informácie a spôsoby jej prenosu**. Znamená to, že predmetný diskurz utvárajú ako prvotexty a prvovypovede, tak metatexty a metavypovede, ich virtualne i aktuálne realizácie, afirmatívne i negatívne významne i bezvýznamne.

Aké má toto chápanie vplyv na identifikáciu feministického diskurzu?

Ak o druhu diskurzu rozhoduje prave téma a predmet komunikácie, potom feministický diskurz je tvorený množstvom komunikátov vzťahujúcich sa na množstvo prejavov, považovaných za feministické. Osobitosťou slovenského (ako aj väčšiny postkomunistických) feministického diskurzu je jeho oneskorenie, sprostredkovanie a pomalé vnikanie do kultúrneho povedomia. Pôvodná domáca feministická aktivita sa sústreďuje okolo časopisu *Aspekt* a okolo nemnohých feministických teoretických a prozaických v Bratislave. Okrem publikovaných textov sa na feministický diskurz sklada aj privatná a salónna konverzácia, a to stanoviská pozitívne i odmietavé. Ak napr. J. Hoffmannová píše o feministickú lingvistiku s otáznikom (Naše řeč, 78, 1995, s. 80) ako o jednostrannej a bez zábran hneď v úvode tvrdí „neni nam ja nikterak třeba“, zaraďuje sa tým chciac či nechciac do feministického diskurzu. Spolupracovníkami tohto diskurzu su teda muži aj ženy, odporcovia i sympatizanti. Existuje však osobitný druh diskurzu, ktorý je tvorený výhradne ženami, zvaný *écriture féminine* alebo **women writing**, ktorý sa môže, ale nemusí stať súčasťou feministického diskurzu. Tento termín sa preklada ako **ženské písanie** a má upozorniť na autorské špecifiká žien pri vystavbe textov, niečo ako „písanie telom“ (t. j. opozícia proti „písaniu rozumom“). Vzniklo z pohnutky zvýrazniť „ženstvo“ v texte, keďže jeho realne nositeľky podľa feministických autoriek boli „vysúvané na periferiu sociálne relevantných bytostí a vyhostené aj zo sveta oficiálneho jazyka, aby sa stali bezdomovcami v systémoch symbolického poriadku“ (L. Irigaray, cit. podľa Farkašová, 1992, s. 26). *Pole ukrivdenosti* je podľa toho všade navôkol. Použitie priestorovej analógie je motivované predpokladom, že ak si nejaký obsah (pojmy) priestorovo vymedzíme, svojím spôsobom ho vyčleníme z nerozlišenej celistvosti priestoru (poľa ukrivdenosti, napr. v jazyku), získavame vlastne obrysy daného obsahu „akt vyňatia a odlišenia, akt ex-sistere dodáva entite podobu existencie“ (Cassirer, 1996, s. 161). Celý komplex procedur založených na tomto princípe postupne využívajú tvorcovia feministického diskurzu, a to na úrovni jazyka, pomocou opätovnej nominalizácie (**naming**), snažiac sa nanovo verbálne uchopiť a identifikovať problém, vymedziť a definovať ho, najmä mu adekvátne miesto v spoločenskom diskurze. Hľadanie tohto miesta je pre mnohé feministky neoddeliteľne spojené so snahou o formovanie vlastného jazyka alebo skôr spôsobu vyjadrovania, ktorý by mal byť alternatívou k mužskému logocentrickému jazyku. A to nespočíva v utváraní iného (veď akého?), konkurenčného systému znakov v jazyku, ale hlavne v netradičnom využití (**revízií**) existujúcich foriem, v spôsoboch ich definovania (**redefinície**), interpretovania (**reinterpretácie**) a semantického naplnenia (**rekonštrukcie**), uplatňovania inovácii modifikačného charakteru, jazykových hier a iných nástrojov **dekonštrukcie**. Spomínané procesy však nie su príznakové iba pre feministický diskurz, su typické pre diskurz, ktorý je označovaný ako postmoderný, postštrukturalistický.

Podobne ako spoločenské zmeny aj zmeny v jazyku prebiehajú na viacerých úrovniach a najvýraznejšie v jeho najotvorenejšom podsysteme, teda v lexike, a zároveň v makrocelkoch, akými sú text a diskurz, kde sa komunikačné preferencie a stratégie realizujú komplexne. Inovácie v slovnej zásobe sú síce iba časťou toho, čo na úrovni jazyka charakterizuje celý feministický diskurz, ale sú jeho veľmi dôsledne opracúvanými stavebnými kameňmi. Pomerne efektnejšie ako ich zamurovanie do nejakej (napr. slovotvornej) paradigmy sa javí ich rozloženie do mozaiky podľa významových súvislostí modifikovanej formy v pozmenenom spoločenskom kontexte.

Aká je teda základná inovácia v sémantickom poli ukrivdenosti?

Považujem za ňu funkčné sprecizovanie výrazov **sex (pohlavie)** a **gender (rod)**, ktoré týmto nadobúdajú terminologický charakter. Prvý termín označuje biologickú príslušnosť k istému pohlaviu, pričom možnosti sú iba dve: muž – žena. No gender predstavuje kultúrnu kategóriu v závislosti od toho, ako jedinec realizuje svoju biologickú dispozíciu v spoločnosti, teda do akej miery napĺňa niektorý z panujúcich stereotypov, sociálnych rolí, pričom varieta možnosti je tu podstatne širšia. Možno si túto v odbornej literatúre už akceptovanú dichotómiu predstaviť ako vertikálnu os, vedenú naprieč feministickým diskurzom. Je zjavné, že prevažná časť diskurzu sa tvorí práve na hornej časti od prieniku, teda na úrovni rodu (gender), kým na dolnej polovici (sex) operujú zväčša iba rôzne esencializmy a biologické determinizmy. Horizontála má na jednom póle rovnosť, identickosť a na druhom póle rozdielnosť, inakosť. Nulový bod, priesečník, predstavuje koncepciu **androgynie**, niečo na spôsob rodovej neutralizácie.

Ako sa vo feministickom diskurze pomenúva dominujúci komunikačný priestor?

Všeobecne je to **mužský diskurz** (ako spoločensko-komunikačný priestor), kde sa realizujú typické mocenské stratégie, predovšetkým **androkracia**, **falokracia**, s viac alebo menej zjavnými prvkami **mizogynie**. Ako konkrétne formy skrytého útlaku sa prezentujú **logocentrizmus** (dominancia racionality) a **falocentrizmus** (dominancia maskulinity). **Falologocentrizmus** je vo filozofickej reflexii J. Derridu neologickým výrazom pre vládu racionality, akejsi kombinácie logocentrizmu a falocentrizmu.

Ako sa pomenúva samotný prejav útlaku?

Okrem najvšeobecnejších a nešpecifikovaných výrazov ako **útlak**, **diskriminácia** alebo **vykorisťovanie** sú zaujímavé predovšetkým aktuálne neologizmy. Patrí k nim napr. výraz **sexploitácia (sexploitation)**, prekladaný ako sexuálne vykorisťovanie. Terminologický charakter postupne získalo v angličtine nociónálne spojenie **sexual harrasment**, čo v pre-

klade znamená sexuálne násilie, útlak, obťažovanie, ale do verejnosti preniká ako arogantný a nekorektný kalk **harašenie**. Známý je už aj výraz **sexizmus**, ktorý je tiež termínom pre sexuálne obťažovanie. Novším pomenovaním je **oppression**, ktoré sa v slovenskom diskurze objavuje v podobe **opresia**, označuje nátlak, tlak a nemá negatívne konotácie. Pribúdajú nové rozlíšenia foriem nátlaku, ako napr. **viktimizácia** (victim – obeť, obetovanie), **racionálne násilie**, **násilie erotickej dominancie**, **kultúrna hegemonia** a rekonštruované pojmy psychoanalýzy ako napr. **vytesnenie** (žien), **imprinting (vpečatenie)** ako dôsledok tlaku a pretrvávania stereotypov, **estrangement** (odcudzenie), **alienácia** (vyobcovanie), všetko to prispieva k diagnóze vzájomného vzťahu rodov, ku **komplementárnej schizmogenezé**, ktorá označuje tradíciu obojstranného podozrievania z nepochopenia jedného pohlavia druhým.

Ako je v súčasnom feministickom diskurze verbálne spracovaný pocit ukrivdenosti?

Je sémanticky zapracovaný do pomenovaní, ktoré majú pre ženy sebaidentifikačnú povahu. Charakterizuje ich väčšia alebo menšia metaforizácia a tzv. metafora **tieňa**, ktorá vyjadruje spôsob existencie ženského (tieňového) prvku v patriarchálnej spoločnosti. Vo vzťahu k lingvistiky by sa jej mohla podobať napr. metafora **nulovej morfémy**. Slovenský feministický diskurz pozná kalkované združené pomenovania, ako napr. **neprítomné ženy (hidden women)**, **skupina bez hlasu (muted group)**, ako **problém bez mena (problem has no name)**, **marginalizované ženy**, **telo bez hlasu**, **neautentická kategória**, **odvodený človek**, **citové pracovníčky**, **reprodukčné pracovníčky** a iné, ktoré pre svoju metaforiku a expresivitu nezískali silu reprezentatívnych termínov.

Ako identifikuje feministický diskurz seba vlastné javy?

Primárnou je zrejme idea novej, **rodovej demokracie**, **rodovej spravodlivosti** dosiahnuteľnej prostredníctvom **rodovej diferenciacie** a **individuácie**. Slovenčina pritom ponúka pomerne univerzálny systém grécko-latinských afixoidov, a tak sa oproti formantom *falo-*, *andro-* využívajú prvky *gyno-* (z gr. *gyné* – žena) alebo *gyneko-* (vzťahujúce sa na niečo ženské) na vyjadrenie vzťahu k fenoménu ženskosti. Reprezentuje to zároveň postup utvárania internacionálnych kompozít, ktorý sa považuje za jeden z najdynamickejších javov v súčasnej slovenčine (Horecký – Buzásyová – Bosák a kol., 1989, s. 231). K sebaidentifikačným a programovým pomenovaniam tohto typu patria **gynokracia**, **gynocentrizmus**, **gynomorfizmus** (spôsob stvárňovania špecificky ženských obsahov), **gynaesthesia/gynestézia** (holistické ženské nazeranie), **gynokritika** (smer v literárnej vede, založený na osobitostiach ženského čítania a interpretácie). Na roz-

diel od malej akceptovateľnosti myšlienkových obsahov, ktoré takto utvorene neologizmy prinašajú, su prijateľne aj pre modernu slovenčinu, v ktorej sa začína odražať „interlingválna“ kompetencia zainteresovaných komunikantov. Možno chvíľu potrvá, kým neologizmy (nielen) feministického diskurzu budu dobre dešifrovateľne a nestrati sa efekt slovnej hry, keďže to si vyžaduje znalosť iných, aj mimojazykových reálií. Z tých zabavnejších verbalných invencií do slovenčiny prenikli napr.

gynesis – aluzia na **genesis**,

gynergia aluzia na **energiu**,

gyn/ecology, /**gyn/ekológia**/ – dvojzmysel (1 všeobecne – lekarska veda, 2 žart ženská ekológia, 3 titul knihy feministky M. Daly),

herstory (jej príbeh, jej historia) – aluzia na **his/story** (históriu, prípadne jeho story – príbeh),

shevolution (jej revolúcia, či evolúcia) – alternatíva k **revolution**

ihrsinn (jej zmysel) – **irrsin** (nezmysel)

sexistencia – **existencia**.

Ako feministický diskurz nazýva svoje špecifické aktivity?

Napriek tomu že feminizmus i *gender studies* su už výrazne diferencované, existuju v rámci nich spoločné metodologické idey, ktoré determinuju spôsob formovania feminológie. Jednou z aktivít je snaha o formovanie ženskej **kontra-kultury**, kompenzovanie mužského **main-streamu** vo vede. Jedným z proklamovaných spôsobov je **action research**, aktívny spoločenský výskum so zamernou interakciou výskumníka so skumaným. Metodologicky je to prístup skusenostnej analýzy (**experiential analysis**), feministický **holizmus**, odmietanie klasickeho dualizmu a jeho nahradenie interakcionizmom a pokus o vytvorenie planoveho jazyka **e-prime**, ktorý sa líši od bežnej angličtiny „iba“ absenciou všetkých tvarov slovesa byť. V praktickej rovine su formulované požiadavky na pravnu **izonómiu** (rovnosť), reprodukčnú slobodu a vedomie (**reproductive freedom**, **reproductive consciousness**), moc nad vlastným telom (**bodily selfdetermination**), sebauvedomovanie (**object-selves**) a svojpomoc (**self-help**). A napokon, v tom najširšom kontexte je feministický diskurz súčasťou toho súčasného postmoderneho, s ktorým ho spája predovšetkým idea dekonštrukcie tradičného diskurzu. Je zrejmé, že tento proces sa viaže aj na spoločenskú situáciu a že sa nejakým spôsobom odiaža v jazyku. Slovenský feministický diskurz je stále príliš marginalny a chudobny na domáce aktivity, informácie, texty a polemiky, aby bolo možné hneď pri úvodnej lingvistickej sonde doň vyvodzovať si čokoľvek o jeho užitočnosti, jedinečnosti alebo naopak, o jeho vyslovenej zbytočnosti. Byva tiež „dobrym“ zvykom distancovať sa od neho. Mojim zámerom však bola vecna reflexia verbalneho stvarenia leitmotívov ukrivdenosti, ake sa vyskytli v slovenskom feministickom diskurze, bez ambícií jednoznačne klasifikovať

tento komplexný a komplikovaný jav z úrovne jazyka. Pretože podstata feminizmu nespočíva ani tak v jazyku, ktorým sa šíri, ako skôr v rodovom vedomí a socialnej pamäti členov konkrétneho ľudského spoločenstva.

Literatura

ASPEKT, 1, 2, 3/1995, 1 2/1996

BORKOWSKA, G. Miltonove dcéry. Slovenské pohľady, 1991, s. 100–109.

BURZYNSKA, A. Dekonstrukcia ako kritika interpretácie. Slovak Review, 4, 1995, s. 160–172.

BUTOROVA, Z. a kol. On a ona na Slovensku. Bratislava, Focus 1996.

CASSIRER, F. Filozofie symbolických forem. Praha, Oikymen 1996.

CIXOUS, H. Smiech medzi. Teksty drugie, 1993, s. 147–166.

CODEOVA, L. – KELLEROVA, E. – DOCEKALOVA N. H., WEISSHAUPTOVA, B. Štyri pohľady do feministickej filozofie. Bratislava, Archa 1994.

EISNER, P. Čeština a žena. Aspekt, 2/1994, s. 24–28.

FARKAŠOVA, E. Feminizmus verzus postmodernizmus. Filozofia, 9, 1992, s. 521–530.

FARKAŠOVA, E. Utek z jazyka moderny. Romboid, 27, 1992, s. 16–27.

GONTARCZYK, E. Kobiecosc i męskosc jako kategorie społeczno-kulturowe w studiach feministycznych (perspektywa socjologiczno-pedagogiczna). Poznan, Eruditus 1995.

HANDKE, K. Status rodzinny i zawodowy a językowe zachowania kobiet i mężczyzn. In: Studia z filologii polskiej, s. 5–24.

HOFFMANNOVA, J. Feministická lingvistika? Naše řeč, 78, 1995, s. 80–91.

HUMM, M. Słownik teorii feminizmu. Warszawa, Semper 1993.

IVANOVA-ŠALINGOVA, M. – MANIKOVA, Z. Slovník cudzích slov. Bratislava, SPN 1983.

Język i kultura. Tom 9. Plec w języku i kulturze. Wrocław, Wiedza o kulturze 1994.

CHOLUJ, B. Źažkosti feministickeho diskurzu v literatúre a ženskom hnutí. In: Dialóg a dialogickosť v politike, spoločnosti, filozofii a kultúre. Bratislava, SAP 1993, s. 79–84.

KICZKOVA, Z. Zachrana prírody z perspektivy ekofeminizmu. In: Spory o charakter ekologickej paradigmy. Bratislava, Filozofický ústav SAV 1993, s. 79–90.

KICZKOVA, Z. Ekofeminizmus Charlene Spretnakovej. In: Ekofilozofické koncepcie. Bratislava, Filozofický ústav SAV 1994, s. 19–28.

KOPALINSKI, W. Encyklopedia drugiej płci. Warszawa, Rytm 1995.

ONDREJOVIČ, S. Jazykova ekológia a ekológia lingvistiky. Jazykovedný časopis, 47, 1996, s. 3–21.

OPOČENSKA, J. Zpovzdáli se divaly také ženy. Praha, Kalich 1995.

SHOWALTER, E. Krytyka feministyczna na bezdrozích. Teksty drugie, 1993, s. 115–146.

Variácie v sémantickom trojuholníku

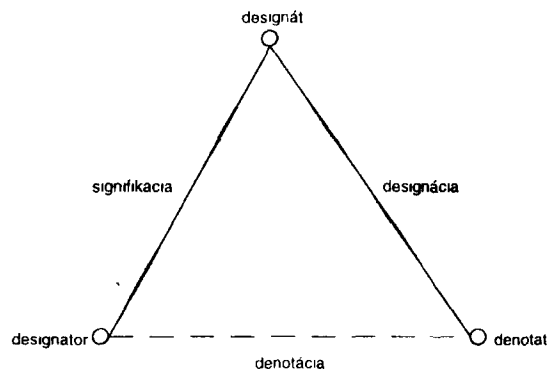
Lujza Urbancová

Fakulta humanitných vied UMB Banská Bystrica

Dynamika slovnej zásoby každého jazyka spočíva v schopnosti vyvíjať sa, obohacovať, rozširovať, ale aj strácať určité prvky a budovať nové vzťahy. Jazyk rýchle reaguje na nové javy skutočnosti. V našom príspevku sa budeme bližšie zaoberať polysémiou a homonymiou z teoretickej aj praktickej stránky.

Vzťah medzi predmetom (vecou, objektom, denotátom) a slovom (formou, designátorom) sa najčastejšie vyjadruje sémantickým trojuholníkom, do ktorého ako tretia zložka vstupuje význam (zmysel, pojem, designát).

Medzi denotátom a designátom je kauzálny, kognitívny vzťah – designácia. Designát a designátor vstupujú do vzťahu signifikácie, vyjadrenia zmyslu. Nepriamy príčinný vzťah medzi designátorom a označovaným javom je denotácia.

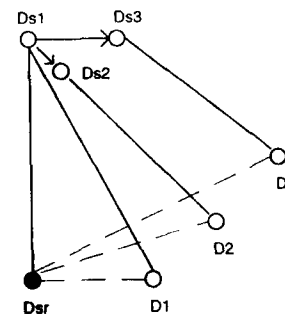

Tento model nám poslúži ako východiskový bod pri skúmaní polysémie a homonymie.

Polysémia je jav, pri ktorom sa jedným jazykovým prostriedkom pomenúvajú viaceré myšlienkové obsahy. Významy toho istého slova sú spojené rozličnými vzťahmi a tvoria istú sémantickú štruktúru (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 329).

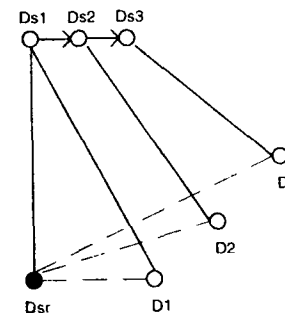
Pri polysémii uvažujeme o viacerých denotáciách a designáciách, ale vzťah signifikácie je jediný – medzi designátorom a designátom základového slova. Sémantický trojuholník môže mať takéto podoby:

a) radiálna polysémia

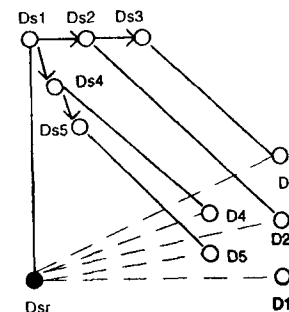
Ds1 – hlava – časť ľudského tela
Ds2 – hlava – časť sústruhu
Ds3 – kapustná hlava

b) reťazová polysémia

Ds1 – koruna – časť stromu
Ds2 – koruna – kráľovská ozdoba hlavy
Ds3 – koruna – platidlo

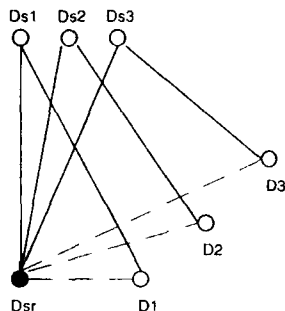
c) radiálno-reťazová polysémia

Pri polysémii majú rozhodujúcu úlohu špecifikačné sémy, ktoré sú rozdielne pri jednotlivých významoch. Kategoriale a identifikačné sémy sú spoločné.

Homonymá (vlastné homonymá) sú slová majúce rovnakú hláskovú podobu, ale odlišný, ničím nesúvisiaci význam (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 175). Homonymné slová nemajú spoločné sémy (kategoriale, identifikačné, špecifikačné), a tak nie sú medzi nimi žiadne vzťahy týkajúce sa obsahovej stránky slova.

Homonymá môžeme graficky vyznačiť takto:

Oproti polysémii tu dochádza k zmenám. Počet signifikácií sa zvyšuje, lebo vzťah vyjadrenia zmyslu je pre každý význam, ktorý sa neviaže na iné slovo, nový. Vznikne niekoľko sémantických trojuholníkov spojených v jednom bode – designátore predstavujúcom spoločnú formu, ktorá sa viaže na rozdielny obsah.

Základný rozdiel medzi polysémiou a homonymiou je teda v existencii, resp. absencii vzťahu medzi významami, sémami. Zaujímalo nás, ako si používatelia slovenského jazyka vedia tieto vzťahy uvedomiť. Vychádzali sme z hypotézy, že schopnosť postrehnúť zviazanosť pojmov je závislá od veku a vzdelania ľudí, od ich schopnosti určiť „diskrétné kognitívne prvky, z ktorých sa konštituujú odrazy i významy“ – noémy slov (Blanár, 1984, s. 26). Chceli sme zistiť, či sa vo vedomí používateľov jazyka strácajú väzby medzi významami viacvýznamových slov. Predpokladali sme, že starší študenti si uvedomujú viac vzťahov ako žiaci základnej školy.

Pracovali sme so štyrmi skupinami:

1. základná škola - 5. ročník (23 žiakov),
2. gymnázium - 1. ročník (17 študentov),
3. vysoká škola - 1. ročník (10 poslucháčov – so študijnou kombináciou slovenský jazyk),
4. jazyková škola - 1. ročník (10 dospelých žiakov).

Úlohou opýtaných bolo postrehnúť (ne)existenciu vzťahov medzi slovami a na základe toho určiť, či sú to homonymné alebo polysémické slová.

Percentuálny počet výskytu odpovedí je v tabuľke 1.

	25.5. ročník			Gymnázium 1. ročník			VŠ 1. ročník			Dospelí - sam. št. 1. r.			KBSU		
	P	H	N	P	H	N	P	H	N	P	H	N	P	H	N
1. ŽAMOK	2	21	8,7%	7	10	41,2%	4	8	40,0%	5	5	50,0%			
2. HRANICA	11	12	47,4%	12	9	79,6%	3	7	30,0%	3	7	70,0%			
3. HLAVA	1	1	3,7%	1	1	7,7%	1	1	4,0%	1	1	10,0%			
4. KOHUŤK	1	1	3,7%	1	1	7,7%	1	1	4,0%	1	1	10,0%			
5. ČEPIEC	8	15	26,6%	8	9	69,5%	3	7	28,0%	2	8	40,0%			
6. KORUNA	1	1	3,7%	1	1	7,7%	1	1	4,0%	1	1	10,0%			
7. JAZD	8	15	34,8%	6	11	39,3%	1	8	10,0%	3	7	30,0%			
8. KOMORA	1	1	3,7%	1	1	7,7%	1	1	4,0%	1	1	10,0%			
9. KLINČEK	1	1	3,7%	1	1	7,7%	1	1	4,0%	1	1	10,0%			
10. KNHA	7	14	31,8%	3	12	45,5%	2	8	20,0%	1	8	10,0%			
11. BATĚNA	1	1	3,7%	1	1	7,7%	1	1	4,0%	1	1	10,0%			

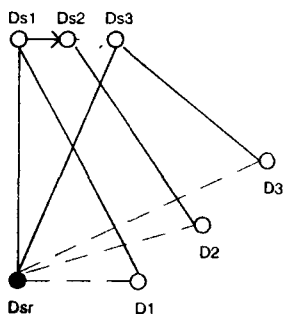
Tabuľka 1

Pri zostavovaní otázok sme nepočítali s tým, že pri uvedení viac ako dvoch významov budeme mať problémy pri hodnotení odpovedí, ktoré boli často nejasné. Práve preto pri niektorých slovách neuvádzame spracovaný výskyt jednotlivých odpovedí.

Pri dvoch významoch slova *zámok* prevládali odpovede označujúce slová za homonymá, čo je v zhode s Krátkym slovníkom slovenského jazyka (1987). V druhom a treťom prípade sa od ostatných skupín výrazne odlišujú žiaci gymnázia. Pri slove *čepiec* predpokladáme ich schopnosť postihnúť iné noémy, čo môže súvisieť s poznatkami z biológie. Zaujímavé je ale to, že pri významoch slova *knih*a ich už nevyužili.

Z nevyhodnotených hesiel uvedieme slovo *kohútik*, pri ktorom už v súčasnosti u niektorých respondentov dochádza ku kríženiu polysémie a homonymie. Vyplýva to z toho, že pôvodný tvar vodovodného kohútika sa nahrádza novým, modernejším dizajnom, a tak najmä mladší žiaci nepostrehnú vzťahy medzi jednotlivými významami.

Sémantický trojuholník by sme mohli vyznačiť takto:

- Ds1 – samec sliepky
- Ds2 – vlasy dieťaťa vyčesané dohora
- Ds3 – uzáver vodovodu

V tomto, ale aj v mnohých iných prípadoch by sme mohli uvažovať o polysémii ako o predstupni homonymie.

Zo sondy vyplýva, že používatelia jazyka si nezriedka neuvedomujú významové vzťahy medzi slovami. Dôvody sú rôzne. Okrem subjektívnych aj objektívne, lebo spoločný znak zanikol, a preto je ťažké vzťah postrehnúť. Na tento fakt nadväzuje poznámka, že nielen na základnej, strednej, ale aj na vysokej škole sú žiaci často pri hodnotení polysémie a homonymie neistí, (ak si zoberieme na porovnanie Krátky slovník slovenského jazyka; 1987). Pri niektorých slovách, kde vzťahy úplne zanikli, sa ukazuje potrebné zvažovať ich zaradenie k polysémickým alebo homonymným slovám.

Jazyk a spoločnosť sa navzájom ovplyvňujú, dochádza k rôznym zmenám; pri uplatňovaní sociolingvistického hľadiska by sa mohlo medzi oblasti reagujúce na dynamiku života zaradiť aj hodnotenie polysémie a homonymie.

Literatúra

- APRESIAN, J. D. · Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, Nauka 1974. 367 s.
- BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda 1984. 208 s.
- DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika. Bratislava, Univerzita Komenského 1990. 303 s.
- Encyklopédia jazykovedy. Ed. J. Mistrík a kol. Bratislava, Obzor 1993. 513 s.
- HORECKÝ, J. – BUZASSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 429 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

Okazionalizmy v hovorenej komunikácii

Liptáková Ľudmila

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Vychádzajúc zo skutočnosti, že hovorené komunikáty sa považujú za hlavný zdroj dynamiky súčasnej slovenčiny (Bosák, 1995) a že osobitosti okazionalnej slovtvorby sa doteraz študovali najmä v písomne realizovanej komunikácii (umeleckej, esejistickej, publicistickej), rozhodli sme sa zamerať pozornosť na vznik a fungovanie okazionalizmu v ústnych prejavoch.

Získavanie materiálnej bázy výskumu malo svoje úskalia. Z podstaty okazionalizmov vyplýva, že sa v komunikácii objavujú „okazionalné“, a teda je ťažké naplánovať si ich záznam. Navyše bez písomnej fixácie nejstuje možnosť po čase sa k nim vrátiť. Úspešnosť v zbieraní materiálu sa dá dosiahnuť vyhľadávaním takých komunikačných situácií, kde predpokladáme výskyt okazionalizmov, a zabezpečením si ochotných „zberačov“. Najmä s pomocou študentov pedagogickej fakulty sa nám podarilo zachytiť 1 200 okazionalných lexikálnych jednotiek.

Vychádzame zo širšieho chápania okazionalizmov ako nových jednotiek reči, resp. doteraz slovtvorne nerealizovaných systémových možností jazyka, ktoré vznikajú v jedinečnom kontexte ako produkt individuálneho rečového aktu (Buzássyová, 1980, 1990; Martincová, 1983). Pod okazionalizmy teda zahrňame tak príležitostné, ako aj potenciálne slová (Buzássyová, 1979).

V príspevku sa pokusíme stručne naznačiť komunikačno-pragmatickú dimenziu neuzualných slov vyskytujúcich sa v hovorených komunikatoch. Chceme odpovedať najmä na tieto otázky o fungovaní okazionalizmov: 1) kto ich tvorí (autor), 2) kedy a kde vznikajú (typy komunikácie, komunikačné situácie), 3) prečo vznikajú (na základe akých komunikačných potrieb). Podrobnejšia analýza zozbieraných okazionalizmov z hľadiska semanticko-formálneho vzťahu slovo tvornej motivácie (Furdík, 1996) bude predmetom našich neskorších uvah.

Zachytené okazionalizmy členíme podľa troch komunikačných faktorov: vek autora, prostredie komunikácie a vzťah medzi komunikačnými partnermi. Podľa veku autora osobitne skúmame detské okazionalizmy a okazionalizmy tvorené dospelými používateľmi jazyka. Pre obmedzený rozsah príspevku sa budeme venovať iba druhej skupine.

Okazionalizmy tvorené dospelými používateľmi jazyka členíme podľa prostredia na okazionalizmy vznikajúce v súkromnom a vo verejnom komunikačnom prostredí. Kritériom na vymedzenie súkromnosti, resp. verejnosti komunikačného prostredia je druh vzťahu medzi komunikantmi.

Súkromné komunikačné prostredie je prostredím s blízkym, dôverným vzťahom komunikantov. Ide o komunikáciu v rodine a medzi priateľmi.

V materiáli sú výrazne zastúpené študentské okazionalizmy, ktoré sme získali najmä z prostredia vysokoškolskeho internátu. V tomto prípade fungujúce ako miesto priateľskej komunikácie. Z komunikačných motívov sa tu pri okazionalnej slovo tvorbe azda najviac prejavuje zmysel pre recesiu (*sadisti* – pracovníci sadu, *tmony* – častice, ktoré prenašajú tmu [asociácia s fotónmi], *tybličko* – tvoje jablčko, *nočník* – nočný stolík) a snaha o napadnosť vyjadrenia, ktorá vo svojej realizácii niekedy pripomína alebo využíva slangovú lexiku (*mercik* – mercedes, *okultak*, *okultačik* – okultista, *pokosnelo*, *okosilo sa* – ochladilo sa, *kofeinka* – kava, *hrčibudka* – rádio, *pemaščokareň* – peňaženka a i.).

Nielen u študentov, ale aj u iných používateľov jazyka oboch pohlaví, rôznych profesijných skupín a rozličného veku sa pri istej komunikačnej potrebe objavuje tendencia utvárať neuzualné, nekonvenčné slova. Vynímkom nie je ani komunikácia v rodine. Spontánnosť ako podstatná vlastnosť súkromnej komunikácie a vedomie, že komunikačne je „všetko dovolené“ (t.j. využívanie prostriedkov zo všetkých variet národného jazyka), predstavujú živnú pôdu pre slovo tvorbu experimentov.

Okazionalizmy sa niekedy stávajú súčasťou rodinného kódu (o osobitnom kóde paru píše Leisi, 1990), t.j. spôsobu vyjadrovania typického pre konkrétnu rodinu. Spontánne vzniknuté príležitostné výrazy začnú za istých okolností členovia rodiny reprodukovать. Tieto novotvary sa potom stávajú súčasťou spoločného skusenostného komplexu v komunikačnej kompetencii rodinných príslušníkov (termíny spoločný skusenostný komplex, komunikačná kompe-

tencia podľa Kořensky a kol., 1987). Ako súčasť rodinného kódu funguje napr. okazionalizmus *hadžadžo*, ktorý je mimo konkrétnej rodiny nezrozumiteľný. Má význam „jedlo pripravené z rôznych zvyškov“ a bol motivovaný výpoveďou *Nahadz, čo maší!* Podobne citoslovce *hu-hu* začalo v rodine označovať citronádu po reakcii návštevníka na príliš kyslý citrónový nápoj – *Hu-hu!* Takisto je v istej rodine jasné, že *buldogy* sú papuče stareho otca, *kolodomky* sú papuče, ktoré sa nosia „okolo domu“ a že zrazenina *samupore* znamená „idem sama umyť poháre“. Uvedené okazionalizmy teda strácajú vlastnosť nereprodukovanosti, ale zachovávajú si svojly „okazionalnosť“ najmä viazanosťou na jedinečný kontext a jedinečných komunikantov.

Výraznou komunikačnou funkciou okazionalizmov je vyjadrovanie emocionálneho stavu autora alebo jeho citového vzťahu k adresatovi, prípadne vyvolanie emocionálnej reakcie komunikačného partnera. Rôznymi expresívnymi formami sa nimi zhmotňujú tak kladne, ako aj záporné emócie (*zbožňovadlo*, *fučko* – dieťa, *trepadlo*, *tvrdohlavka* – laskavé hodnotenie nositeľov inak záporných vlastností, *nervolezec* – ten, kto lezie na nervy, *nadavky* – *izergľoš* [podľa literárnej postavy Izergil], *prasopes* [zlý človek] a i.). Niekedy autor tvorí okazionalizmy ako súčasť svojej komunikačnej stratégie z ohľadu na recipienta. Chce napr. zámerne zjemniť vyjadrenie alebo zmierniť napätú situáciu v rozhovore.

Syntaktickou i semantickou skratkou sú okazionalizmy utvorené s cieľom pomenovať jav výstižnejšie ako to robí uzualná lexikálna jednotka, pričom to, čo má byť pomenovaním zdôraznené, je výsledkom výlučne subjektívneho rozhodnutia produktora. Na ilustráciu niekoľko príkladov v kontexte.

Ak sa mi plaší nepodari vyčistiť budem ho musieť vziať do škvrnarne (čistiarne) – *Odlož krem* (aby stuhol) *do stuhovačky* (chladničky) – *Nič sa mi nechce a ešte musím ísť do receptarne* (lekárne) – *Ty si riadny pudlik* *Správaš sa úplne pudovo vôbec nerozmyšľaš* – *Čo máš počutiny?* (zdalo sa, že niekto klope, ale za dverami nestál nik) – *Ta mrkva je len pre tvoje drtinočky* (zuby) – *Vieš ja som taky nikotínek* (fajčiari) –

Pri vzniku týchto okazionalizmov možno zohral rolu aj efekt predtým povedaného alebo mysleného (na plašiť mám škvrnny – *škvrnareň*, chcem, aby krém stuhol *stuhovačka*, potrebujem lieky na recept – *receptareň*).

Podobne ako deti aj dospelí bez väčších zábran tvoria neuzualne dejové slova (*ovocinovať* – jesť ovocie, *orieškovať sa* – jesť oriešky, *patdesiatnikovať* – oslavovať päťdesiatiny, *popolnikovať* – odklepávať popol z cigarety do popolníka, *erikovať sa* – lyžovať sa na vrchu Erika, *vymechanicťovať* – vyčistiť s mechanickou metlou a i.). Kým u detí je tento spôsob okazionalnej slovo tvorby výrazom dynamickosti psychickej štruktúry, u dospelých komunikantov ho považujeme primárne za realizáciu uspornosti.

V neposlednom rade sa okazionalizmy tvoria v súkromnej komunikácii na zaplnenie prázdnych miest v uzualnom inventári komunikantov. Ide najmä

o neuzuálne, ale systémovo možné názvy osôb, ktoré hovoriaci z rôznych komunikačných pohnútok (úspornosť, vyjadrenie emócií, humor, výstižnosť a i.) uprednostni pred perifrastickým pomenovaním: *dvojzmyselník* – ten, kto hovorí dvojzmyselne; *papučiar*, *podpapučiar*, *papučista* – ten, kto je pod papučou; *pýriteľ* – ten, kto spôsobí, že sa druhý zapýri; *škandalista* – ten, kto spôsobí škandál a i.

Vo verejnom komunikačnom prostredí sa vzťah komunikantov na osi dôverná – neformálna – neoficiálna – polooficiálna – oficiálna posúva smerom k pravému pólu. Ako osobitnú podskupinu tu vyčleňujeme okazionalizmy vznikajúce v bežnej komunikácii, t. j. v neoficiálnej, neformálnej komunikácii medzi známymi komunikantmi v rozličných bežných komunikačných situáciách, v neformálnych kolegiálnych rozhovoroch na pracovisku a v bežnej komunikácii medzi študentmi v škole alebo v internáte.

Takzvané bežné okazionalizmy sa tvoria na pozadí podobných komunikačných potrieb ako okazionalizmy s prívlastkom súkromné. Aj v tomto type komunikácie sa produkcia príležitostných slov opiera nielen o prostriedky spisovného jazyka (*smarkovníky* – vreckovky, *kosný čaj* – studený čaj, *odšrajbnúť* – odpísať). Oblúbeným motivantom bývajú i hovorové lexémy: *štikať* (dierkovať cestovný lístok) – *štikač*, *štikátor*, *štikatér*, *štikmajster* (sprievodca vo vlaku, ktorý dierkuje cestovné lístky).

Bežné okazionalizmy teda často slúžia na výstižné a úsporné pomenovanie toho, čo by sa ináč muselo pomenovať opisne, napr. *aktuár* (zapisovateľ aktuálnych udalostí na výlete), *halabalistka* (tá, ktorá robí všetko halabala), *holdér* (ten, kto niečomu holduje), *polievkár* (ten, kto chodí v študentskej jedálni iba na polievku) a pod.

V tomto type komunikácie sa okazionalizmy využívajú na explicitné vyjadrovanie emócií v menšej miere ako v súkromnom prostredí. Stúpa zámernosť ich tvorenia a hovoriaci ich využívajú najmä na oživenie rozhovoru. V súvislosti s väčším počtom účastníkov komunikácie treba tvorbu okazionalizmov chápať aj ako istý výraz sebaaprezentácie človeka. Nesporným spestetickým vyjadrenia sú napr. príležitostné slová vo vetách

Už sme z toho zhonu všetci amortizovaní (unavení, opotrebovaní).– *Hašlerky sú strašné derjazyky*.– *Kolega každé ráno nosí do práce vo vedierku čerstvé jahody zo záhradky. Ale po týchto prudkých dažďoch už dovedierkoval*.–

Podobne ako v súkromí aj v bežnej komunikácii sa študenti (hádam ešte viac) snažia byť nápadní svojou rečovou kreativitou. V početných príkladoch, ktorých autormi sú najmä vysokoškoláci, sa potvrdzuje záľuba v rečových hrách a vo vymýšľaní neuzuálnych slov. Je to napr. typické skracovanie výrazov (*filka* – filozofická fakulta, *okazač* – okazionalizmus, *frantíci* – františkáni) alebo intenzitné hodnotenie toho, čo sa pomenúva (*hatlamáľština* – neoblúbený cudzí jazyk, *humanizátor* – prednášateľ posadnutý témou humanizá-

cie, *hevierovka* – vyučujúca, ktorá sa zaoberá tvorbou Heviera, *kevin* – popletený človek (podľa filmovej postavy), *lepídlo*, *prilepka*, *vtierka* – vtieravý človek).

I v bežnom type komunikácie sa v záujme ekonomie vyjadrenia hojne tvoria desubstantívne slovesá (*fóliovať* – zhotovovať fólie, *missovať* – súťažiť o titul Miss, *vrátnicovať* – mať službu na vrátnici, *vyturistikovať sa* – turisticky sa dobre vyžiť, *zoskúšobnieva sa* – blíži sa skúšobné obdobie a i.). V tejto súvislosti môžeme len súhlasiť s tvrdením K. Buzássyovej (1990, s. 68), že v slovenčine je hranica medzi okazionálnymi a potenciálnymi slovami v oblasti tvorenia slovíes vágna.

Ďalšou podskupinou v rámci verejného komunikačného prostredia sú okazionalizmy tvorené v tzv. mediálnej komunikácii čiže v rozhlasovom a televíznom vysielaní. Ich autormi sú profesionálni používatelia jazyka: humoristi v zábavných reláciách, redaktori a moderátori v rôznych typoch programov, speváci, herci, textári, ale i politici ako hostia publicistických i neformálnych relácií.

Okazionalizmy produkované humoristami v zábavných reláciách sa vyznačujú intencionálnosťou, sú súčasťou umeleckého zámeru autora vyvolávať u recipienta predovšetkým humorný efekt: *Milí večerníci a večernice!* (oslovenie divákov večernej relácie), *rozosmutnieť* (opak k rozveseliť), *zázmník* (podľa záleťníka) a pod. Snaha o neošúchanosť vyjadrenia motivuje individuálnych produktorov z uvedených profesií tvoriť originálne novotvary: *Proti tebe som nikdy nekalvodoval* (politik v diskusii taktó vtípne vyjadril význam „tebe som nikdy neoponoval“ – od propria Kalvoda).– *To nie je premiéra, ale verniéra* (dvorný textár vyjadril vernosť speváčke).

Tak ako v skôr analyzovaných typoch komunikácie aj v mediálnej komunikácii sa realizuje výrazná komunikačná funkcia neuzuálnych slov pomenúvať úspornejšie a mnohokrát kontextovo výstižnejšie to, čo sa v úze pomenúva perifrasticky. Možné prechody do úzu sú v tomto type okazionalizmov najpravdepodobnejšie. Napríklad *fanúškyňa* (žena ako fanúšik), *hobista* (ten, kto má hoby), *oskarovec* (držiteľ filmového ocenenia Oscar), *prázdninár* (ten, kto má prázdniny), *rubrikár* (ten, kto má v médiu na starosti rubriku), *tipovač*, *tipér* (ten, kto tipuje), *žrebovač* (ten, kto žrebuje), *ostrolaktový* (taký, ktorý má ostré lakty) a i.

Okazionalizmy sú neologické jednotky reči. Podobne ako neologizmy reagujú na aktuálne pomenovacie potreby, pravda v individuálnych rečových aktoch. Rozšírenie burzového spôsobu predaja zapríčinilo obohatenie slovo-tvorného hniezda s východiskovým motivantom *burza* o potenciálne i príležitostné motiváty: *burza* – *burzovať*, *burzovanie*, *burzovník*, *burzový*, *burzáreň*, *rádioburza*, *rádioburzový*.

„Oblúbený“ televízny seriál Manuela sa odrazil v konštituovaní okazionalnej slovo-tvornej paradigmy:

Manuela – *manuelovať sa, manuelistka, Maňa, manuelychtivý, zmanuelizovaný*

Oblasťou verejnej hovorenej komunikácie, v ktorej sa prejavy z času na čas oživujú okazionalnými výrazmi, je aj polooficiálna komunikácia. Ide o odborne polooficiálne diskusie a rozhovory, v ktorých sa oficiálne pasáže striedajú s fazami uvoľnenia a neformálnosti. Dalo by sa to iste zdokumentovať príkladmi z viacerých komunikačných sfér (ich výpočet uvádza J. Bosak, 1995). V našom materiáli máme doklady najmä na okazionalizmy v prehovoroch učiteľov počas vyučovania na všetkých stupňoch škôl.

Každá z vyčlenených skupín okazionalizmov má svoje špecifiká. Podľa našej mienky možno formulovať aj isté spoločné znaky. Zistili sme, že neuzualne slova v hovorenej komunikácii uspokojujú rôzne komunikačné potreby a organicky sa začleňujú do rečových prehovorov ako spestrujúci prvok. Na rozdiel od O. Martincovej (1983, s. 141) si nemyslíme, že okazionalizmy sú jednotky so značne zníženou komunikatívnou funkciou. Ako sme mohli vidieť vo viacerých príkladoch, v konkrétnej komunikácii sa nimi môže niekedy komunikovať úspešnejšie než pomocou uzuálnych slov. Všetky okazionalizmy sú totiž výsledkom momentálnych psychických asociačných procesov, autorovho prežívania, a tak recipientovi odovzdávajú nielen vecnú, ale explicitne alebo implicitne aj emocionálnu informáciu. Provokovaním recipientových asociácií niekedy fungujú ako výrazná komunikačná skratka, čo takisto môže zvýšiť efektívnosť rozhovoru. Pravda, komunikačná účinnosť okazionalizmu závisí aj od toho, ako recipient pozna jazykový systém (neplati to o detských okazionalizmoch) a ako dokáže v momente narušenia svojich expektácií počas komunikačnej udalosti asociačnými procesmi okazionalizmus dekodovať. Nazdávame sa, že okazionalizmy v hovorených prejavoch sú nositeľmi špecifickej komunikačnej funkcie, a to uspokojovať potrebu človeka po emocionalite v každodennej komunikácii (v podobnej súvislosti takúto komunikačnú funkciu formuluje W. Fleischer, 1975). Spolu s inými rečovými faktormi sa okazionalna slovtvorba stáva zdrojom estetiky nielen vo zvláštnom, umeleckom, ale aj v bežnom komunikovaní.

Literatura

- BOSAK, J. Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1995, s. 17–42.
- BUZASSYOVA, K. O vzťahu potencialných a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In Z teórie spisovného jazyka. Bratislava, Veda 1979, s. 124–127.
- BUZASSYOVA, K. Okazionalizmy v slovenskej literatúre. In *Studia Academica Slovaca*, 9. Bratislava, Alfa 1980, s. 91–108.
- BUZASSYOVA, K. Okazionalna slovtvorba ako indikátor synchronnej a diachronickej dynamiky. In *Metody výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov*. Bratislava, JUEŠ SAV 1990, s. 63–73.

FLEISCHER, W – MICHEL, G. *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig 1975.

FURDÍK, J. Jazykový status slovtvorne motivovaného slova. In *Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae. Studia Philologica. Annus III. Prešov 1996*, s. 48–56.

KOŘENSKÝ, J – HOFFMANOVÁ, J – JAKLOVÁ, A – MULLEROVÁ, O. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice, Pedagogická fakulta 1987. 150 s.

I EISI, F. *Paar und Sprache. Linguistische Aspekte der Zweierbeziehung*. Heidelberg – Wiesbaden, Quelle u Meyer 1990. 167 s.

MARTINCOVÁ, O. *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha, Univerzita Karlova 1980. 160 s.

Z lexiky detskej reči

Mariana Stejskalová

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

Slovník detskej reči predstavuje špecifickú časť slovného zásoby každého jazyka, a to zo stránky kvantitatívnej i kvalitatívnej. Tvoria ho pomenovania predmetov a javov z objektívnej reality, vznikajúce ako odraz tejto reality v mysli počas procesu poznávania a komunikovania detí s ostatnými ľuďmi.

Komunikačná interakcia dieťa – dospelý, v ktorej najčastejšie detské slová vznikajú a používajú sa, je charakterizovaná nerovnocennosťou partnerov ako účastníkov komunikačnej situácie. Dospelý sa ako expedient i percipient vyznačuje vyššou ústretovosťou, snahou pomôcť a porozumieť dieťaťu. Často sám iniciuje, dopovedá, spresňuje alebo opakuje výpovede dieťaťa. Ústne jazykové prejavy dieťaťa predškolského veku sú výsledkom procesu napodobňovania reči dospelých a značne ich ovplyvňuje neukončený vývin artikuláčnych orgánov. Pre atmosféru, v ktorej sa komunikácia dospeleho s dieťaťom uskutočňuje, je príznačne mimoriadne citové zaangażovanie a emocionalita. Jej prejavom je zvýšená miera používania neverbálnych prostriedkov (gest, mimiky, haptiky), ktoré verbálne jazykové prejavy spresňujú, dopĺňajú alebo ich nahrádzajú úplne. Komunikácia dospeleho s dieťaťom je špecifická aj svojou tematickou zameranosťou. Obsahom sú jazykové prejavy orientované na uspokojovanie biologických, psychických i nastavbových potrieb dieťaťa (hra, spoznávanie a učenie, socializácia). V procese vývinu komunikačnej kompetencie i performancie detí predškolského veku zohrávajú dominantnú úlohu rodičia, predovšetkým matka. Sú stimulujúcim i limitujú-

cim faktorom, vplývajúcim na hĺbku a rozsah poznania dieťaťa, a tým i rozsah a úroveň jeho verbálneho i neverbálneho správania.

J. Mistrík (1989) člení detskú lexiku na slová: 1. onomatopoické (*bác, bacat', bú, bum, pa*), 2. konvenčné (*papať, bobo, havo, cucu, bokat'*), 3. deminutíva a hypokoristiká (*mliečko, zúbky, ocko, prštek*) a 4. slová deformované nedokonalou výslovnosťou niektorých hlások v reči dieťaťa.

Predmetom spracovania detskej lexiky v tomto príspevku je materiál získaný od poučených informátorov, 42 študentov pedagogickej fakulty, a vlastné záznamy rečového vývinu detí. Touto formou sme získali 733 detských slov, ktoré použili deti podľa udania ich rodičov vo veku od 10 mesiacov do 8 rokov (ich priemerný vek bol 2,78 roka).

Na analýzu sme vybrali 160 slov so zameraním na tie, ktoré sa objavujú v tzv. flektívnom štádiu, keď si dieťa začína uvedomovať gramatiku jazyka tak, že začne skloňovať a časovať, tvorí jednotlivé gramatické podoby slov a derivuje slová. V tomto období sa dieťa stáva spontánnym jazykovým tvorcom. Pomocou transferu a analógie dieťa počuté gramatické formy použije aj v inej situácii, pričom neakceptuje rozličné gramatické výnimky. Takto utvorené nové slová – pseudogramatizmy (Lechta, 1996) sú nesprávne, ale utvorené podľa prísne logických a systémových pravidiel jazyka. Obdobie synkretizmu (nerozčlenenosti) lexiky a gramatiky končí vtedy, keď sa v reči dieťaťa začne diferencovať lexikologická rovina od gramatickej, čo je približne v štvrtom roku dieťaťa.

Cieľom tohto príspevku je poukázať na niektoré charakteristické znaky a možnosti tvorby pseudogramatizmov a naznačiť niektoré slovotvorné postupy v lexike detí. Tieto závery by mali poslúžiť ako východisko pre ich ďalšie zbieranie a systematickejšie spracovanie.

Slovnodruhové zastúpenie v nami vybranom korpuse slov bolo nasledovné: substantíva tvorili 66,87 %, slovesá predstavovali 23,12 %, adjektíva 6,25 % a príslovky 3,75 %.

Podstatné mená v detských prejavoch označujú konkrétne pomenovania substancií, v minimálnej miere pomenúvajú deje a vlastnosti. V období tzv. jednoslovných viet substantíva označujú celú výpoveď. Slovo *Havo!* neoznačí len psa, ale konotuje, často pomocou gesta a mimiky, celú výpoveď: *Tam je pes* alebo *Bojím sa psa*.

Pri tvorení **názvov osôb** prevládali spôsoby tvorenia príponami, napríklad od sloviess príponou *-ár*: *plavár* (plavčík), príponou *-ista* od substantív: *lietadlista* (letec), *kormanista* (šofér), *vlakista* (rušňovodič), príponou *-ák* od citosloviess *bubák* (strašidlo). Pomenovania ženských osôb: *ženica* (nevesta), *ocina* (mama) vznikli prechýľovaním z pomenovaní osôb mužského rodu. Možný je aj opačný postup: *sesternik* (bratranec) – od názvov ženských osôb sa tvoria názvy osôb mužského rodu. Z iných by som uviedla: *teta Paľo* (manželka uja Paľa), *teta Štoplíková* (teta majúca psa Štoplíka).

Názvy vecí a nástrojov sú slová a) onomatopoické: *tutú, handžndžn* (auto), *šušu* (vlak), *tik-tak* (hodiny), *hapči* (kvet), *štuk* (vypínač), *bac-bac* (bitka), *ham* (všetko na jedenie a pitie), *gól* (lopta), b) slová odvodené od zvukomalebných slov príponou *-a*: *hama, papa* (jedlo), *žiža* (sporák), c) odvodené slová, napr. názvy vecí utvorené od sloviess príponou *-ák*: *ležák, haják* (vankúš), *kerovák* (volant), *kukák* (ďalekohľad), *hojdák* (hojdací kôň), *učesák* (hrebeň), názvy vecí utvorené príponou *-ník*: *varník* (čajník), *menovník* (kalendár), názvy nástrojov odvodené od sloviess príponou *-ka*: *hrabka* (hrable), *kopka* (motyka), *zametka* (metla), *búvka* (posteľ), názvy nástrojov utvorené príponou *-dlo* od sloviess: *česadlo* (hrebeň), *zapásadlo* (opasok), názvy nástrojov utvorené príponami: *-č*: *holič* (hrebeň), *-ko*: *bolko* (rana), slová utvorené konverziou slovesa: *číta* (kniha), *plača* (slza), d) skladaním sa vytvorili pomenovania vecí: *tatabus* (autobus chodiaci ta-ta-tá), *ockobus* (autobus, ktorým prichádza ocko), *autohó* (lietadlo, auto, ktoré je hore), e) na metaforickom princípe vonkajšej podobnosti vznikli pomenovania vecí: *gól* (kapusta), *pekáč* (boby), *kockavá* praženica (knedľa vo vajci), *makové rúry* (jaternice).

Veľkú časť substantív tvorili **pomenovania zvierat**. Taktiež ich možno rozdeliť na: a) onomatopoické: *ga* (všetky zvieratá), *hijo* (kôň), *ga-ga* (hus), *ai, i-hi* (somár), *pi-pi, na-na* (sliepka), *ha-ha-ha* (pes), *ka-ka* (kačka), b) odvodené príponami *-a, -ka, -ko* z citosloviess: *pipa* (sliepka), *kvaka* (žaba), *miňa* (mačka), *buka, buba* (krava), *tlusko* (zajac), c) skladaním bolo utvorené slovo: *muchulienka* (mucha, lienka podobajúca sa muche, pravdepodobne podľa modelu kukulienka).

Slovesá pomenúvajú dynamické príznaky substancií, a preto majú i v lexike detí pomerne výrazné zastúpenie. Najprv fungujú ako jednoslovné výpovede so širokým významom: *Daj!* (Podaj mi niečo. Prítomné je tu i gesto a pod.) *Ham!* (Som hladná. Jem. Chcem jesť.) Neskôr pomocou sloviess dieťa vytvára viacslovné vety, keď sloveso plní funkciu predikátu v izolovanej podobe bez časovania (*Papať bába*), až nakoniec dochádza k osvojeniu správneho časovania.

Kým dieťa zvládne tento náročný proces so všetkými nepravidelnosťami, vokalicími a konsonantickými alternáciami, vytvára tvary nasledovne: napr. 1. os. sg. prezenta: *visám, plakám* (podľa dám), 3. os. pl. prezenta: *chcejú, vjú, povjú* (podľa dám – dajú), podoby préterita sú: *pečela, tečiel* (t. j. bez alternácií), podoby imperativu: *upekni, netrepaj*. Podľa V. Betákovej (1951) sú tieto tvary výsledkom procesov prechodu od agramatických tvarov ku gramatickým, keď dieťa na základe analógie známych produktívnych typov sloviess prejde vývinom od tvarov bez alternácií (ako prvé si osvojí časovanie sloviess byť, dať, robiť, chcieť) k správnym gramatickým tvarom svojej materskej reči.

Slovesá možno deliť na a) onomatopoické: *ňa-ňa* (žuť), *ham, pa-pa* (jesť), *lu-lu* (cikať), *tu-tú* (piť), *ta-ta-tá* (isť preč), *bo-bó* (bolieť), *haja* (spať);

b) slovesá odvodené od citoslovies sú zväčša konvenčné pomenovania: *papať* (jesť), *pišať* (cikať), *čupčať* (kúpať), *hopikať* (tancovať); c) „tvorivé varianty“ slovies, ktoré vznikli na základe inej deťom bližšej, priezračnejšej motivácie ako pôvodné: *pusinkovať* (bozkávať), *ožeňujeme* (sobášime), *zahlucho* (zaľahlo) *mi v ušiach*, *halujem* (telefonujem, t. j. robím haló), *mojkať* (hladať), *maskovať* (uškrňať sa).

Prídavné mená sa v slovnej zásobe objavia spolu s potrebou dieťaťa vyjadriť vlastnosti osôb a vecí. Ako prvé sú to adjektíva: *veľký – malý, dobrý – zlý, pekný – škaredý*, ktoré ako označenia krajných pólův vlastností predmetov umožňujú začiatkové hodnotenie ich základných a nápadných kvalít. I v ďalšom rozvoji adjektívnej lexiky pribúdajú adjektíva pôvodné, neodvodené.

Malý počet zaznamenaných adjektív v našom prieskume zatiaľ nedovoľuje podrobnejšiu analýzu. Prípady typu: *čaci* (všetko pekné), *kuka* (všetko guľaté) sú dokladom všeobecného a vágneho vnímania reality v tomto veku. Adjektíva *zubnová* (zubná) *pasta*, *ušková* (ušná) *doktorka*, *pálená* (horúca) naznačujú potrebu analyzovať adjektíva kvôli odhaleniu špecifických spôsobov vnímania vlastností vecí a javov u detí predškolského veku.

Náš prieskum zachytil len málo **prísloviak**, napr.: *va* (veľa), *pá-pa* (von), *opa* (hore). Pri ich tvorení zohráva opäť významnú úlohu princíp analógie, napr.: *pešom* (peši podľa busom/autobusom). Stupňovanie, podobne ako pri adjektívach, je len pravidelné *širokšie* (širšie).

V období osvojovania pravidiel gramatiky a princípov derivácie slov a tvarov sa detská lexika vyznačuje:

1. sémantickou mnohoznačnosťou, napr.: slová *čaci* označujú všetko pekné, *kuka* všetko guľaté, *pá-pa* znamená pozdrav, ale aj celú výpoveď: Počujem autobus, ktorému zvyknem kývať pá-pa a pod.

2. slovnodruhovou neurčenosťou, t. j. *ham* znamená jesť i akékoľvek jedlo, *haja* – spať i spánok, *bo-bó* – bolieť i rana a pod.

3. Najvýraznejším znakom je univerzalizácia pravidelných tvarov, ktoré vytvárajú vzorové matrice pre analogické tvorenie všetkých ostatných tvarov. Podľa V. Šmilauera (1971) je jazyk menej systematický než dieťa. Táto systematickosť sa prejavuje v tvorení tvarov v deklinácii, v stupňovaní i v chápaní rodu. Pomenovania ženského rodu sa končia zväčša príponou *-a*, napr. *ocina* (mama), *psica* (fena). Pomenovania mužského rodu sa môžu končiť konsonantom: *sesternik*, *hojdák*, alebo, podobne ako pomenovania stredného rodu, na *-o*: *smejo* (šašo), *peso*, *havo* (pes). V osvojovaní základov skloňovania a časovania dieťa nepozná výnimky, alternácie a nepravidelné tvorenie, napr. plurálu, t. j. vznikajú podoby G. a A. sg. *chlapca* (chlapca), *vojaca* (vojaka), G. a A. pl. *ľudov* (ľudí) alebo podoby sg. a pl. *ľudko* (človek), *človekovia* (ľudia), *zajky* (zajace). Pri stupňovaní prídavných mien a prísloviak prevládajú tiež len pravidelné podoby: *veľký – veľkejší, dávno – dávnejšie* a pod.

4. Pri derivácii dieťa pružne využíva slovtvorné základy slov, ktoré už pozná, pričom systém jazyka dospelých ich neobsahuje. Od interjekcií, ktoré sú v počiatkovej lexike dieťaťa výrazne zastúpené, sú utvorené napr. slovesá: *hopikať*, *bacat*, substantíva: *huhák* (vysávač), *kvaka* (žaba), *pipinka* (sliedka), adjektíva: *kakatý* (nepekný) a pod. Snahu po ekonomizácii vyjadrovania cítiť i z prípadov pomenovaní predmetov so slovesným slovtvorným základom, ku ktorému sa pripojí silne produktívna prípona, napr.: *zvoník*, *učesák*, *zametka*, *holič*.

5. Vedúcim princípom pri derivácii slov a tvarov je symetria, ktorá sa prejavuje v pružnom pripájaní a odpájaní suffixov. Typickým je tvorenie augmentatív či neutrálnych slov odtrhnutím koncoviek *-ik*, *-ka*, ktoré dieťa vníma vo všetkých slovách ako suffix deminutíva, t. j.: *gomba* (veľký gombík), *mora* (veľká, ale aj nepekná morka), *čapa* (veľká čiapka). Podobne dieťa pracuje i s časťou slova *ne-*, ktorá mu reprezentuje zápor vo všetkých slovách. Jeho systematické tvorenie potom objaví slová: *zbedník* (nie nezbedník, poslušný chlapec), *mocnica* (opak nemocnice, miesto pre zdravých), *návidieť* (nie nenávidieť, mať rád). I podoby slovies: *ozamknúť* (odomknúť, otvoriť), *dokázať* (dovoliť, nie zakázať), *zachutila* (pochutila, zajedla) sú výsledkom systematického tvorenia a absolútneho chápania suffixov.

6. Záverom možno konštatovať, že pri derivovaní slov a tvarov v procese osvojovania slovenčiny ako materinského jazyka prevláda tvorenie pomenovaní pomocou suffixov, ktoré sa vyznačuje vysokou univerzálnosťou a adaptabilitou. Menej nových slov sa tvorí inými slovtvornými postupmi, napr. skladaním a skracovaním.

Literatúra

BETÁKOVÁ, V.: K analógií a alternácií v detskej reči. In: Jazykovedný zborník SAV. 5. Red. Š. Peciar. Bratislava, Nakladateľstvo SAV 1951, s. 135–139.

LECHTA, V.: Vývin reči z hľadiska možností jeho orientačného vyšetrenia. Banská Bystrica, Metodické centrum 1996.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989.

ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1971.

Detská reč a komunikačné vyučovanie materinského jazyka na 1. stupni ZŠ (na materiáli adjektívnej lexiky)

Jana Kesselová

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Prinajmenej dve desiatky rokov prebiehajú diskusie o vzťahu medzi systémovým, t. j. klasifikačno-opisným, a komunikačným vyučovaním, preferujúcim praktickú prípravu na každodenné dorozumievanie. Osobitne výrazne sa vzťah dvoch modelov výučby dotýka najnižších ročníkov základnej školy. Nové učebné osnovy a na ne nadväzujúci obsahový a výkonový štandard síce v úvode zdôrazňujú živú komunikáciu a komunikačnú kompetenciu žiakov, ale výber učiva a ciele typu „dôraz kladieme na formálne rozoznávanie slovných druhov v texte“ dokumentujú, že aj súčasnú výučbu materinského jazyka charakterizuje zámerna, o akej písal F. Miko (1980, s. 36) – „namiesto osvojovania jazyka sa žiaci venujú poznávaniu jazyka: namiesto vlastného cieľa sa cieľom stali vedomosti“.

V predstave o komunikačnom vyučovaní, ktoré rozvíja schopnosť detí pohotovo používať lingválne a paralingválne výrazové prostriedky v závislosti od všetkých vektorov komunikácie, azda nebudú závažnejšie rozdiely. Otvorená však zostáva otázka, ako vytvoriť komunikačný model vyučovania, v ktorom získavanie poznatkov o jazyku neznamena len rozširovanie inventára vedomostí, ale predovšetkým prispieva k rozvíjaniu komunikačnej kompetencie detí. V príspevku uvažujeme o jednej z možných odpovedí.

Predpokladom komunikačného vyučovania je podľa našej mienky komplexné poznanie dosiahnutého stupňa rečového vývinu. Ak je čiastkovým cieľom výučby rozvíjanie aktívnej lexiky detí, potom v tvorbe komunikačných cvičení vychádzame z lexikálno-sémantickej analýzy zachytených detských komunikátov, a tým chceme zabezpečiť postupnosť a plynulosť v obohatovaní lexiky.

Východiskom poznávania rečových prejavov detí mladšieho školského veku je spontánna neoficiálna dialogická komunikácia v rozličných mikrosituáciách, zaznamenaná skrytým mikrofónom – tak sme sa usilovali obmedziť vplyv komunikačných bariér, skresľujúcich výsledky analýzy. Textový korpus, o ktorý sa opierame v štúdiu, predstavuje 30 492 slov, zaregistrovaných v rozmanitých dialógoch symetrického a asymetrického, kosituáčného a konsituáčného typu (voľný, sprievodný, modelový, predmetový, kolektívny monológ, monológ v skupine a tvorivá dramatizácia). Uvedeným spôsobom sme spracovali procesúalnu lexiku detí mladšieho školského veku, teraz sa zaoberáme kvalitatívnou lexikou, osobitne adjektívami. Prvým krokom je funkčno-sémantický a psycholingvistický pohľad na adjektívnu lexiku detí.

Kým pomenovania dynamických príznamkov predstavujú v ústnych komunikátoch detí približne 20 %, pomenovania statických príznamkov sú zastúpené oveľa skromnejšie. Z celkového počtu použitých slov pripadá na adjektíva 3,08 %. To je podmienené jednak textovým typom (dialóg je na adjektíva omnoho chudobnejší než napr. náučný text), ale aj osobitosťami komunikantov. Pomenúvanie jednotlivých vlastností vecí jestvujúcich súčasne je pre deti s prevažne synkretickým vnímaním skutočnosti omnoho zložitejšie než pomenúvanie činností a dejov, nasledujúcich v čase za sebou.

Z porovnania prvých 20 najfrekventovanejších adjektív z nášho materiálu s údajmi frekvenčného slovníka slovenčiny (Mistriek, 1969) vychodí, že približne polovica (12) adjektív sa zhoduje (*veľký, celý, pekný, dobrý, malý, starý, čierny, rád, nový, biely, posledný, dlhý*). Druhou polovicou sa detská lexika odlišuje od reči dospelých. Tvorí ju pomenovania farieb (*červený, ružový, hnedý, modrý*), kladné impresíva (*krásny, milý*) a adjektíva *zlý* a *obrovský*. Osobitosti lexiky hodnotíme ako jazykové stvárnenie detského vnímania a poznávania sveta. To, že medzi prvými 20 najfrekventovanejšími adjektívami tvoria takmer tretinu pomenovania farieb korešponduje so zisteniami psychológov. V. Příhoda (1963, s. 302) uvádza, že určovanie podobnosti predmetov je u mladších detí založené na nápadných a náhodných vonkajších znakoch, medzi ktorými významné miesto patrí farbe. Zastúpenie kladných impresív *krásny, milý* súvisí podľa nášho názoru s imitatívnym osvojovaním reči. Väčšina detí, ktorých prejavy sme analyzovali, navštevovala materskú školu. Podľa D. Slančovej (1995, s. 111) v reči učiteliek materských škôl výrazne prevládajú kladne hodnotiace adjektíva. Adjektívum *zlý* je kontrárnym antonymom k adjektívu *dobrý* a dokumentuje, že detské hodnotenie sa sústreďuje okolo krajných pólov. Medzi prvými 20 adjektívami je osem takých, ktoré vstupujú do gradačných opozícií (*veľký – malý, starý – nový, čierny – biely, dobrý – zlý*). Adjektívum *obrovský* ukazuje na hyperbolizáciu v reči detí a uplatňuje sa spolu s expresívnym využitím kvantity v adjektíve *veľký*.

Osobitosti detskej lexiky vyniknú i vtedy, ak sledujeme, ktoré z najčastejšie sa vyskytujúcich adjektív uvedených vo frekvenčnom slovníku sa na popredných miestach v reči detí neobjavujú. V dialógu detí medzi prvými 20 najfrekventovanejšími adjektívami nezaznamenávame:

1. Adjektíva, ktoré možno vyjadriť synonymne slovami so širokým rozsahom a chudobným obsahom.

Namiesto adjektíva *vysoký* pozorujeme *veľký* (*strom, stĺp, veža, kopec*). Adjektívom *dlhý* deti vyjadrujú časový rozmer (*dlhá túra, dlhé cvičenie, dlhé í*), ale na vyjadrenie dĺžkového rozmeru častejšie používajú adjektívum *veľký*. Zriedkavé je adjektívum *plný* (*plná taška, plná nádoba*, subšt. *plné pecky*). Na vyjadrenie významu veľká miera niečoho je v detskej komunikácii bežnejšie adjektívum *celý* alebo príslovka *veľa* (zaznamenali sme *vyliat na mňa celú*

fľašu vody, ale nie plnú fľašu, v autobuse bolo veľa ľudí, ale nie autobus plný ľudí).

2. Vzťahové adjektíva *slovenský, ľudský*.

Súvisí to s obmedzeným využívaním vzťahových adjektív v detských hovorených prejavoch. V celom materiáli sme adjektíva *slovenský* a *ľudský* zaregistrovali len raz v spojeniach *slovenské rozprávky* a *ľudské stopy*.

3. Adjektívum *vlastný*.

Na vyjadrenie významu je vlastníctvom niekoho, patrí niekomu v dialógu slúžia privlastňovacie zámená. V dialógu detí sme nezaznamenali ani antonymum *cudzí*.

4. Adjektívum *mladý*.

Miestom ojedinelého výskytu adjektíva *mladý* je voľná dramatizácia (*mladá pani, mladý ženich*). Hodnotenie veku z hľadiska dieťaťa mladšieho školského veku sa pohybuje v triáde *starší – starý – malý*.

V zastúpení akostných a vzťahových adjektív v detských komunikátoch je výrazný nepriamo úmerný vzťah medzi frekvenciou výskytu a variabilitou výrazu. Akostné adjektíva predstavujú až 79,5 % z celkového počtu adjektív v detských prejavoch, ale polovicu z uvedeného počtu tvorí prvých desať najfrekvencovanejších adjektív.

Vzťahových adjektív je v detskej lexike 19,9 %, ale polovica z nich sa v dialogickom texte vyskytuje len raz. Inými slovami, menšie kvantitatívne zastúpenie vzťahových adjektív sa kompenzuje ich väčšou rozmanitosťou, kým rozsiahlejšie komunikačné uplatnenie akostných adjektív je späté s menšou variabilitou výrazu.

Privlastňovacie adjektíva sú v lexike detí okrajové (0,5 %) a sú reprezentované výlučne individuálnymi privlastňovacími adjektívami (*mamkina, princeznina, strigin, srncov*).

Z uvedeného vychodí, že jadrom detskej lexiky sú slovotvorne nemotivované čisto akostné adj. Akostné adjektíva sú historicky najstaršou vrstvou prídavných mien (Furdík, J., s.86), a teda nemožno nevidieť súvislosť medzi individuálnym osvojovaním reči a vývinom jazyka ako dorozumievacieho systému.

Z akostných adjektív sú v komunikácii detí frekvenčne najviac vyťažené tie, v ktorých sa pomenovanie vlastnosti prelína so subjektívnym hodnotením – **kvalitatívno-hodnotiace adjektíva**. Zachytená adjektívna lexika ukazuje, že detské hodnotenie sa sústreďuje na protihľad významové póly. Takmer všetky kvalitatívno-hodnotiace adjektíva sú v detských komunikátoch reprezentované oboma krajnými členmi gradačnej opozície (*kyslý – sladký, čistý – špinavý, lacný – drahý, hlúpy – múdry, hrubý – tenký, krátky – dlhý, veselý – smutný, suchý – mokrý, úzky – široký, nový – starý, mladý – starý, pekný (krásny) – škaredý, veľký – malý, teplý – studený, mäkký – tvrdý, dobrý – zlý* atď). Je zaujímavé, že z antonymnej dvojice má obvykle väčšiu frek-

veciu „kladný“ člen. Túto tendenciu narušajú dvojice *smutný – veselý, špinavý – čistý* a najvýraznejšie *starý – mladý (nový)*. Adjektívum *starý*, ktoré má vyššiu frekvenciu ako adjektíva *mladý* i *nový* dovedna, deti pripájajú i k takým substantívam, ktorých lexikálny význam už zahŕňa sémantický príznak vysoký vek (*starý starček, stará babka, stará starinka, staré zručniny*).

Z hľadiska sémantickej štruktúry sú dominantné pomenovania fyzikálnych vlastností predmetov – veľkosť, tvar, váha, teplota (*malý, veľký, obrovský, úzky, široký, dlhý, krátky, hrubý, tenký, tučný, studený, teplý, horúci, ľahký, ťažký*), pomenovania kladných a záporných fyzických a psychických charakteristík človeka (*skúpy, sprostý, hlúpy, strapatý, lakomý, tučný, starý, zlý, smutný, milý, dobrý, mladý, šikovný, spokojný, múdry, rýchly, pyšný, zvedavý, chudobný, skúsený, roztapašný, rozmazaný*), adjektíva senzitivného a estetického hodnotenia (*pekný – škaredý, kyslý – sladký, príjemný, slabohnedý, slaboružový, suchý – mokrý, tvrdý – mäkký*), racionálneho a normatívneho hodnotenia (*dobrý, zlý, lacný, drahý, obyčajný, normálny, vzácny*). Výnimočne pozorujeme kvalitatívno-hodnotiace adjektíva v metafore (*nemám rád ostré zmeny*).

Kvalitatívnych adjektív, označujúcich vlastnosť bez subjektívneho hodnotenia, je v detskej lexike približne trikrát menej ako kvalitatívno-hodnotiacich. Už sme uviedli, že medzi prvé vlastnosti, o ktoré sa deti opierajú pri rozlišovaní predmetov, patrí farba. Z prvých desiatich kvalitatívnych adjektív je osem pomenovaní farebných kvalít (*červený, čierny, ružový, hnedý, biely, modrý, zelený, žltý*). Najfrekvencovanejšie názvy farieb v aktívnej detskej lexike sú zhodné s údajmi vo frekvenčnom slovníku slovenčiny. Medzi kvalitatívnymi adjektívami sú komplementárne antonymá *pravý – ľavý, pravý – falošný, chorý – zdravý, minulý – budúci, živý – mŕtvy*. Ostatné kvalitatívne adjektíva sú významovo rôznorodé (*slepy, opitý, ďalší, celý, úplný, plný, okrúhly, umelý, hlavný, rovnaký, priamy, známy*).

Ako sme už uviedli, adjektív, ktorými sa pomenúvajú vlastnosti vyplývajúce zo vzťahu k inej substancii, deju alebo okolnosti, je v detskej lexike menej než tých, ktorými sa vlastnosti pomenúvajú priamo. Menšie frekvenčné zastúpenie vzťahových adjektív súvisí podľa našej mienky s intelektuálnym vývinom dieťaťa mladšieho školského veku, osobitne s chápaním vzťahov v mimojazykovej realite. Podľa V. Příhodu (1963, s. 304) svet dieťaťa v skúmanom období tvoria ešte celistvé, komplexné jednotlivosti. Každý predmet, každá osoba akoby žili pre seba. Vzťahy medzi nimi sú sporé, ak sú vôbec postrehnuté. Chápanie vzťahov je ešte v hraniciach názornosti, v spájaní blízkeho s blízkym. Jazykovým výrazom detského vnímania reality je podľa našej mienky nielen značná prevaha akostných adjektív nad vzťahovými, ale aj komunikačné využitie jednotlivých sémantických skupín **vzťahových adjektív**.

Z čisto vzťahových adjektív sa v komunikácii uplatňujú najmä desubstantívne adjektíva a adjektívizované prídavia. Najfrekvencovanejšiu významovú konkretizáciu v komunikácii detí predstavuje **účelový význam** vzťahových adjektív (*rodinný byt, sviatočná košeľa, slávnostný večierok, skokanský mostík, slnečné okuliare, skladacie lietadlo, hracia kocka, vyhlídková veža, liečivá bylina*). Súhlasíme s M. Nábělkovou (1993, s. 155), že účelový význam sa navrhuje aj na význam priestorového určenia (*svadobný stôl, mestský policajt, domáce úlohy, svetový jazyk, vodné zviera*), časového určenia (*nočná múra, dnešný program*), na objektový význam (*detské oddelenie, módna prehliadka, zázračný mlynček*), na význam príslušnosti (*potápačské okuliare, bačovskí psi, čarodejnícke triky, žiacka knižka, vojenské auto, kávová lyžička*), na dejový význam (*odrazový mostík, súťažná hra, písomná práca*).

Okrem adjektív s účelovým významom (primárnym aj navrstveným) sú v detských komunikátoch adjektíva s významom zloženia, najčastejšie s významom materiálového zloženia (*perníková chalúpka, kokosový domček, tekvicové strašidlo, čokoládové vajíčko, plechový plot, zlatá koruna, papierový transformér, kožená bunda, kivová malinovka*). Adjektíva pomenávajúce časti súboru sú výnimočné (*meteorický dážď*).

Ostatné typy významových konkretizácií vzťahových adjektív sú v detskej lexike viac prvkami idiolektu než charakteristickým znakom aktívnej lexiky skúmaného vekového obdobia. Ide o adjektíva s významom spôsobu (*dialkové ovládanie, elektrická mikrovlnka, mikrovlnná práčka*), pôvodu (*nemecké auto, taliansky seriál, slovenské rozprávky, olympijská medaila*), miery (*metrový sneh, polročná lienka*), časti a súčasti (*kolieskové korčule, farebná plachtička, poschodový autobus, makový koláč*).

Vôbec sme nezaznamenali adjektíva s významom širokého vzťahu, s významom subjektu, totožnosti a zreteľa.

Absenciu adjektív s významom širokého vzťahu a s významom subjektu vysvetľujeme nedostatkom abstrákt v detskej lexike. Adjektíva s významom širokého vzťahu (*rómska otázka*) sa aktualizujú v spojení s abstraktami typu otázka, vec, záležitosť, problém, adjektíva s významom subjektu (*autorský zásah*) vyžadujú spojenie so substantívnym vyjadrením deja. Namiesto vzťahových adjektív s významom subjektu v detských komunikátoch pozorujeme výlučne spojenie subjektu a predikátu (*princezná plače, ale nie princeznin plač, psi brešú, ale nie psi brechot, mamka odišla, ale nie mamkin odchod*). Adjektíva s významom totožnosti vyžadujú v pomenovaní uplatniť rodovo-druhové vzťahy (*morušový strom*). Rozlišovanie rodových a druhových pomenovaní nie je v mladšom školskom veku ukončené a zároveň spontánny ústny prejav nie je typickým miestom výskytu adjektív tohto typu.

Chceme zdôrazniť zrejmu súvislosť medzi našimi výsledkami sémantickej analýzy adjektív a výsledkami psychologického výskumu detských definícií. Ako uvádza V. Příhoda (1963, s. 303) v prvom štádiu prevládajú účelové

definície (čo predmet robí, načo slúži), v druhom opisné definície, zahŕňajúce najmä tvar, veľkosť, farbu predmetu, jeho materiál a časti, z ktorých sa skladá. V predchádzajúcej časti sme ukázali, že tieto charakteristiky predmetov sú bohato zastúpené i v adjektívnej lexike detí mladšieho školského veku.

Všimnime si napokon prechodné skupiny medzi akostnými a vzťahovými adjektívami.

Prechodnou skupinou sú také adjektíva, ktoré svojou slovotvornou formou odkazujú na základové slovo, a teda pozorujeme u nich prvok vzťahu, ale zároveň sa vlastnosť vyplývajúca z tohto vzťahu môže chápať subjektívne v nerovnakej miere. V zhode s J. Furdíkom (1988, s. 87) ich hodnotíme ako **akostno-vzťahové adjektíva**. Významová konkretizácia adjektív tohto typu je v detských prejavoch pomerne homogénna. Desubstantívne adjektíva majú slovotvorný význam „obsahujúci (majúci) v rozličnej miere to, čo je vyjadrené základovým substantívom“: *vtipná rozprávka, žartovný film, hladný, smädný vlk, nešťastný macko, bezpečné miesto, erotický film, jedovatý nápoj, šťavnatý plod*, príp. iné významové odtienky: *slávny maliar* – zahŕňaný značnou slávou, *smiešny obrázok* – vyvolávajúci viac či menej smiechu, *unavený* – pociťujúci istý stupeň únavy. Deverbatívne akostno-vzťahové adjektíva sú v prejavoch detí výnimočné a obmedzené na adjektíva v-ového typu (*voňavý koláčik, bojové korytnačky, spoľahlivé auto, štiplavá paprika*).

Prechodnou skupinou sú i vzťahové adjektíva so sekundárnym akostným významom – **vzťahovo-akostné adjektíva**. Komunikačné využitie týchto adjektív vyžaduje aktivizáciu asociácií i obraznosti. Preto neprekvapuje, že vzťahovo-akostné adjektíva sú v detskom spontánnom dialógu ojedinelé. V zaregistrovaných adjektívach sa významový posun už neuvedomuje a vnímame ich ako petrifikovanú súčasť lexikálneho systému (napr. v spojeniach *ľadová voda* – studená, *strieborné jazero* – lesklé je významový posun založený na porovnávaní, v spojení *strašný neporiadok* na príznaku intenzity).

O nadobúdaní sekundárneho akostného významu uvažujeme v zhode s M. Nábělkovou (1993, s. 119) aj v prípade adjektív s významom príslušnosti utvorených od názvov osôb (typ *čarodejnícke triky* – *triky čarodejníka*, ale skôr charakteristické pre čarodejníkov; *bačovskí psi* – *psi*, akých mávajú bačovia, typickí pre bačov; *potápačské okuliare* – okuliare charakteristické pre potápačov). V zhode s očakávaním v komunikátoch detí pozorujeme prvý stupeň prechodu primárne vzťahových adjektív k akostným (adjektíva charakteristickej vlastnosti). Tento prechod nie je založený na prenášaní významu a vyžaduje menšie formulačné i percepčné úsilie ako použitie adjektív s významom podobnosti. Na záver uvádzame, že výsledky sémantickej klasifikácie adjektív využijeme v zostavovaní komunikačných cvičení. Jazykový materiál týchto cvičení zámerne vyberáme z tých sémantických skupín, ktoré sú v komunikácii detí málo frekvencované, sú zastúpené len najvšeobecnejšími reprezentantmi danej triedy (slovami so širokým rozsahom a chudobným obsahom) alebo úplne ab-

sentuju Naopak slová s vysokou frekvenciou v detských prejavoch su vhodným materiálom na tvorbu synonymických cvičení, prispievajúcich k presnosti a variabilite používaných výrazových prostriedkov Cvičenia tvoríme tak, aby sme nielen rozširovali aktívny slovník detí, ale ukázali i rozličné možnosti sémantickú, gramatickú spajateľnosť i spajateľnosť slov v petrifikovaných celkoch Stereotypne sa opakujúce inštrukcie jazykových cvičení typu doplní, vypíš, použi vo vete, utvor, spoj, povedz príklad atď, príznačne pre klasifikačno-opisné vyučovanie, nahrádzame takými úlohami, ktoré produkciu komunikátu začleňujú do prirodzenej komunikácie, zdôrazňujeme komunikačný zámer, adresata prejavu i komunikačnú situáciu

Literatura

HORECKÝ J – BUZASSYOVÁ K – BOSAK J a kol Dynamika slovnej zásoby slovenčiny Bratislava Veda 1989

IHNATKOVA, N a kol K modernizácii vyučovania slovenského jazyka Bratislava SPN 1980

MISTRÍK, J Frekvencia slov v slovenčine Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1969

MISTRÍK, J Vyberova prednáška zo slovenského jazyka Vektory komunikácie Bratislava, Univerzita Komenského 1990

NABELKOVA M Vzťahové adjektiva v slovenčine (Funkčno-semantickej analýza desubstantívnych derivátov) Bratislava Veda 1993

ORAVEC I – BAJZIKOVA, E – FURDIK J Sučasný slovenský spisovný jazyk Morfológia Bratislava, SPN 1988

PRIHODA V Ontogeneze ľudskej psychiky I Praha Statní pedagogické nakladatelství 1963

SLANČOVA D Charakteristika lexiky v reči učiteliek materskej školy In Sociolinguistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny Bratislava, Veda 1995, s 101–115

Slovotvorná štruktúra galicizmov a ich deriváty

Oľga Orgoňová

Filozofická fakulta UK Bratislava

1 Úvod

Galicizmy ako jazykové vypožičky francúzskeho pôvodu predstavujú v slovnej zásobe slovenčiny pomerne rozsiahlu skupinu cudzojazyčných

jednotiek (podľa Slovníka cudzích slov [Ivanova–Šalingová – Maniková, 1983] ide o vyše 3600 prvkov, v našej materiálnej báze je v súčasnosti už vyše 4200 prvkov) pričom v zhode s tradičným chápaním viacerých lingvistov (napr Weinreich, 1979, Humbley, 1974, Novoje v lingvistike, 1972) pod takýmito vypožičkami rozumieme primárne lexikálne jednotky, kým štruktúrne nižšie jednotky (t. j. slovotvorné, gramatické i zvukové prostriedky) potom hodnotíme v procese preberania ako stavebné zložky slov, prípadne slovných spojení Prienik nižších štruktúrnych jednotiek do slovenčiny je teda sprostredkovaný *transferenciou* lexem, čiže ich prevzatím na systémovej úrovni langue Pri sledovaní slovotvorne motivovaných galicizmov treba potom odlišovať prevzate výrazy od produktov analogickej slovotvorby prostredníctvom špecifických osamostatnených afixov, resp afixoidov, ako napr. sufix *-až* v slove *blamaž*, prefixoid *šef-* v kompozite *šeflekar*, ktoré boli už predtým prevzate ako súčasť viacerých slov a vďaka svojej všeobecnej rozšírenosti sa stali východiskom analogickej derivácie krížením (*hybridizáciou*) s domácimi či inými cudzojazyčnými afixmi, resp radixmi Špecifikám onomaziologicko-onomatologickéj štruktúry galicizmov v slovenčine bude venovaný tento príspevok

Morfemy, resp ich konkrétne realizácie – morfy (porov napríklad Horecký, 1964, 1995, Bosak – Buzássyova, 1985, Sokolova a kol, 1996) pritom nesledujeme len ako prostriedky jazykovej *interferencie* (chapane ako prvotné uplatňovanie galicizmov v reči) či jazykovej *transferencie* (ako procesu prenikania galicizmov do jazykového systému), ale hlavne ako sekundárne aktívatory derivačných procesov cudzích či prevzatých galicizmov, ale aj domácich slov Slovotvorná aktivita sa pritom všeobecne považuje v procese preberania cudzojazyčných prostriedkov za súčasť poslednej fázy – *integrácie* jazykových vypožičiek, v našom prípade galicizmov, v slovenčine J Furdík v tejto súvislosti hovorí o funkcii *adaptatora* cudzojazyčných jednotiek v dynamike slovnej zásoby slovenčiny (Furdík, 1993)

Mimojazykovým predpokladom slovotvornej analýzy galicizmov je časové vymedzenie ich prenikania do slovenčiny Historické i lexikografické podklady totiž potvrdzujú, že ide o materiál včleňovaný do slovnej zásoby slovenčiny hlavne od konca 18. storočia (hoci v menšom rozsahu figurovali už i v slovenčine predkodifikačného obdobia, ako to dokladá Historický slovník slovenského jazyka) Historici hodnotia francúzsko-slovenské kontakty ako súčasť duchovného vplyvu francúzskeho osvietenstva na európske krajiny a národy, pričom hlavne od polovice 19. storočia sa s rozvíjaním národnouvedomovacieho procesu na Slovensku zintenzívňujú i kontakty Slovákov so zahraničím (porov zborník Francúzsko a stredná Európa [1867–1914], 1995) To nás viedlo k usudku, že tieto relatívne „dávno“ prevzaté prostriedky, t. j. nie neologizmy (avšak z historického hľadiska v porovnaní s vypožičkami napríklad z latinčiny, nemčiny, maďarčiny a pod. relatívne

mladé výpožičky) mali v priebehu posledného storočia či dvoch storočí adekvátny čas na rozvíjanie adaptačného procesu až po najvyšší stupeň – slovo tvorbu. Túto myšlienku neabsolutizujeme, pretože časový faktor nie je výlučným kritériom. Iným – vnútrojazykovým – ukazovateľom slovo tvornej potencie galicizmov je napríklad frekvencia používania či ich distribúcia v rozličných komunikačných sférach.

2. Slovo tvorná štruktúra galicizmov a ich deriváty

Ak sledujeme onomatologickú štruktúru galicizmov z pohľadu používateľa neovládajúceho francúzštinu ako zdroj výpožičiek, jednotlivé morfémy ako najmenšie významotvorné jednotky nie sú v nich do takej miery transparentné ako v slovách domáceho pôvodu, takže napríklad pôvodne motivované slovo sa môže javiť ako nemotivované. Pravda, identifikácia morfémy je predsa možná na pozadí skupiny výrazov s opakovaným výskytom toho istého segmentu. V našich rozboroch hodnotíme tento jav podľa Dolnikovej interpretácie Pierceovej teórie diagramatických znakov ako semitransparentnosť – 3. stupeň diagramatickosti motivovaných slov (Dolník, kurz prednášok z lexikológie na FiF UK, 1996). 2.1. Rôznokoreňové deriváty

Východiskom našej analýzy je príklad *pasáž* (typ: *vizáž*, *tiráž*, *sabotáž*), kde *-áž* je derivačná morféma a koreňom je slovesný základ od *passer* (prejsť), *tirer* (tlačiť), *viser* (mieriť), *saboter* (sabotovať). Na základe zoradenia galicizmov toho istého štruktúrneho typu sme jednoznačne potvrdili morfematickú štruktúru:

pas-áž 0

K D G_R

V rámci adaptačného procesu sa následne relatívne osamostatnila derivačná morféma *-áž*, ktorá sa stala východiskom analogickej slovo tvorby v prípade fiktívneho galicizmu *blamáž*. Vo francúzštine jestvuje totiž len sloveso *blamer* (hrešiť niekoho) a sémantickým ekvivalentom k nášmu slovo tvornému derivátu *blamáž* je francúzske dvojslovné pomenovanie *courte honte*. Tak vznikol produkt medzijazykovej interferencie nazývaný „faux-amis“ (bližšie Orgoňová, 1991). Iným príkladom, tentokrát transparentnejším aj z pohľadu používateľa neovládajúceho francúzštinu, je kompozitum *šéfpilot* (typ *šéfredaktor*, *šéfinžinier*, *šéfinštruktór*). Pri konfrontácii uvedených pomenovaní osôb v slovenčine a francúzštine sa však ukazuje, že slovenčina dané pomenovania prevzala od francúzskych príznakových familiárnych modelov:

S: *šéfpilot* < F: fam. *chef pilote*
 S: *šéfinžinier* < F: fam. *chef ingénieur*
 S: *šéfinštruktór* < F: fam. *chef instructeur*.

Relatívnym osamostatnením morfémy *šéf-* ako prefixoidu, presnejšie prefixoidného radixoidu si v ďalšej fáze začala slovenčina vytvárať nové pomenovania, a to spájaním so slovenskými pomenovaniami, čím vznikli hybridy: *šéfkuchár*, *šéflekar*.

Vyššie naznačený ilustračný príklad štruktúrneho typu *pas-áž* je samozrejme veľmi zjednodušený bez zreteľa na onomaziologickú stránku týchto pomenovaní, resp. bez zreteľa na ich presnejšie miesto v širšom onomaziologicko-onomatologickom zoskupení deverbatívnych výrazov francúzskeho pôvodu s polyfunkčným segmentom *-áž*. Už pri skúmaní onomaziologických kategórií ako štruktúr tvorených onomaziologickou bázou (OB) a onomaziologickým príznakom (OP) (Dokulil, 1962) sa odкрývajú sémantické rozdiely medzi bázami formálne vyjadrenými suffixom *-áž*. Napríklad pri pomenovaní *pasáž* je bázou obsahový prvok *okolnosť* – miesto, pri výraze *tiráž* OB je *substancia*, pri galicizme *sabotáž* ide o *dej* – aktivitu, pri *blamáži* ide o *dej* – stav. Obsahovú nerovnorodosť týchto výrazov možno ešte detailnejšie otestovať na pozadí invariantných štruktúrnych významov (Horecký, 1994), ku ktorým priradíme skúmané onomatologické štruktúry. Na základe jestvujúceho modelu v citovanej publikácii možno potom vyčleniť v rámci deverbatívnych pomenovaní desať tried zodpovedajúcich kombináciám sém: dejovosť (ERG), osoba (HUM), činnosť (ACT), výsledok (REZ), nástroj (INS), miesto (LOC), konkrétne:

1. ERG+ – HUM– – ACT+ – REZ+ – názvy produktov
2. ERG+ – HUM– – ACT+ – REZ– – názvy činností
3. ERG+ – HUM– – ACT+ – LOC+ – názvy miesta produkcie
4. ERG+ – HUM– – ACT– – INS+ – názvy nástrojov produkcie
5. ERG+ – HUM– – ACT– – INS– – názvy prostriedkov produkcie
6. ERG– – HUM– – ACT+ – REZ+ – názvy výsledkov akcie
7. ERG– – HUM– – ACT+ – REZ– – názvy nevýrobných akcií
8. ERG– – HUM– – ACT+ – LOC+ – názvy nevýrobného miesta
9. ERG– – HUM– – ACT– – INS+ – názvy nevýrobných nástrojov
10. ERG– – HUM– – ACT– – INS– – názvy prostriedkov nevýrobnej akcie.

Sémantická distribúcia galicizmov v týchto triedach je nasledovná:

1. *reportáž* (článok), *trikotáž* (pletené tkaniny), *muláž* (odliatok),
2. *montáž* (tech. zostavovanie), *autofretáž* (samospevňovanie),
3. *plantáž* (pestovateľská plocha),
4. *bombáž* (časť tkacieho stroja),
5. *siláž* (krmivo pre dobytok), *futráž* (krmivo pre kone),
6. *šariáž* (geol. násuv pôdy), *kupáž* (zmes vín), *dekoltáž* (výstrih),
7. *šantáž* (vydieranie), *kabotáž* (plavba blízko pobrežia),
9. *ekvipáž* (koč so záprahom),
8. *garáž* (na parkovanie), *pasáž* (priechod),
10. *ambaláž* (obal), *karotáž* (geofyzikálna metóda), *koláž* (technika).

Roztriedením galicizmov analyzovaného štruktúrneho typu sa nielen v plnej miere pokrývajú triedy pomenovaní viazané na uvedené invariantné štruktúrne významy, ale navyše v dôsledku polysémie niektorých pomenovaní sa jedna forma objavuje paralelne v dvoch, prípadne i viacerých triedach – napríklad *kartonáž* (výroba predmetov z kartónu a lepenky) – 2. trieda, *kartonáž* (výrobky z lepeniek) – 1. trieda; *koláž* (technika) – 10. trieda, *koláž* (obraz) – 6. trieda. Tento detailný sémantický rozbor tried galicizmov s formantom *-áž* sám o sebe nerieši otázku rozhraničenia preberania hotových foriem galicizmov (*transferencie*) alebo ich samostatnej nezávislej analogickej tvorby v slovenčine v rámci *integrácie*. Poukazuje však na dôležitú univerzáliu, ktorou je jestvovanie invariantných obsahových prvkov viazaných na isté slovtvorné polia. K tomuto momentu sa ešte vrátíme ako k východisku úvah o slovtvornej adaptácii rovnakokoreňových galicizmov v nasledujúcej časti.

Tu sa ešte zmienime o zistenej osobitosti rôznokoreňových galicizmov štruktúrneho typu *pasáž*, ktoré sa objavujú na pozadí konfrontácie galicizmu v slovenčine a jeho modelového slova vo francúzštine. Popri tzv. *pseudogalicizmoch* ako *blamáž*, teda najskrytejšej podoby *faux-amis*, pri ktorej vzhľadom na etymologickú homogénnosť častí motivátu (slovtvorný základ i formant je francúzskeho pôvodu) neočakávame zistenie prázdneho miesta vo východiskovom jazyku, jestvuje i skupina menej „zradných“ *faux-amis* (porov. Svobodová–Chmelová, 1982; Orgoňová, 1991), kde pravdepodobnosť nepôvodnosti – a teda v prípade slovtvorby súčasne potvrdenie analogickej derivácie v cieľovom jazyku slovenčine – signalizuje hybridnosť derivátu, resp. kompozita. Príklad: *dejustáž* [lat + franc] (strata presnosti prístroja) vzniklo tak skrížením latinského prefixu *de-* a tvaru slovesného podstatného mena od francúzskeho slovesa *ajuster*, t. j. *ajustage*, pričom ekvivalentnú formu „*dejustage*“ francúzština nepozná. Podobne *autofretáž* [gréč + franc], z čoho vo francúzštine jestvuje len podoba *frettage* (vnútorné spevňovanie stien, napr. hlavné diela), ktorú zas nenachádzame v slovenskom materiáli. Najpriaznivejšie spomedzi hybridov sú prirodzene pomenovania s konkurentným slovenským formantom, napríklad *etalonovanie* (porovnávanie, priravnávanie), podobne *avivovanie* (upravovanie, zjemňovanie vlákien), ktoré jestvujú ako sémanticky i funkčne rovnocenné náprotivky k prevzatým formám *etalonáž*, *aviváž*. V iných prípadoch pomenovanie so slovenským formantom jestvuje ako jediná podoba bez prevzatého náprotivku, napríklad *briketovanie* (vyrábanie brikiet), alebo sa konkurentné formanty *-ovanie/-áž* uplatňujú ako funkčne či významovo diferencované, ako je to pri dvojici *bombírovanie* (1. *tech. slang* vypuklý tvar 2. *potrav. slang* vydutie veka na pokazenej konzerve) – *bombáž* (1. *potrav.* vydutie veka na pokazených konzervách 2. *text.* časť tkacieho stroja). Z toho možno zovšobecniť, že v spojení so skúmaním štruktúrnych typov, resp. rôznokoreňových derivátov

so spoločným (hoci polyfunkčným) formantom sa v najväčšom rozsahu uplatňuje analogická slovtvorba v procese hybridizácie, avšak v menšej miere aj v podobe kvázigalicizmov či falošných galicizmov, akým je spomínaný výraz *blamáž*, alebo aj *ekvipáž* (koč), kde východiskovej forme *équipement* vo francúzštine zodpovedá odlišný význam (1. výbava lode 2. posádka lietadla) a pre význam „starobylý prepychový koč“ jestvuje forma *carrosse*.

2.2. Rovnakokoreňové deriváty

Pri sledovaní rovnakokoreňových derivátov galicizmov nás opäť zaujíma otázka, kde je hranica medzi transferovanými formami (t. j. *prevzatými* z francúzštiny vrátane zvukovej adaptácie – *transfonemizácie* a morfolologickej adaptácie – *transmorfemizácie*) a produktmi slovtvornej adaptácie transferovaných lexém. Pritom vychádzame z predpokladu, že slovenčina prevzala spolu s novou reáliou a jej východiskovým pomenovaním prirodzene i časť implikačného poľa pojmu viažuceho sa na toto východiskové pomenovanie a k základovému slovu ako východiskovému znaku pre príslušné pole aglutinovala slovtvorné prostriedky z vlastného systému, čím sa nezávisle od francúzštiny vytvorili útvary (t. j. slovtvorné paradigmy, rady, resp. hniezda) onomatologicky hybridných pomenovaní, a tak sa naplnila potreba pomenovať novovzniknuté objekty reality. Tento proces je teda analogický s derivačným procesom od sémanticky príbuzných domácich základových pomenovaní s ich implikačnými poľami. To nás súčasne vedie k potvrdeniu už sformulovanej všeobecnejšej tézy (Furdík, 1993), že preberanie cudzích slov nemožno považovať za čisto kvantitatívne obohacovanie slovné zásoby a ako také sekundárne z hľadiska dôležitosti za vnútro systémovou slovtvorbu, ako to hodnotia viacerí derivatológovia. Domnievame sa, že ide o komplexné kvantitatívno-kvalitatívne rozširovanie slovné zásoby preberajúceho jazyka.

Niektorí lingvisti zdôrazňujú z metodologického hľadiska potrebu širšie uplatňovať i konfrontačnú metódu (porov. napríklad Benkovičová, 1993; Furdík, 1994), čo v našom prípade znamená sledovať vedľa domácich útvarov rovnakokoreňových derivátov transferovaných galicizmov (napríklad od základového slova *fréza*) aj útvary okolo zodpovedajúcich výrazov vo francúzštine (t. j. tu konkrétne od základového slova *fraise*). Takouto medzijazykovou konfrontáciou (Benkovičová píše o konštrukcii bilingválnej či polylingválnej onomaziologickej paradigmy: Dolník – Benkovičová – Jarošová, 1993) sa na jednej strane potvrdzuje, že myšlienkový základ pomenovacieho procesu je invariantná veličina, ktorej formálnym výrazom v oboch jazykoch sú pomenovania stvárnajúce špecifickými prostriedkami tie isté onomaziologické štruktúry okolo všeobecných obsahových prvkov v onomaziologickej báze – OB (napríklad deriváty, kde OB = osoba: S: *frézar* – F: *fraiseur* vrátane modifikácie do podoby prechýleného ženského pomenovania: S: *frézarka* – F: *fraiseuse*, OB = miesto: S: *frézareň* – F: *atelier de fraise*; OB = vlast-

nost': S: *frézarský* – F: *de fraiseur*; OB = dej S: *frézovať* – F: *fraiser*). Na druhej strane sa zvyrazňujú osobitosti slovotvornej derivácie v oboch jazykoch vyplývajúce z typológie. Kým slovenčina ako prevažne syntetický flektívny jazyk využíva ekonomickejšie jednoslovné deriváty vytvorené aglutináciou derivačných morférov ako slovotvorných formantov k slovotvorným základom, francúzština ako skôr analytický jazyk uplatňuje popri syntetických pripojených derivačných morfédoch (napríklad *fraiseur*, *fraiseuse*, *fraiser*, *fraisage* a pod.) i analytické formy s oddelenými derivačnými morfémi (*de fraiseur* – *frézarský*), ako aj analytické kompozítá (*atelier de fraisage* – *frézareň*; *machine fraiser* – *frézka*). Prirodzene, slovotvorné hniezda od porovnaných základových výrazov sa nestotožňujú úplne svojim inventárom derivátov a ich rozloženie v štruktúre hniezda je takisto rozdielne, čo je nevyhnutným dôsledkom uplatňovania odlišných slovotvorných formantov, resp. širšie i slovotvorných postupov. Na ilustráciu uvádzame hniezda k vyššie rozoberaným pomenovaniám: S: *fréza* – F: *fraise*:

S: <i>fréza</i>	– <i>frézar</i> – <i>frézarka</i>	F: <i>fraise</i>	– <i>fraiseur</i> – <i>fraiseuse</i>
	– <i>frézar</i> – <i>frézarský</i>		– <i>fraiseur</i> – <i>de fraiseur</i>
	– tech. <i>frézka</i>		<i>fraiser</i> – <i>machine fraiser</i>
	– <i>frézovať</i> –		– <i>fraiser</i> – <i>fraisage</i> – <i>atelier</i>
	<i>frézovanie</i>		<i>de fraisage</i>
	– <i>frézovať</i> –		– <i>fraiseuse</i>
	<i>frézovačka</i>		
	– <i>frézareň</i>		

V nadväznosti na vnútroštruktúrovú analýzu i medzijazykovú konfrontáciu sa nám javí, že derivačný proces rovnakokoreňových galicizmov v slovenčine je samostatným integračným procesom prebiehajúcim v slovenskom systéme jazyka, pričom prvotná onomatologická hybridizácia základového transferovaného pomenovania (napríklad forma *fréza*) je akýmsi prechodným – hraničným javom medzi transferenciou a integráciou v pravom zmysle slova (chápanou ako adaptácia z hľadiska formy i významu v preberajúcom systéme, zahŕňajúcu prípadnú ďalšiu reštruktúraciu či readaptáciu na paradigmatickej i syntagmatickej osi). K podobnému záveru sa prikláňajú i viacerí autori príspevkov v zborníku *Folia Linguistica* (1988) a v súlade s nimi aj J. Furdík (1994), keď na s. 98 píše: „...v zmysle morfolologickej úpravy a zaradenia do skloňovacích a časovacích typov... v adaptačnom mechanizme sa intenzívne uplatňujú slovotvorné prostriedky. Nejde však o slovotvorbu v pravom zmysle slova, ale o využitie slovotvorných prípon ako flektivizačného prostriedku... ba ako prostriedku slovnodruhovej úpravy...“. Proces protikladný k rozširovaniu slovotvorných útvarov rovnakokoreňových derivátov v synchrónnom stave jazyka neregistrujeme, hoci štylistické kvalifikátory *zast.*,

arch., *zried.* signalizujú zníženú frekvenciu používania takto vyznačených výrazov, a tak možno očakávať časom aj ich prípadné úplné vymiznutie. Pri hlbšom časovom ponore do slovenčiny predpisovného obdobia v Historickom slovníku slovenského jazyka sme tak našli doklady na dnes už zaniknuté historizmy francúzskeho pôvodu, napríklad k súčasnému izolovanému výrazu *apanáž* jestvovalo i sprostredkované substantivizované trpné prídastie *apanážované* (franc. → nem) ako právnický termín na označenie osoby, ktorá dostáva dedičnú *apanáž*. Popri zachovanom archaickom slove *barbier* figurovala v lexike 18. storočia i *barbierňa* či *barbierneň* vo význame barbierska dielňa, officína.

3. Záver

V našom príspevku sme sa venovali problému slovotvornej motivácie špecifickej vrstvy slovnej zásoby slovenčiny – galicizmov. Poukázali sme na problém transparentnosti onomatologickej štruktúry takýchto pomenovaní a otázky slovotvornej motivácie sme sledovali na útvaroch rôznokoreňových i rovnakokoreňových derivátov v konfrontácii s ekvivalentnými jednotkami východiskového jazyka – francúzštiny. Výsledkom našich úvah bolo vyčlenenie dvoch fáz slovotvornej aktivity galicizmov, a to hybridizácie ako hraničného procesu medzi transferenciou a integráciou a slovotvorby v užšom zmysle ako súčasti integračného procesu.

Literatúra

- BENKOVIČOVÁ, J.: Metódy konfrontačnej lexikológie. In: Dolník, J. – Benkovičová, J. – Jarošová, A.: Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Bratislava, Veda 1993, s. 26–39.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K.: Východiská morfémovej analýzy. (Morfeematika. Slovtvorba.) Jazykovedné štúdie. 19. Bratislava, Veda 1985. 131 s.
- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- DOLNÍK, J.: Prednášky z lexikológie na FF UK Bratislava v r. 1996.
- DOLNÍK, J.: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia. Seminárne cvičenia. Skriptum. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave 1990, s. 52–75.
- Folia Linguistica, 22, 1988, č. 1–2
- Francúzsko a stredná Európa (1867–1914). Bratislava, Academic Electronic Press, 1995. 169 s.
- FURDÍK, J.: Integračné procesy pri lexikálnych prevzatiach. Jazykovedný časopis, 45, 1994, s. 95–102.
- FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča, Modrý Peter 1993. 199 s.

HORECKÝ, J – BUZÁSSYOVÁ, K – BOSÁK, J a kol Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny Bratislava, Veda 1989 436 s

HORECKÝ, J. Morfematická štruktúra slovenčiny Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964 194 s

HORECKÝ, J Obsah, forma a funkcia morfémy Jazykovedný časopis, 46, 1995, s 17–22.

HORECKÝ, J Semantics of Derived Words Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Prešov, Filozofická fakulta v Prešove UPJŠ v Košiciach 1994 72 s

HUMBLEY, J Vers une typologie de l'emprunt linguistique Cahiers de lexicologie, Paris, Didier Larousse 1974 – II s 46–70

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M – MANÍKOVÁ, Z Slovník cudzích slov. Bratislava, SPN 1983 944 s

Krátky slovník slovenského jazyka Bratislava, Veda 1987 592 s

ORGOŇOVÁ, O : Falošní priatelia (faux-amis) v jazykových kontaktoch slovenčiny s francúzštinou In Studia Academica Slovaca, 20, 1991, s 193–212

Le Petit Robert I Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française Paris, Le Robert 1991 2172 s

ROZENCVEJG, V Osnovnyje voprosy teoriji jazykovych kontaktov In Novoje v lingvistike Jazykovyje kontakty Moskva, Izd Progress 1972, s 5–22

SOKOLOVA, M – ŠIMON, F – MOŠKO, G Zásady morfematickej analýzy v morfematickom slovníku slovenčiny Jazykovedný časopis, 47, 1996, č 1, s 41–50

SVOBODOVA – CHMELOVÁ, J Problemes de la traduction I Interferences lexicales Internationalismes, faux internationalismes et les problemes liés a leur traduction Praha, SPN 1982 253 s

VOLLAND, B Franzosische Entlehnungen im Deutschen Transferenz und Integration auf phonologischer, graphematischer, morphologischer und lexikalisch-semanticser Ebene Linguistische Arbeiten Niemeyer, Tübingen, 1986 211 s.

WEINREICH, U Jazykovyje kontakty Kijev, Višča škola 1979 219 s

Komenský a morfém

Giorgio Cadorini

Filozofická fakulta UK, Praha

1.1. Jan Amos Komenský je považovaný za svetového velikána pedagogiky, ale zanedbávajú sa iné dôležité stránky jeho osobnosti. Zapomína sa, že vzdelanci v jeho dobe ešte mali širokú pole zájmu, väčšinou vzájomne provázaná. Pro takové osobnosti nemela vôbec význam dnešná diskuse o interdisciplinarite, ačkoli se zrovna de la Ramée, Alsted, Ratke či sám Komenský dôkladne zabývali otázkami triedení věcí a jejich roztrídění mezi jednotlivé disciplíny.

1.2. Značně ho dosud zanedbávali lingvisté, jednak protože ho považovali za pedagoga, jednak protože převládá názor, že před strukturalismem jenom srovnávací bádání vydala díla použitelná v rámci dnešní metodologie. Necháme-li stranou menší příspěvky Vladimíra Skaličky (1959, 1970) a Karla Horálka (1969), velkou výjimkou je Jan Šabršula se svým rozbořem *La linguistique dans les écrits latins de Comenius* (1992).

2.1. Naše námítky vycházejí ze studia některých Komenského spisů, přetištěných v 50–60. letech, a děl G. A. Padleyho, která by měla patřit k povinné četbě evropského jazykovědce. Následující analýza vychází z vrcholného díla *Novissima linguarum methodus* (Leszna, 1648) – v pražském přetisku z roku 1957 celého souboru *Opera didactica omnia* (Amsterdami, 1657) v druhé části prvního svazku. Naši pozornost upoutaly hlavně dva doprovodné spisy: 1) *Januae LL novissimae clavis, Grammatica a Latino-Vernacula (cum Commentariolis omnium in Grammatica mutatorum & emendatorum, rationes reddentibus)*, sloupec 303–456. *Clavis* je původní mluvnici, kterou v druhém, maďarském vydání nahradila jednodušší verze pro žáky. Na jejím konci najdeme velice zajímavé poznámky: 2) *Annotationes super grammaticam novam ianualem*.

2.2. Dalším spisem, kterým jsme se zabývali, je pátá část díla *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, (Pragae, 1966) – *Panglossia*. Vznikala postupně od poloviny čtyřicátých let 17. století (porov. Přívratská, 1992, s. 239). Nachází se v druhém svazku, na s. 147–188. Tady Komenský vykládá jazykovou složku své utopie.

2.3 G. A. Padley se svými výzkumy zasloužil o významná díla, která podávají celkový přehled činnosti západoevropských a německých autorů mluvnice v období 1500–1700. Jeho knihy *Grammatical theory in Western Europe 1500–1700 The Latin tradition* (1976) a *Grammatical theory in Western Europe 1500–1700 Trends in vernacular grammar I* (1985) jednoznačně ukazují, že ačkoli je možné tyto jazykovědce zařadit do myšlenkových proudů, nelze najít podstatné zlomy v převážně plynulém vývoji jazykového myšlení od starověku alespoA do 18. století.

3.1 Po pozorném přečtení těchto spisů lze doložit, že Komenský měl velice vyvinutou představu o fungování jazyka. Poznal systémovost jazyka, paradigmatickou a syntagmatickou osu před strukturalismem. Používal komutaci a všiml si významu distribuce. Lépe než my se vypořádal se vztahem mezi odvozením synchronickým a diachronickým.

3.2. V diachronii – přestože přijal dobový názor, že prvním jazykem byla hebrejščina – používal srovnání morfologických paradigmat, aby dokázal genealogickou příbuznost. Stálo by za to vrátit se k jeho teorii o různých stránkách jazyků, přínosné snad pro typologii, kde věnoval pozornost hlavně tvoření slov. Podle Komenského některé jazyky těžko vytvářejí neologismy, jako hebrejščina, některé mají zálibu v odvozeninách, jako „slovanština“,

a některé ve složeninách, jako němčina. Rozlišoval analytické a syntetické postupy, třeba ve vyjádření pádových vztahů.

3.3. Ve skladbě přisuzoval hlavní roli slovesu jako jádru celé věty. Tři staletí před Chomským rozlišoval competence a performance, předpokládal hloubkovou strukturu, pracoval s transformačními pravidly. Věřil v možnosti poznat všeobecnou lidskou mluvnici. Tři staletí před Martinetem měl pojmy: moném, morfém, lexém, syntém, funkční morfém. Výstižněj než sám Martinet mluvil o jazykové artikulaci na mnoha úrovních a ne jenom na dvou.

4.1. Seznam zajímavých rysů v jeho pojetí jazyka by mohl ještě pokračovat, ale prostor k dispozici pro naše pojednání je omezený, takže bude vhodnější uvést konkrétní příklad těchto zanedbávaných stránek Komenského myšlení. Vybrali jsme otázku *morfému* jako nejmenší dále nedělitelné jednotky, která je nositelem významu.

4.2. Z lingvistů naší doby poskytuje nejvhodnější teorii k takovému srovnání André Martinet (1967, 1969). V jeho terminologii nejmenší, dále nedělitelnou jednotkou první artikulace, to jest artikulace spojující tvar a význam, je *moném*. Podle tříd jeho možných významů ho můžeme považovat za *morfém* (s významem mluvnickým) či za *lexém* (s významem lexikálním). Morfémy patří do zavřených či omezených paradigmat, kdežto lexémy do otevřených. Moném, který vyjadřuje syntaktickou funkci jiných monémů, se nazývá *funkční moném*. V syntagmatech jsou například funkčními monémy předložky a pádové koncovky. Když se určitý úsek textu chová tak, jako se chová moném, ale lze ho rozložit na dvě nebo více významových jednotek, jedná se o *syntém*¹.

4.3. Nyní se můžeme podívat na Komenského názory a pokusíme se o jejich uspořádání podle Martinetovy teorie. V mluvnici *Clavis* Komenský uvádí svou představu o **jazykové artikulaci** takto:

„Každý širší text se totiž rozkládá do úseků neboli (jak se teď říká) odstavců. Každý odstavec zase do souvětí, každé souvětí do vět rozvinutých, každá věta rozvinutá do vět jednoduchých, každá věta jednoduchá do slov, každé slovo do slabik a každá slabika do hlásek.“²

Tady se nepopisuje žádná nová jazyková jednotka. Hlavně výraz *vox* má tradiční vágní význam ‚slovo‘. Ale ne všude je to tak:

- „§13 Hláška jest nejmenším nedělitelným zvukem lidských úst.
- „§19 Slabika jest členěným zvukem, vydaným jediným otevřením úst.
- „§21 Vox jest členěným zvukem, který něco znamená.“³

¹ Fr. *mon me, morph me, lex me, mon me fonctionnel, mon me autonome, mon me dépendent, synth me.*

² „Resolvitur enim omnis prolixior Oratio in segmenta, seu [ut nunc loquimur] Capita; Caput rursus in Periodos; Periodus in Sententias; Sententia in Phrases; Phrasis in Voces; Vox in Syllabas; Syllaba in Literas.“ *Clavis*, §10.

³ „13. LITERA, est sonus oris humani minimus, et individuus.

Takže přechod mezi pojmy *syllaba* a *vox* odpovídá zároveň přechodu mezi jednotkami významovými a nevýznamovými. Následující citát nám řekne, že Komenský v rámci významových jednotek rozlišoval mezi **monémem** a **syntémem**:

„Podle článků se slova dělí do článků menších, větších, největších. Nejmenším článkem (zde) je slabika, na jejímž základě se slovu říká jednoslabičné, dvojslabičné či viceslabičné. Větší členění je v ukončeních odvozenin, jako jsou *-ilis, -tus, -titius, -tor, -imus, -ultas* atd. Největší členění je ve složení dvou či tří slov do jednoho, jako *frugi-fer, in-frugi-fer* atd.“⁴

To, že se tento rozdíl nepromítá do všeobecné definice artikulace, nesmí klamat. Číslo sedm a tři hrají velkou roli ve formálním uspořádání Komenského výkladu. Právě proto, aby se dosáhla trojka, nacházíme ve členění jednotky *vox* také slabiku.

4.4. Ne vždy je možné vysvětlit Komenského nedůslednosti snahou o formální péči. Takový případ je představa o koncovkách.

„Přirozené jazyky komplikují koncovky, které samy o sobě nic neznamenají, a to ne jen u jmen a sloves při skloňování a časování, nýbrž i při samém odvozování slov (...) poněvadž tyto koncovky samy o sobě nic neznamenají. Avšak ve spojení s kořenem znamená kterákoli z nich něco jiného. V důsledku toho se každé musíme učit zvlášť.“⁵

To je definice v té době běžná: koncovky nejsou významonosné. *Panglottia* je ale nedokončeným dílem, které za autorova života nebylo vydáno. Právě na tomto úseku není zpracované ani rozdělení kapitol a paragrafů. Proto je důležité porovnat, jak tutéž otázku řeší zkolacionovaná a vícekrát vydaná práce *Novissima linguarum methodus*. Přestože je metoda způsobila pro všechny jazyky, v mluvnici *Clavis* se konkrétně mluví hlavně o latině jako o příkladu.

„§35 Přece jsou připojovací částice, které, ačkoli samy o sobě nic neznamenají, ovšem připojí-li se k jiným slovům, přidávají něco jejich významu.“

19. SYLLABA, est sonus articulatus, una oris apertura prolatus.

21. Vox, est sonus [1] articulatus [2] significans (3) aliquid...“ *Clavis*.

⁴ „Vocum secundum Articulos divisio, fit iuxta articulos, minores, majores, maximos. Minimus (hic) articulus, Syllaba est: cuius respectu vox dicitur Monosyllaba, Disyllaba, Polysyllaba. Major articulatio, est in terminationibus derivatorum: ut sunt, *-ilis, -tus, -titius, -tor, -inus, -ultas* etc. Maxima in Vocum coalitione, duarum triumve in unam; ut *frugi-fer; in-frugi-fer* etc. „*Annotationes, Ad §23.*

⁵ „Vulgarium Linguarum difficultatem augent terminationes per se nihil significantes, non tantum Nominum et Verborum in Declinationibus et Conjugationibus: sed et in ipsa Derivatione. (...) quia ista per se nihil significant: juncta autem radici quodlibet aliter significat: et per Consequens, singula seorsim discenda sunt.“ *Panglottia*, VIII, sl. 305. Ale v Komenský, 1992, sv. 3., s. 207, čteme: „poněvadž tyto slabiky neznamenají samy o sobě nic, ale připojí-li se ke kořeni, znamenají cokoli a vždy něco jiného.“

namum Na příklad cumque ve slovech quicumque, ubicumque quandocumque, atd říkáme jim přípony' ⁶

A dále

„§76 Mezi přípony lze počítat

(1) slovesa vis a libet když je používáme místo cumque ubicumque ubi-vis ubilibet

(2) koncovky odvozenin (-ax -ix -ilis -anus atd) které brzy uvidíte ve skladbě

(3) koncovky jmen a sloves při skloňování a časování ()⁷

Komenský nejdříve uvádí nový pojem přípona (adiectio) Stále platí nevýznamovost, ale nemluví se už pouze o koncovkách, ale také o jiných mónech

4 5 Čeka nás ještě překvapení v závěrečných Annotationes

„§35 Divím se že dosud gramatikové nenapsali nic o příponách () Neznamenaají nic samy o sobě znaenaají něco připojme-li je Stejně jako ani předpony (hlavně neoddelitelne předpony jak jim říkají di dis- re- se-, am- con- i u Němců be ent- ver- her- miß-) nic neznamenaají samy o sobě avsak připojme-li je před slovo znaenaají () neboť všechny něco znaenaají připojme-li je k jejich tematům jsou části slov a tak reci () Tedy všechny přípony tohoto rázu jsou významonosne – tedy voces – tedy části řeči ()

„75 Rozhodli jsme se uvest take přípony do svých logických souvislostí, aby bylo zřetelnější že vůbec nejsou nevýznamonosne“⁸

Bylo by nepochybně přínosne prokázat, zda se jedna o první uznání nezávisle významové hodnoty **koncových morfémů** v dějinách lingvistiky Připo-

⁶ „35 Tandem sunt particulae affixivae, quae licet per se nihil significant, Vocibus tamen aliis appensae significationibus illarum aliquid addunt Verbi gratia cumque, in vocibus, quicumque Ubicumque Quandocumque etc Dicuntur ADJECTIONES“

⁷ „76 Adjectionibus annumerari possunt

(1) Verba Vis et libet pro cumque usurpata Ubicumque, Ubi-vis, ubilibet

(2) Vocum derivatarum terminationes (AX, IX, ILIS, ANUS etc quas mox in syntaxi videbis

(3) Nominum et Verborum in declinando et conjugando terminationes ()“

⁸ „Ad §35 De Adjectionibus nihil a Grammaticis hactenus traditum, miror () Non significant per se significant adiectae sicut nec Praepositiones (praesertim inseparabiles, quas vocant, Di, Dis, Re, Se, Am, Con, et Germanorum, Be/Ent/Ver/Her/Miß) significant per se, praerunctae tamen significant () quia omnes illae thematibus suis adiectae significant Vocumque, et sic sermonis, partes sunt () Sunt igitur omnes eius modi adjectiones significativae Voces igitur Sermonis partes igitur ()“

Ad §75 Adjectiones etiam in rationabilem Contextum reducere placuit, ut non esse omnino ŚaśhantikaŚV melius pateret

ny tedy mají významovou stránku Navíc se naznačuje protiklad s *tematy*, který odpovídá Martinetovu protikladu **morfém/lexém**

4 6 V jednom úryvku *Panglottie* je tento protiklad vyjádřen otevřeně, vedle *thema* Komenský používá i výraz *radix* kořen

[rozuměj Naš nový jazyk] bude právě mít jak svoje materialno – tema či kořen – tak svoje formálno – soubor odlišných prvků – skrz čisté připojování a přemístování označení (hlasek a slabik) ⁹

Na stejném místě oceňuje, že v němčině lze vyladit význam slova 'Haus' pomocí významonosných distinktivních monémů (*differentiae voculae*), to jest tvořit lexemy „Wohnhaus, Gasthaus, Rathhaus, Richthaus, Spielhaus, Tantzhaus, Schenkhaus“ Tak ještě jednou zdůrazňuje sveraznost **syntémů** Kromě toho si uvědomuje rysů otevřenosti či zavřenosti paradigmát lexikálních, respektive morfologických

Všiměj si take že podstatných jmen sloves a přídavných jmen je veliké množství jakoby nekonečně ve kterémkoli jazyce – pro ostatní slova počet je určitý ¹⁰

4 7 Definice pro jednotku *praepositio* (to jest předpona i předložka) zní velice blízko Martinetova **funkčního monému**

[Rozuměj Kterekoli slovo znaena bud] anebo nějaký vzájemný vztah mezi věcmi a činy – jako 'jde ke mně k tobě proti němu atd Říká se tomu prepozice ¹¹

Podobně vypadá už citovaná definice v §35 mluvnice *Clavis*, jenže příklad uvedeny tam neodpovídá Martinetově teorii

4 8 Velký lingvista a slavný pedagog byl si vědom toho, že přišel na nové poznatky díky přesvědčení, že lze poznat všeobecnou mluvnici společnou všem jazykům

Rozdělení do kapitol není jako ho určují ti kteří píšou pouze latinskou (či jiného jazyka) mluvnici Nám protože jsme vzali zřetel na všechny jazyky společně se zdalo vhodné užívat rozřídění latky takového že kterekoli kapitole má co říci ¹²

⁹ „[Scilicet Lingua nostra nova] Habebit enim et suum materiale, thema seu radicem, et suum formale differentiarum Complexum, per meras Characterum (literarum et Syllabarum) adjectionem et trajectionem“ *Panglotta*, sl 292

¹⁰ „Observa etiam, Nomina, Verba, Adnomina, plurima esse, et quasi infinita, in qualibet lingua reliquarum vocum certum esse numerum“ *Clavis*, §38

¹¹ „[Scilicet Significat enim Vox quaelibet, aut] Aut rerum et actionum ad invicem respectum aliquid ut venit A me, AD te, CONTRA illum etc Dicitur PRAEPOSITIO“ *Clavis*, §32

¹² „Capitulum divisio non talis est, qualem instituere solent, quia Latinam solum Grammaticam (vel aliam) scribunt () Nobis quia ad linguas communiter respectus fuit, () tali materiarum partitione uti visum fuit, ut sub quolibet Capite, quaelibet Lingva, quod dicat habeat“ *Annotationes*, §8

Toto předsvědčení spolu s pojmem **systemovosti jazyka** je snad dostačujícím vysvětlením pro příbuznost jeho představy s lingvistikou 20. století

„Jazyk, (ve významu 'řeč'), je soustava slov, která znamenají věci a předkládají je myslí a jsou nebo mají být navzájem provázána podle určitého řádu“¹³

Dodejme k tomu, že Komenský – pragmatický utopista – měl neustále na zřeteli účel věcí, a potom bude zřejmá též jeho blízkost k Martinetovu funkcionalismu.

5.1 V §4.4 jsme už naznačili, že ne vždy je možné vysvětlit Komenského nedůslednosti snahou o formální pečť. On sám nám objasňuje další příčinu v úvodu poznámek *Annotationes*.

„§4 Dobře vím, že každá obnova je podezřelá a pro ty, kteří rádi užívají obvyklých postupů, nepřijemná. A protože zvyky přecházejí v přirozené jevy, je obnova poněkud cítit násilím a přináší častěji větší škodu nežli užitek. A tyto uvahy byly i důvodem, proč jsem se dlouho dohadoval se sebou o tom, zdali je vskutku oprávněné, aby byl někdo tolik jist, že se musí, přes obavy před všeobecným odporem, opovážit ohrazovat se proti postupům tolik starodávným, i když křivě nabytým, a nahradit je lepšími, které poznal“¹⁴

Stejně obavy vyjadřuje v závěru poznámek

„Ale příliš jsme se vzdálili z obecných názorů tato obnova je nepřijemná, nebo spíš podezřelá – nebude přijata snadno“¹⁵

Komenský znal školství a vzdělance své doby. Věděl, že těžko mohli rozumět jeho přístupu k jazyku a že se lidé nepřesvědčují pouhou asertivní kampaní. Važny je take Komenského zásadní odpor vůči veškeré formě násilí, obsažen i v jeho motu. *Omnia sponte fluant Absit violentia rebus* (Ať všechno plyne samovolně. Ať není násilí ve věcech)

5.2 Komenský musel brát v úvahu nejen postoj vzdělance pospolitosti, ale též stanovisko svých sponzorů. V posledních řádcích poznámky pro čtenáře, ve které vykládá, proč v souboru *Opera didactica omnia* dal přetisknout starší, rozsáhlejší verze mluvnice, odůvodňuje zrod druhé, zkrácené verze naléháním poznaňského hraběte

¹³ „LINGUA, cum pro Sermone sumitur, est VERBORUM RES significantium, et MENTI praesentantium, certa ratione contextorum, aut contextendorum, apparatus“ *Methodus*, II, §1

¹⁴ „4 Omnem novationem esse suspectam, iis qui consuetis lubentes utuntur ingratis, et quia consuetudo in naturam quasi abit, violentum quid redolentem, saepiusque plus damni quam utilitatis afferentem, non ignoro. Quae et causa fuit, ut diu multumque mecum ipse luctarer, anne quemquam tam confidentem esse ius fasque sit, ut tam inveteratis, licet prave inolitus, citra universalis contradictionis metum obsistere, usque meliora quae novit substituere, audere debeat“

¹⁵ „Sed nimis recessum est a receptis novatio haec ingrata est aut etiam suspecta, non admittetur facile“ sl. 455

„Nu, přetiskněme tady tuto mluvnici! Ne pro použití žáků, ale učitelů, jak usoudil pan Hrabě poznaňský“¹⁶

5.3 Domníváme se, že z právě uvedených důvodů Komenský vymyslel trojvrstvy mluvnický výklad. Nemohl se rozhodovat mezi potřebou dostat svoje pedagogické návrhy do co nejširší veřejnosti na jedné straně a morální povinnosti sdělit svoje nové poznatky o jazyce na straně druhé. A tak rozlišil tři vyklady rozdílným stupněm obnovy. Žádnou novotu nenacházíme v jádru slavné učebnice *Janua linguarum* (napr. Comenius, 1957, sv. I, s. 250–317). Postupně se míra novosti zvyšuje v mluvnici *Clavis* až do poznámek *Annotationes*, které obsahují nejodvážnější pojmy. Výše uvedený příklad o koncovekách a příponách je dostatečně výmluvný.

5.4 Tento krycí postup byl natolik úspěšný, že dnešní lingvisté nepoznali v jeho díle prvotní zdroj některých pojmů. Tím nemyslíme, že Martinet byl inspirován Komenským, aniž se přiznal. Máme na mysli spíš některé názory, které se objevily v nelatinských mluvnicích 18. století. V tom lingvistům pomohli i filologové. Dodnes nejsou doprovodné spisy vrcholného díla *Methodus* přeložené do žádného současného jazyka. Důležitý je přetisk původního latinského textu z roku 1957, protože předtím badatelé museli shánět vydání 17. století po starších evropských a amerických knihovnách. Filologické vydání příručky *Methodus* vyšlo v roce 1989, uvedené přílohy v roce 1992 (Dílo Jana Amose Komenského, 15/2, 1989, 15/3, 1992). Není tedy divu, že se i pečlivý badatel, jako je Padley, pro seznámení s Komenským lingvistickým myšlením uspokojil nepodstatným spisem *Ars oratoria* (konkrétně vychází z vydání *Ars oratoria, sive grammatica elegans, et eruditionis scholasticae atrium, rerum et linguarum ornamenta exhibens cui insuper accessit grammatica eiusdem Janualis*, London 1664).

6. Závěrem vyzýváme lingvisty k objevu/poznání díla velkého moravského kolegy, abychom mu přiznali, co mu dlužíme, a hlavně, abychom využili poznatků, kterými se jeho teorie liší od dnešní jazykovědy.

Literatura

Comenius sv. I, část I, 1957

Dílo Jana Amose Komenského Sv. 15/2 Praha 1989

Dílo Jana Amose Komenského Sv. 15/3 Praha 1992

HORÁLEK, K. Zur Sprachphilosophie Comenius'. In *Acta Comeniana*, 29, 1969, s. 175–178

¹⁶ „() eja recudatur Grammatica illa hic! non in discentium, sed docentium usum, quemadmodum Illustriss. et sapiens Vir, D. Palatinus Posnaniensis iudicavit“ *Clavis*, sl. 303, *Observa lector*

- MARTINEI, A La linguistique Guide alphabetique Paris 1969
 MARINET A Elements de linguistique generale Paris 1972,
 PADLEY, G A Grammatical theory in Western Europe 1500–1700 The Latin tradition, Cambridge – London – New York – Melbourne 1976
 PADLEY, G A Grammatical theory in Western Europe 1500–1700 Trends in vernacular grammar I Cambridge – London – New York New Rochelle Melbourne – Sydney 1985
 PRIVRATSKA, J Panglotta První pokus o nový harmonický jazyk – komentář In J A Komenský Obecná porada o naprave věcí lidských Sv 3 Praha 1992
 SKALIČKA V Komenský jako lingvista In Acta Comeniana, 18, 1959, s 92–96
 SKALIČKA V Komenský lingvista Slovo a slovesnost 31, 1970, s 289–292
 ŠABRŠULA J La linguistique dans les écrits latins de Comenius Filologické listy, 1992 Suppl a 1

Postavení rukopisů Dalimilovy kroniky ve vývoji českého pravopisu

Martina Černa

Pedagogická fakulta UK Praha

Grafickou podobu rukopisných textů, které vznikaly v průběhu historického období vyvoje českého jazyka, vždy ovlivňovala celá řada faktorů. Každý staročeský rukopis je třeba v první řadě chápat jako výsostně individuální počín jednotlivce, což je důvod, proč se do výsledné podoby textu promítaly nejen objektivní okolnosti, nýbrž i činitele navysost subjektivní – sama osobnost pisáře, a to nejen jeho řemeslné předpoklady, ale i předpoklady povahové (zde mám na mysli zejména míru poctivosti, pečlivosti či naopak určitou povrchnost, ledabylost a podobně). Částečně mezi tyto subjektivní faktory náleží i zvyk nebo tradice, podle kterých pisář jednotlivě graficky obyčejně zaznamenával. Nesmíme ovšem zapomenout ani na opačné tendence, novatorské snahy, se kterými se pisář jistě setkával. Vyhradně na něm přitom záleželo, zda je přijme za své, či nikoliv (za takovou novinku lze pokládat například první spřežkový systém, zavedený do písarské praxe na počátku 14. století v souvislosti se vznikem tzv. prvního okruhu legend, který se v podstatě neujal, nebo téměř již snahu o kodifikaci pravopisu ve známém traktátu *De orthographia Bohemica* (porov. Mistra Jana Husí Ortografie česka, 1858), jehož diakritický pravopis rovněž pronikal do běžné písarské praxe jen pozvolna). Mezi okolnosti, které bychom mohli nazvat objektivními, potom náleží například jazykové prostředí, ve kterém se pisář pohyboval a jehož stav, respektive konkrétní vyvojové stupně mluveného jazyka, mohl mít na

gramotného pisáře jistě velký vliv a mohl rovněž v zaznamenávání textu způsobit podstatný posun vzhledem k předloze.

Problematické grafické stránky staročeských rukopisů věnovali rámcově pozornost v běžně dostupných publikacích například Jan Gebauer (1894), Miroslav Komárek (1969) nebo Václav Křístek (1979), méně známa je stať Jana Gebauera uveřejněná ve Sborníku vědeckém musea království Českého z roku 1871¹.

Ve svém příspěvku, omezeném rozsahem a vycházejícím z dosud nevelkého množství prostudovaných pramenů, neaspíruji na cíl tak vysoký, jakým je systematické zmapování staročeského způsobu zaznamenávání jednotlivých hlasek, chci však upozornit na některé, dnes poněkud opomíjené jevy rukopisné grafiky.

Předmětem zkoumání se stal poměrně ucelený soubor textů, a to všechny dostupné úplně rukopisy *Kroniky tak receneho Dalimila*. V podstatě tyž text byl v průběhu dvou století několikrát opsán, bylo tedy možné všimnout si i vyvojových aspektů psaní metodou srovnávání jednotlivých rukopisů. Zejména dobře tyto rukopisy dovolují sledovat přechod od spřežkového k diakritickému pravopisu. Konkrétně se jedná o rukopisy Františkánský z roku 1440, Lobkovický z konce první poloviny 15. století, Pelclův asi z roku 1450, Furstenberský, který se skládá ze dvou částí – starší, z 20. let 15. století a mladší, z 60. let 15. století, a Zebererův z roku 1459.

Cambridžský a Vídeňský rukopis jsou uloženy mimo naši republiku (Cambridžský v Trinity College v Cambridgi a Vídeňský v Rakouské národní

¹ Stať se zabývá tím, jakým způsobem se označovaly české hlásky od 9. století do autorovy současnosti. Historii českého písemnictví rozděluje G na pět etap

- a) od Zelenohorského rukopisu (!) do konce 12. století
- b) od 13. století po dobu Husovu
- c) období Husova pravopisu
- d) období bratrského pravopisu
- e) autorova současnost

To, že autor pokládá rukopisné padělky za autentické a věrohodné prameny materiálu, je zřejmě důvodem, proč se tato stať nedočkala samostatného vydání, a je tedy méně známa než autorovy běžně dostupné publikace. Přestože část výzkumu je znehodnocena tím, že autor své závěry vyvozuje z podvržených rukopisů (rovněž při charakteristice 2. období vychází autor mj. z Kralodvorského rukopisu), je stať cenná díky detailnímu zpracování a systematickému přehledu grafických variant jednotlivých hlasek tak, jak se vyvíjely v průběhu staletí. Svou pozornost autor nevěnuje hláskám, které se píšou vždy stejně, tzn. samohláskám *a, e, o*, dvojhláskám *au, uo*, retinickým *m, b, p* a souhláskám *d, n, h* a z. Naopak podrobné analýze podrobuje ty hlásky, jejichž grafická podoba se v průběhu vyvoje měnila – likvidy *l, r*, vokály *i/y, u*, souhlásky *v, j*, zkoumá způsob značení měkkých souhlásek *m̃, b̃, p̃, ṽ, d̃, t̃, ň, c, z, s, č, ž, š, ř, f*, grafickou podobu souhlásek *ch, g, k, t, f, s* a tvrdé souhlásky *l*.

knihovně ve Vídni). Fotokopie těchto rukopisů jsou sice otištěny například v nejnovějším vydání *Staročeské kroniky tak řečeného Dalimila* (1988) (rkp Vídeňský dokonce celý), k dispozici je dokonce i podrobné paleografické vydání Cambridžského rukopisu V. E. Mourka z roku 1874, tyto vesměs nepřilíhají zřetelné kopie však pro účel zkoumání nedostačují. Cerronský rukopis je uložen v Oblastním archivu v Brně. V tomto případě se jedná o rukopis natolik různorodý, že do dnešní doby nebyl stanoven dokonce ani počet písařů, kteří ho opisovali. Byl by tedy samotný námětem pro rozsáhlejší studii, o to více, že ani odborné expertizy paleografické se neodvažují otázku počtu písařů rozhodnout (Staročeská kronika..., 1988, s. 39).

Náplní výzkumu bylo metodou statistického zaznamenávání hlásek a jejich hláskového okolí zjišťovat podobu jednotlivých grafémů tak, jak byly použity v jednotlivých rukopisech, a zaznamenávání jejich výskytu. Hlavní pozornost výzkumu byla upřena hlavně na hlásky vyznačující se **nejednotným zápisem**, zde šlo zejména o určení toho, zda výskyt různoznaků v případě uvedených hlásek je **náhodný**, či zda **podléhá** určitým **zákonitostem**. Zkoumána byla vždy 1/6 z celkového počtu stránek každého rukopisu.

Již na první pohled při práci s rukopisy je patrné, že jistá skupina hlásek je značena dosti různě. Touto **nejednotnou grafikou** se vyznačují spolu s **měkkými souhláskami** zejména hlásky *i/y*, *v*, a *s*. Snažila jsem se ve své práci postihnout mimo jiné i to, zda výskyt různoznaků v případě uvedených hlásek je náhodný. Domnívám se, že přes individuální znaky, kterými se středověké rukopisy vyznačují, můžeme v jejich grafice nalézt jisté **zákonitosti**:

1) Můžeme konstatovat, že **psaní souhlásky j se ve všech zkoumaných rukopisech řídí pravidlem**, jehož podstatou jsou následující zákonitosti:

Určující je vždy to, v jaké pozici se vzhledem ke svému hláskovému okolí souhláska *j* nalézá, a to podle tohoto pravidla:

a) **Předchází-li souhlásce j vokál a tvoří-li j s tímto předcházejícím vokálem jednu slabiku** (skupiny *aj*, *ej*, *oj*), **bývá vždy znázorňováno grafémy y nebo i**. Stejně tak tomu je, **nalézá-li se souhláska j v pozici před vokálem a**

b) V případech ostatních, tzn. **není-li souhláska j spolu s předcházejícím vokálem součástí jedné slabiky a nenásleduje-li souhlásku j vokál a**, je **znázorňováno grafémem g**

Vzhledem k pravidelnosti tohoto psaní snad lze vyslovit domněnku, že v období vzniku rukopisů, tzn. v polovině 15. století, **existovala v češtině variantní výslovnost souhlásky j**.

Zdůrazňuji a za podstatné pokládám, že toto **pravidlo** je uplatňováno bez výjimek ve všech rukopisech.

2) Stejně tak naprosto pravidelně je ve všech rukopisech **značen vokál u v pozici předložky a na začátku slova grafémem v**. Zde by bylo pravdě-

podobně poněkud násilné odvozovat tento způsob záznamu od výslovnosti. Přikláním se spíše k názoru, že vzhledem k tomu, že takto jsou zmíněné vokály zaznamenávány již v textech ze 14. století (Komárek, 1969, s. 93-94), jde zde o vžitě tradiční psaní.

3) Všichni písaři **používají dvou grafémů pro souhlásku s**. Zde již nemůžeme uvažovat o pravidle jako v předchozích dvou případech, přesto však lze v rukopisech **vysledovat zřetelnou tendenci k používání kulatého s v pozici předložky, na začátku a na konci slova; dlouhé š se potom nejfrekventovaněji nachází v ostatních postaveních ve slově**, je také podstatně více užíváno.

4) S výjimkou Fürstenberského rukopisu je ve všech rukopisech rovněž **patrná tendence k odlišování litery i v okolí liter m a n**. Nadepsáním tečky se písaři snaží zpřehlednit takové skupiny grafémů, které při běžném psaní (a čtení) snadno splývají. **Nejdůslednější v tomto směru jsou rukopisy Františkánský a Lobkovický**, ve kterých tuto tendenci můžeme nazvat pravidlem.

5) Ve všech rukopisech rovněž **nejsou označovány délky samohlásek ani měkkost či tvrdost souhlásek** (to vyjma hlásek *š, č, ř* a *ž*).

6) V čem se rovněž všichni písaři bez výjimky shodují, je psaní spojky *i*. **Tato spojka je ve všech rukopisech značena grafémem y**. Neměla jsem dostatečné množství materiálu pro potvrzení či vyvrácení tvrzení, že se foném [i] v pozici spojky vyslovoval v závislosti na koncové souhlásce předcházejícího slova (Komárek, 1969, s. 90).

7) V grafice souhlásky *v* se již **jednotlivé rukopisy liší**. Převažuje psaní *w*, pouze s tímto grafémem si však vystačí jen písaři rukopisů Františkánského, Pelclova a starší ruky rukopisu Fürstenberského. Ostatní písaři sice tento grafém také používají, často však volí v psaní i jeho grafickou variantu. Zcela specifickým případem je Lobkovický rukopis, jehož písař se snaží dodržovat požadavky traktátu De orthographia pravidelným užíváním grafémů *v* a *w*.

Samostatným problémem je označování **bilabiálního v grafémem u**. Bilabiální výslovnost zaznamenává rukopis Františkánský, a to tehdy, stojí-li souhláska *v* mezi samohláskami. Ještě poměrně často se s tímto psáním, tj. *u*, můžeme setkat i u rukopisu Lobkovického. Ostatní rukopisy tuto výslovnost již nezachycují.

8) Pravopis *i/y* je zcela reprezentativní v případě **Pelclova rukopisu, kde se většinou shoduje s novočeským**. Obdobně „dokonalý“ je po této stránce i rukopis **Lobkovický**. Přes rukopisy Františkánský a dále Zebererův ukončuje tuto sestupnou linii rukopis Fürstenberský, kde je již pravopis *i/y* **naprosto náhodný** (mladší ruka), popř. je psáno pouze měkké *i* (starší ruka).

9) Zajímavá je problematika grafému velkého *J*. Je většinou těžké určit, jestli písaři používají skutečně nějaké speciální litery, či zda jde pouze o mutace písmen *I*, event. *Y*. K závěru, že písař psal skutečně grafém velké *J*, se

mohu jednoznačněji přiklonit pouze v případech rukopisů Zebererova a Pelclova, u ostatních rukopisů se jedna spíše o již zmíněné tvary /Y/. Grafém malé y ve sledovaných rukopisech **neexistuje**.

10) Ačkoliv všechny rukopisy vznikly několik desítek let po napsání ortografického traktátu, pouze **rukopis Lobkovický** a částečně i **Františkánský** jsou psány **moderním diakritickým pravopisem**. Ostatní rukopisy sice vykazují ojedinělé známky toho, že jejich písaři diakritický způsob značení znali, vesměs jsou však v nich znaménka použita nahodile, což svědčí o tom, že písaři jejich funkci nepochopili, nebo se z tradičních důvodů rozhodli tento způsob pravopisu neužívat.

Měla-li bych tedy srovnat všechny rukopisy po grafické stránce, hodnotila bych nejvýše rukopisy **Františkánský a Lobkovický**. První z nich je nesporně hodnotný způsobem, jakým písař s různými znaky pracuje. Je velmi pečlivý a důsledný, sám si stanovuje grafické zásady, které pak dodržuje ve snaze, aby byl text co nejpřehlednější (různznaky /cz, psaní skupin -mi-, -ni-, snaha psát jednodušším diakritickým pravopisem apod.) Lobkovický rukopis potom oceňuji nejenom z těchto důvodů (i on uvedena kritéria splňuje), nýbrž i proto, že jeho písař byl pravděpodobně seznámen se zásadami zmíněnými ortografickým traktátem a snažil se jeho doporučení dodržovat (přehledně diakritické psaní, pravidelné užívání grafémů v/w, psaní skupin -mi-, -ni- apod.) Písmo obou dvou rukopisů je velmi pěkné, výborně čitelné. Pravopis /y/ je celkem pravidelný u rukopisu Lobkovického, u Františkánského již méně.

Zcela samostatnou kapitolou je starší ruka rukopisu **Fürstenberského**. Tento text jako by se vymykal všem měřítkům. Písmo je neobyčejně pečlivé a čitelné. Písař používá spřežkový pravopis, píše ovšem pouze měkká i, nad která konstantně nadepisuje tečku. Lze však jej hodnotit z grafického hlediska jako velmi zajímavý.

Pelclův rukopis je sice psán pravidelným spřežkovým pravopisem bez větších vykyvů, je dokonce **ze všech rukopisů nejreprezentativnější co se týká způsobu psaní /y/**, přesto bych ho klasifikovala jako průměrný, zběžný opis. Písmo není příliš pěkné, celkový vzhled textu není reprezentativní.

Zebererův a Fürstenberský (mladší ruka) rukopis sice dodržují hrubý rámec grafické úpravy tím, že jsou psány poměrně pravidelně spřežkovým pravopisem (i když Zebererův rukopis se vyznačuje velkým množstvím jedinečných znaků), v dílčích otázkách, jako je již zmínované označování *i*-ového vokálu, snaha o přehlednost a srozumitelnost textu nebo pravopis /y/, jsou již naprosto chaotické. Písmo je neupravené, špatně čitelné, a to zejména u Fürstenberského rukopisu. Písař rukopisu Zebererova se snažil svoje dílo vyzdobit (červená diakritická znaménka apod.), bohužel však leckdy na úkor srozumitelnosti. Ukončují tedy podle mého soudu tyto dva texty opět sestupnou řadu v hodnocení grafické stránky rukopisů.

Ve světle tohoto výčtu se samozřejmě nabízí otázka, zda je možné staročeské rukopisy, které jsou, jak již bylo uvedeno, počinem individuálním, jedinečným originálem vzniklým v průsečíku cele řady vlivů, takto hodnotit. Jsem si vědoma slabín kritérií, podle kterých jsem se snažila rukopisy porovnat a ohodnotit. Je totiž zřejmé, že hodnotím-li způsob, jakým písař s jednotlivými znaky pracuje, hodnotím zároveň osobnost písařovu. Nebylo tedy stěžejním úkolem v tomto výzkumu hodnocení například pěkného písma nebo úpravného vzhledu rukopisů, ale zkoumání vyskytu grafémů ve vztahu k rovině hláskové s přihlédnutím k tvorbě jedinečných znaků sloužících k lepší přehlednosti textu.

Textové prameny

- Františkánský rukopis – Národní knihovna v Praze – XXIII F 39 – fol. 1a – 74a
- Fürstenberský rukopis – knihovna luadu Křivoklát – I d 36 – fol. 1a – 89a
- Hradecké zlomky – knihovna Národního muzea v Praze – I Ac 57
- Lobkovický rukopis – Národní knihovna v Praze – XXIII G 87 – fol. 2a – 99b
- Olomoucký zlomek – knihovna Národního muzea v Praze – I Ac 65
- Pelclův rukopis – Národní knihovna v Praze – XIX B 9 – fol. 82a – 124b
- Zebererův rukopis – knihovna Národního muzea v Praze – II F 8 – fol. 1a – 98a

Edice

- Rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila. Památky staré literatury české vydávané Maticí českou, č. 2. Upravil Josef Jireček. V Praze 1877.
- Kronika Dalimilova. Podle rukopisu cambridgeského k tisku připravil Dr. V. E. Mourek. V Praze 1892.
- Kronika tak řečeného Dalimila. Ze staročeského originálu přeložila Marie Krčmářová, přebásnila Hana Vrbová. Členská knihnice. Praha 1977.

Literatura

- CUŘÍN, F. Vyvoj spisovné češtiny. Praha 1985.
- FRIEDRICH, G. Učebná kniha paleografie latinské. Praha 1898.
- GEBAUER, J. Historická mluvnice jazyka českého I. Praha 1894.
- GEBAUER, J. Příspěvky k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské. In: Sborník vědecky musea království Českého. Praha 1871.
- HŮŠČAVA, A. Dejiny a vývoj nášho písma. Bratislava 1951.
- KOMÁREK, M. Historická mluvnice česká I. Praha 1969.
- KOMÁREK, M. Nástin fonologického vývoje českého jazyka. Praha 1982.
- KVÍTKOVÁ, N. Nejstarší zápisy kroniky tak řečeného Dalimila. LF 105, 1984.

KVITKOVA N Proměny textu a jazyka Dalimilovy kroniky ve 14 a 15 století Praha 1994

KŘÍSTEK, V Staročeské pravopisné systémy In Bělic, J – Kamiš, A – Kučera K Malý staročeský slovník Praha 1979

LAMPRECHT A Historický vývoj češtiny Praha 1977

MISTR JAN HUS O pravopise českém In Mistr Jana Husi sebrane spisy Spisy české II Praha (bez udání letopočtu)

MISTRA JANA HUSI Ortografie česka Podává Aloys V Šembera In Slavische Bibliothek II Viden 1858

PRAŽAK J Fürstenberský rukopis Dalimilovy kroniky In Studie o rukopisech, XXI 1982

Staročeská kronika tak řečeného Dalimila Vydání textu a veškerého textového materiálu K vydání připravili DAŇHELKA, J HADEK K – HAVRANEK, B – KVIKOVÁ N Praha 1988

ŠTASTNÝ R Rukopis Dalimilovy kroniky z poděbradske doby Autor, dobové a literární souvislosti, ideové zaměření Česka literatura, 33 1985

ŠTASTNÝ R Tajemství jména Dalimil Praha 1991

K problematike foném [h] a [x] v Soľnobanskej mestskej sudnej knihe

Marianna Sedlakova

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Soľnobanska mestská sudna kniha (original je uložený v Slovenskom technickom muzeu v Košiciach) je administratívno-právna pamiatka napísaná po slovensky v rokoch 1819–1841 v stredošarišskej banskej osade. Ma dvoch konkrétnych zapisovateľov, ktorí sa odlišujú nielen rukopisom, ale, podľa našich pozorovaní, aj vzťahom k jazyku – hlavne domacemu. Problematika foném [h] a [x] v tejto historickej jazykovej pamiatke nás zaujala už vtedy, keď sme sa venovali jej štýlistickým a autorským osobitostiam (Sedlaková, 1993). Postrehli sme totiž istú rozkolísanosť pri ich zapisovaní u oboch pisárov. Na základe súčasného rozšírenia foném [h] a [x] vo východoslovenských narečiach sa otázka zápisu týchto foném v historickom texte zda pomerne komplikovaná. Napriek tomu sme sa rozhodli urobiť do tohto problému výskumnú sondu, ktorá by problematiku osvetlila.

Aby sme čo možno najviac spojili „pravopisnú“ problematiku s reálnym stavom šarišského narečia v polovici minulého storočia, výskumný materiál sme vybrali z tých textov našej pamiatky, ktoré majú k živému jazyku najbližšie – zo zápisov sudných procesov, v ktorých sa často vyskytujú aj priame

vypovede svedkov. Vybrali sme približne po sto slov od oboch autorov, v ktorých sa vyskytla graféma **h** alebo graféma **ch**. Aby sme overili jazykovú (fonetickú) vierohodnosť (kompetenciu) autorov, v tých istých textoch sme porovnali, ako sa autori vyrovnávajú s asibilovanými tvarmi, pretože asibilácia je jedným z fonologických prvkov rozšírených na celom území východoslovenského narečového makroareálu. Toto porovnanie ukázalo výrazný rozdiel medzi autormi (bližšie pozri Sedlakova, 1993). Prvý zapisovateľ (A) zo 100 prípadov asibilovaných tvarov zapisuje nálezite 76 % (*cicho mladzenec buze*), hoci nema ustalené pravidla pre zapisovanie jednotlivých foném (fonému *dz* zapisuje aj ako zložku *dz*, aj ako *z*). Druhý zapisovateľ (B) ma prepracovanejší systém používania grafém – fonému [dz] zapisuje ako zložku *dz* temer stopercentne¹, ale zo 115 asibilovaných tvarov nálezite zapisuje len 44 % (*pitac magitum bivat cistela poctivost*). V spôsoboch zápisu tohto autora sa silno prejavujú cudzie pravopisné a jazykové vplyvy, najmä latinský (napr. slovo *magitum* = [*majicim*] v porovnaní so zápisom slova *citatia*) a český (*poctivost*)².

Z kvantitatívneho porovnania výskytu grafém **h** a **ch** u oboch pisárov (bez ohľadu na to, ktorú fonému graféma reprezentuje) je na prvý pohľad zrejme, že autor A individuálne inklinuje ku graféme **ch** (68 % zo všetkých **ch** a **h**) a autor B inklinuje ku graféme **h** (94 % zo všetkých **ch** a **h**). Jednoznačne o tom svedčí podoba koncového [x] v relačnej morféme podstatných mien a adjektívalli v pozícii pred pauzou. U autora A je to výlučne podoba s grafémou **ch** (*kurvoch skutkoch svojich tich*). U autora B je to výlučne podoba s grafémou **h** (*richtarskih dvoch od nih pletkoh*), bez akekoľvek ohľadu na nasledujúcu fonému. Podobne je to aj v slovách, kde sa fonémy [h] a [x] nachádzajú v pozícii maximálnej fonologickej diferenciácie (pred vokalom). V týchto prípadoch u zapisovateľa A prevládajú podoby s grafémou **ch** (*Kochut ochen banskecho*). Je to až 42 nenálezitých prípadov fonémy [ch] oproti 17 nálezitým. Tu však treba uviesť, že u tohto zapisovateľa sme sa stretli aj s viacerými nálezitými gramatickými tvarmi adjektívalli (*teho hutnickeho*). Zapisovateľ B v rovnakých pozíciách uprednostňuje grafému **h** (*prihodzi pohadzalo suhota*). V jeho prípade sme napočítali 20 nenálezitých prípadov výskytu preferovanej grafémy na mieste fonémy [x]. U tohto zapisovateľa sme zaznamenali len jeden prípad porovnateľného náleziteho tvaru slova *prechozelo / prihodzi*. V tomto slove sa ale zasa vymyka svojmu písárskemu uzú pri zapisovaní fonémy [dz]. Tieto zistenia narušili náš pôvodný predpoklad, že prítomnosť nemeckého živilu v banských lokalitách prispela

¹ Pôvodne nás to viedlo k názoru, že je dôslednejší v asibilácii ako autor A (porov Sedlakova, 1993), ďalšia analýza však ukazuje opak.

² Tieto cudzojazyčné vplyvy sa u tohto autora odriažajú aj v iných jazykových rovinách (Sedlakova, 1993).

k diferenciacii týchto dvoch fonem³ v domacom pravopisnom uze Pôvodny predpoklad vychádzal z toho, že hoci už pred niekoľkými storočiami nahradil domáci jazyk pôvodnu uradnu nemčinu, jej pravopisny vzor (pri zapisovaní **h** a **ch** sa naďalej zachovával v niektorých odborných a právnych terminoch, ale aj v nemeckých vlastných menách (*wachter richtar* – vždy so zložkovým **ch** u oboch autorov, *Hattinger Haltman Majerhofer* u oboch autorov v tejto podobe) Napriek tomu vyskyt iných dvoch nemeckých slov v našej sonde tento náš pôvodny predpoklad rovnako sponchybuje U zapisovateľa A sa štyrikrát stretávame s nemeckým slovom, vždy je v tvare inštrumentalu plu-ralu (*straichami*) s náležitou grafemou **ch** To iste slovo sa nachádza trikrát aj u zapisovateľa B v podobe *strahami* U obidvoch autorov je to v sulade s ich preferovanou grafemou Rovnako aj nemecké vlastne meno Wilhelm v dvoch varianatoch *Vilhelm* i *Vilchelm* u autora B prispieva k sponchybneniu Ak prijímame názor, že prítomnosť istej formy nemeckého jazyka neprispela k diferenciacii nami sledovaných fonem, opierame sa aj o situáciu v spišských nareciach, kde je v širšej miere miestami ustalená realizácia [h] namiesto [x] (porov Krajčovič, s. 280) V Sariši je tento jav zužený na tri ostrovčeky, ako to vidno v Atlase slovenského jazyka (1968) Ide o lokality v okolí najväčších šariských (stredovekých) miest Bardejova, Sabinova a Prešova (možno este pravdepodobnejšie Solnej Bane alebo Solivaru, dnes su súčasťou Prešova), kde bol nemecký živel dokazateľne prítomny

Hoci je predchádzajúce porovnanie zapisovateľmi preferovaných grafem pomerne mechanické, treba z neho vyťažiť, čo ponúka Napoveda napr., že menej exterémne uprednostňovanie jednej grafémy pred druhou u „autora“ A (68 %–32 %, B 94 %–6 %) svedčí o jeho väčšej objektivite, ako to už naznačil aj väčší výskyt domácich asibilovaných tvarov v textoch tohto „autora“ Porovnanie zapisovateľov uvádzame v tabuľkách

Prehľad použitia náležitej grafemy za fonemy [h] a [x] v textoch zapisovateľa A a zapisovateľa B

zapisovateľ A	grafema za fonemu	
	naležitá	nenaležitá
a) pred vokalom	17 h + 8 x = 25	2 h + 42 x = 44
b) pred sonórou	5 h + 2 x = 7	1 h + 6 x = 7
c) pred znelym konsonantom	1 h 1	
d) pred neznelým konsonantom a pred pauzou	21 x 21	5 h 5
spolu	54	56

³ V nemčine popri sebe existujú obe fonemy v rozdielnej grafickej podobe, hoci fonema [h] je dnes distribučne obmedzená len na začiatok slova Zaujímavé je, že však bolo zistiť aký bol stav pred príchodom nemeckých kolonistov na naše územie

zapisovateľ B	grafema za fonemu	
	naležitá	nenaležitá
a) pred vokálom	33 h + 2 x = 35	20 h + 8 x = 28
b) pred sonórou	9 h 9	5 h 5
c) pred znelym konsonantom	1 h 1	
d) pred neznelým konsonantom a pred pauzou		1 x 38 h 38
spolu	46	71

Ak ďalej budeme venovať pozornosť už len zapisovateľovi A, ktorého na základe uvedených faktov považujeme za „objektívnejšieho“, zostane nám vysvetliť neadekvátne vysoký výskyt grafemy **ch** oproti grafeme **h** v pozícii maximálnej fonologickej diferenciacie, pred vokálom a pred sonorou v rámci slova v jeho textoch Pre úplnosť uvádzame všetky prípady *horel hutorel Sedelneho hute huncutoch 2x zlahodil ho Hanusa hanba toho zbreha hutnického nemohol 3x halvu (holbu) – 7x Bochu Kochut 2x ochen drucheho 6x druchemu drucha druchim istecho slucha svojecho kremtecho takovecho banskecho Pececho zelenecho mladsecho vlastnecho vichana 3x nocnecho 2x zlecho 2x Srocinskecho 2x nemochol prisachac prisasnecho hutnického sachal* Pomer je 17 náležitých fonem oproti 42 nenáležitým fonemam Pre šarišské narečia je typická oslabená znelosť spoluhlasky **h**, A tak tu možno u starších ľudí počuť podoby ako *shanac shinuc roshodnuc se* (Buffa, 1995, s. 105) Autor monografie o šarišských narečiach dokonca uvádza jednotlivé prípady výskytu slov ako je *xvizda Potxradze pot xlavu s xrebenem ot vladu* Ide o jednotlivosti lokalizované prevažne na zapad od Sabinova a na sever od Bardejova, čiže o okrajové lokality areálu, kde, ako vieme, sa dlhšie udržiavajú historické jazykové javy ako v centrálnych lokalitách Ide zväčša o prípady výskytu nenáležitého (nepôvodného) **ch** pred sonorami, prípadne pred znelou parovou spoluhlaskou – a také prípady máme aj v našej sonde (*3x chrichu chrobu 2x ochna*)

Ak na základe výskytu asibilovaných tvarov u nášho autora všetkým jeho tvarom pripíšeme 68 % mieru pravdepodobnosti nositi, môžeme teoreticky predpokladať, že v čase zapisu textov našej historickej jazykovej pamiatky bola situácia vo vyslovnosti foném [h] a [x] veľmi rozkolísaná, pravdepodobne nielen na území Šariša Treba predpokladať, že najprv sa ustálila vyslovnosť pred vokálmi Zaznamenané prípady výskytu obmedzenej znelosť [h] pred sonorami v okrajových lokalitách šarišského regiónu, by svedčili o doznievaní tohto procesu Tieto naše zistenia by mohli podporiť názor, že o vyslovnosti [h] a [x] v niektorých regiónoch a lokalitách východoslovenského makroareálu sa rozhodovalo približne pred jeden a pol storočím a že katalyzátorom tejto kryštalizácie bola prítomnosť (susedstvo) takeho fonologickeho

system, v ktorom jeden z týchto dvoch prvkov chýbal (poľsky, maďarsky) alebo bol distribučne obmedzený (nemecky)

Literatura

Atlas slovenského jazyka I Vokalizmus a konsonantizmus Časť prvá – mapy Časť druhá – úvod, komentare materiály Spracoval kolektív pod vedením J Štolca I vyd Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968

BUFFA F Šarišské nárečia Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1995

KRAJČOVIČ, R Vyvin slovenskeho jazyka a dialektologia Bratislava Slovenske pedagogicke nakladateľstvo 1988

LIPTAK, Š Geograficke rozšírenie zmeny ch>h vo vychodoslovenských nárečiach Jazykovedny časopis 14, 1963, s 162–165

PAULINY, E Fonologicky vyvin slovenčiny Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963

SEDLAKOVA M Kontextove rozmery historického textu In Text a kontext Zborník z medzinarodnej vedeckej konferencie Pedagogicka fakulta v Prešove, UPJŠ v Košiciach Priesov 1993, s 98–104

VAVERKOVA I a kol Nemecko-slovensky a slovensko-nemecky slovník Bratislava Slovenske pedagogicke nakladateľstvo 1978

Irreversibilita výsledných stavů jako faktor při interpretaci slovenských časových souvětí

Markus Giger

Slovensky seminar Zurišskej univerzity

0. Rezultativní konstrukce jsou od dvacátých let (Mathesius, 1925) opakovaně předmětem lingvistických výzkumů. Badatelé přitom často používají bez rozdílu termíny *perfektum* a *rezultativum*. Jinak nahlíží na tuto problematiku K Hausenblas (1963, s 23), který uvádí, že rezultativum („formy výsledného stavu“) slouží k vyjádření *stavu*, kdežto *perfektum* vyjadřuje *děj*. Toto rozlišování se v obecné lingvistice vžilo. Poněkud přesnějšími kritérii je vymezují Nedjalkov a Jachontov (1988, s 15), kteří rozlišují tři základní typy diateze u rezultativ *podmetova rezultativa* (podmět rezultativní konstrukce je totožný s podmětem předešlého děje, tvoří je intransitivní slovesa), *předmětova rezulta-*

tiva (podmět rezultativní konstrukce je totožný s předmětem předešlého děje, tvoří je tranzitivní slovesa) a *přivlastňovací rezultativa* (výsledný stav je připisán dalšímu nositeli, tvoří je většinou tranzitivní, v ojedinělých případech i intransitivní slovesa). Podmětová a předmětová rezultativa se tvoří ve slovenských jazycích spojením pomocného slovesa *byť* s n-/t-ovým přičestím, přivlastňovací rezultativa však spojením tohoto přičestí se slovesem *mit* (resp. konstrukcí *u + genitiv* ve vychodoslovenských jazycích).

1.1. Přivlastňovacím rezultativům ve slovenštině věnoval delší studii V Krupa (1962), aniž by už používal tohoto termínu. Ve své stati Krupa rozlišuje mezi slovenskými spojením *mat* + n-/t-ové přičestí dvě skupiny, z nichž jednu označuje jako *stavové perfektum* druhou jako pouhé syntagma plnovyznamového slovesa *mat* s adjektivizovaným přičestím (Krupa, 1962, s 47). Na Krupovu práci navazuje později I. Ďurovič (1980). V obou článcích autoři uvádějí řadu kontextů, ve kterých se jmenovaná spojení chovají různě v závislosti na tom, ke které skupině patří. Nezmiňují se však o tom, jaký faktor způsobuje rozdíly, které pozorují. Cílem daného příspěvku je najít společný semantický prvek, který je zodpovědný za tyto rozdíly a zároveň je vysvětluje.¹

1.2. Krupa uvádí čtyři diagnostické kontexty, ve kterých se skupina přivlastňovacích rezultativ, kterou nazývá „stavové perfektum“, chová odlišně od skupiny, v níž vidí pouhé syntagma *mat* + adjektivizované přičestí. Jedná se ve třech případech o časova souvětí a ve čtvrtém o možné kombinace s částicemi *uz*, resp. *este*.

Prvním diagnostickým kontextem jsou vedlejší věty se spojkou *kym*. Krupa tvrdí, že při jeho tzv. stavových perfektech buď „rozdiel medzi zápornou a kladnou formou nie je významovo zaťažený“ (viz př. 1, 2), anebo záporná věta je jedina možná (3). Vedle toho zdůrazňuje, že souvětí tohoto typu vyjadřují vždy časovou hranici (Krupa, 1962, s 51n).

- 1 Čakal, kym mala navarené = 2 Čakal, kym nemala navarené
3 Neodidem, kym to nebudeš (*budeš) mať prečítané
(c d, s 51)

Na rozdíl od těchto spojení je „při spojeniach ‚mat‘ s adjektivizovanými přičestiami () rozdiel medzi kladnou a zápornou formou po spojke ‚kym‘ relevantný“. Kromě toho vyjadřují spojení druhého typu současnost (c d, s 52). Autor uvádí následující příklady

¹ Nebudu se však věnovat otázce, zda interpretace popsanych dvou skupin spojení *mat* + n-/t-ové přičestí ve smyslu Krupových termínů je oprávněná, to znamená, zda jde v případě „stavového perfekta“ skutečně o soustavu slovesných tvarů, která tvoří zvláštní slovesný rod (Krupa, 1962, s 48), a v případě druhé skupiny o adjektivizaci přičestí. Kriticky se k tomu vyjadřuje Sejáková (1995, s 8n).

- 4 Hádali sa, kým mali dedičstvo rozdelené.
- 5 Hádali sa, kým nemali dedičstvo rozdelené.
- 6 Kým mal zakázané chodiť von, zdržoval sa v Trenčíne.
- 7 Kým nemal zakázané chodiť von, zdržoval sa v Trenčíne.
(c. d., s. 52)

Druhým kontextem, ve kterém Krupa konstatuje rozdíly mezi dvěma skupinami spojení slovesa *mat'* s n-/t-ovým přičestím, jsou časová souvětí se spojkou *až keď'* U nich „... může stát' stavové perfektum len v kladnej forme“ (8), kdežto „spojenia ‚mat‘ s adjektivizovanými pričestiami môžu stát' po ‚až keď‘ v kladnej i zápornej forme“ (9, 10) (c. d., s. 52). K ilustraci slouží následující příklady:

- 8 Odidem, až keď' budeš (*nebudeš) mat' navarené.
- 9 Prestanem protestovať, až keď' bude mat' zakázané písať.
- 10 Prestanem protestovať, až keď' nebude mat' zakázané písať.

Třetím typem časových souvětí, v nichž lze postřehnout rozdíly mezi popisovanými dvěma skupinami, jsou souvětí se spojkou *keď'* Zde „stavové perfektum (...) vyjadruje vždy skorší dej než slovesný tvar v hociktovej druhej časti súvetia...“ (11–14), zatímco „spojenia ‚mat‘ s adjektivizovanými pričestiami nemôžu vyjadrovať predčasnosť, len súčasnosť...“ (15–17) (c. d., s. 52).

- 11 Keď' mal úlohu napísanú, odišiel sa hrať.
- 12 Keď' mal úlohu napísanú, odchádzal za kamarátmi.
- 13 Keď' odišla do mesta, mala už navarené.
- 14 Keď' odchádzala do mesta, mala už navarené.
- 15 Keď' mal zakázané chodiť, veľ'a čítal.
- 16 Keď' mal vypité, nikoho si nevšimal.
- 17 Keď' si nikoho nevšimal, zaručene mal vypité.

Nakonec Krupa konstatuje, že možnosti kombinace s částicemi *už* a *ešte* jsou různé u obou typů spojení *mat'* + n-/t-ové přičestí. Zatímco jeho „stavová perfekta“ se kombinují s *už* jen v kladné a s *ešte* jen v záporné větě (18, 19), jsou u spojení *mat'* s adjektivizovaným přičestím všechny čtyři možnosti, to znamená, že jak *už* tak *ešte* mohou stát v kladné i v záporné větě (20–23):

18 už má navarené	20 už mal Banát obsadený
19 ešte nemá navarené	21 už nemal Banát obsadený
	22 ešte mal Banát obsadený
	23 ešte nemal Banát obsadený

2.1. Poslední ze čtyř Krupových kontextů je klíčový pro odpověď na otázku po společném sémantickém prvku: Nedjalkov – Jachontov (1988, s. 4n) pouka-

zuji na to, že určité výsledné stavy jsou chápány tak, že podmět, který je jejich nositelem, se už nemůže vrátit do původního stavu, jakmile výsledný stav jednou nastal. Ilustrují to anglickými výslednými stavy *to be ripe* (podmětové rezultativum), *to be cooked* a *to be broken* (předmětová rezultativa). Takové výsledné stavy jsou pojímány jako *ireverzibilní*. Nekombinují se se slovy s významem anglického *still* nebo ruského *vsě eščě* v kladné větě (Nedjalkov – Jachontov, 1988, s. 56), to znamená, že nelze vyjádřit, že ireverzibilní výsledný stav ještě trvá (protože je chápán jako neodvolatelný, jakmile předešlý děj proběhl). Krupou ukázaná skutečnost, že tato rezultativa se zároveň nedají kombinovat s částicí *už* v záporné větě (což by vyjádřilo konec výsledného stavu), lze snadno uvést v soulad s tímto tvrzením. Je-li však rezultativní stav pojímán jako *reverzibilní*, lze zdůraznit jeho trvání nebo konec.

Uvedený rozdíl platí i pro přivlastňovací rezultativa. *Mat' navarené* je ireverzibilní, vztahuje-li se na jednorázový stav v aktuálním přítomnu² (objekt se už nemůže vrátit do původního stavu), kdežto *mat' zakázané* nebo *mat' (niečo) obsadené* jsou reverzibilní: zákaz může být zrušen nebo vojska mohou opustit obsazené území.

Je důležité zdůraznit na tomto místě, že reverzibilita, resp. ireverzibilita výsledných stavů je závislá od interpretace mimojazykové skutečnosti.³ V jiném světě (třeba ve světě pohádek) by bylo možné, že se objekt, který je na příklad usmažený, může vrátit do svého původního syrového stavu. Proto je reverzibilita/ireverzibilita výsledného stavu často sémantickým prvkem nikoli jednotlivých sloves jako lexikálních jednotek, nýbrž celých spojení objekt + přičestí. Zatímco je spojení *mat' dedičstvo rozdelené* v reverzibilní interpretaci pochybné (viz 2.3.), je spojení *mat' sily rozdelené* jednoznačně reverzibilní (viz též pozn. 5).

2.2. Různé poměry v časových souvětích jsou jasným výsledkem popsáných rozdílů. Nejsnadněji se to dá ukázat na souvětích se spojkou *až keď'*: zápor v vedlejší větě v příkladu 10) vede k interpretaci, že výsledný stav *mat' zakázané* došel ke konci, což je možné pouze u reverzibilních výsledných stavů. Proto nelze v příkladu 8) kombinovat vedlejší větu se záporem.

² V případě, že se jedná o opakování stavu, lze spojit rezultativum, které vyjadřuje ireverzibilní výsledný stav, i v záporné větě s částicí *už*: „Kedysi som v nedel'u vždy mala navarené aj na pondelok, ale dnes už navarené nemám.“ Je zřejmé, že věta *dnes už navarené nemám* je možná pouze tehdy, jestliže slovo *dnes* nevyjadřuje referenci na konkrétní den, který právě probíhá, nýbrž na neurčité období, během něhož se výsledný stav už neopakuje dále (neaktuální přezens). Pokud se slovo *dnes* vztahuje na konkrétní den, během něhož věta je vyslovována (aktuální přezens), je možné jenom *dnes ešte navarené nemám*.

³ Mehlig (1980, s. 7) uvádí v jiné souvislosti: „Ob ein Ereignis wiederholbar ist oder nicht, hängt aber nicht nur von linguistischen, sondern auch von pragmatischen (aubersprachlichen) Faktoren ab.“

Poněkud složitější je analýza časových souvětí se spojkami *kým* a *ked'*. Zde Krupa neargumentuje pouze záporom jako kritériem, ale rozlišuje ve svých příkladech i „časovou hranici“ (to znamená *předčasnost* nebo *následnost*) a *současnost*.

Spojky *kým* a *ked'* slouží k vyjadřování různých časových poměrů: Ružička (1974, s. 272n) rozlišuje dvě základní skupiny časových souvětí. V první skupině umožňuje vedlejší věta relativní časové zařazení (určení) děje hlavní věty, to znamená, odpovídá na otázku „*kdy se stal děj hlavní věty?*“ V druhé skupině vedlejší věta vymezuje trvání děje věty hlavní, to znamená, odpovídá buď na otázku „*od kdy probíhal děj hlavní věty?*“, nebo „*jak dlouho trval děj hlavní věty?*“. Ukazuje se, že souvětí se spojkou *kým* patří k druhé skupině (a to k podskupině, v níž děj vedlejší věty určuje trvání děje věty hlavní), souvětí se spojkou *ked'* však ke skupině první. Poměr mezi větou hlavní a větou vedlejší může být předčasný, současný nebo následný. Časová souvětí se spojkou *ked'* mohou vyjádřit jak současný vztah mezi dějem věty hlavní a vedlejší, tak i předčasnost. K vyjádření těchto rozdílů obvykle slouží vid slovesa ve vedlejší, ale i v hlavní větě (Ružička, 1974, *ibid.*). V časových souvětích se spojkou *kým* může být mezi hlavní a vedlejší větou vztah současnosti, ale i následnosti. I zde se obvykle tyto rozdíly vyjadřují slovesným videm (Ružička, 1974, s. 275n).⁴ Přísudek ve vedlejších větách se spojkou *kým* může být záporný nebo kladný; rozdíl spočívá v tom, že konec děje hlavní věty je jednou vyjadřován současným dějem, po druhé dějem následným (Ružička, 1974, s. 277).

2.3. Ve Krupou uvedených časových souvětích se spojkou *kým* jde zřejmě o různé časové vztahy. Zatímco v příkladech 1–3 jde o časovou následnost (význam odpovídá německé spojce *bis*), implikují příklady 6 a 7 jasně současnost (význam odpovídá německému *solange*) (k příkladům 4 a 5 viz níže). Trvání děje věty hlavní je v příkladech 1–3 omezeno nenazvaným dějem, vyvolávajícím výsledný stav, který je vyjadřován přísudkem věty vedlejší:

schéma I (k 1)

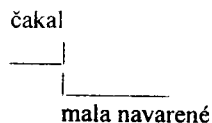
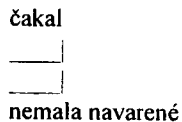

schéma II (k 2)

⁴ Nebudu zde dále tematizovat Krupovu interpretaci popsaných dvou skupin *mat'* + *n/-t*-ové přičestí v souvislosti se slovesným videm: Vidovou opozici uvnitř soustavy rezultativních konstrukcí považuji za *neutralizovanou*, rezultativní konstrukce se tvoří ve slovanských jazycích skoro výlučně od dokonavých sloves. Významem jsou rezultativa blíže nedokonavému vidu, protože vyjadřují stav. Vidová opozice však uvnitř jejich systému neexistuje.

Ve schématech je graficky znázorněno trvání dějů resp. stavů hlavní a vedlejší věty (horizontální linií), vertikální linie označuje jejich konec resp. začátek. Ukazuje se, že začátek výsledného stavu tvoří mez, která ohraničuje děj hlavní věty. Tento začátek odpovídá okamžiku dovršení nenazvaného děje, v konkrétním případě je to *navarit'*. Poměr mezi dějem v hlavní větě a tímto v souvětí nenazvaným dějem je v každém případě následný. Je totiž zřejmé, že z hlediska referenčního potenciálu si obě věty vzájemně odpovídají, že jde o stejnou mimojazykovou situaci, a v tom smyslu opravdu není rozdíl mezi významem souvětí s kladnou nebo zápornou vedlejší větou; buď trvá děj hlavní věty tak dlouho, až nastane výsledný stav ve vedlejší větě (schéma I), anebo trvá tak dlouho, jak dlouho výsledný stav ve vedlejší větě ještě nenastal (schéma II). Zároveň se ukazuje, že je splněna podmínka, že souvětí nesmějí nějakým způsobem vyjádřit konec výsledného stavu, protože je ireverzibilní. Pro příklad 3 existuje jenom druhá ze dvou ukázaných možností, schéma by odpovídalo schématu II.

Jasný protiklad k této situaci vidíme v příkladech 6 a 7. Zde jde o trvání i kladně vyjádřeného výsledného stavu (nikoli o jeho začátek). Graficky to můžeme zobrazit následujícím způsobem:

schéma III (k 6)

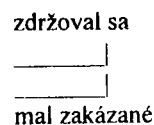
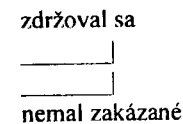

schéma IV (k 7)

Poněkud problematictější se jeví interpretace příkladů 4 a 5. Lze větě 4 rozumět tak, že děj hlavní věty probíhal tak dlouho, jak dlouho existoval výsledný stav ve větě vedlejší (sr. schéma V)? Reakce rodilých mluvčích nejsou jednotné, ukazují však právě důležitost prvku reverzibilita: pouze pokud je výsledný stav *mat' dedičstvo rozdelené* chápán jako reverzibilní (t. zn. může mít konec), lze časový vztah v souvětí 4 interpretovat jako současný. Kdo vychází z toho, že rozdělené dědictví už nelze nějakým způsobem „znovusjednotit“, může akceptovat příklad 4 jen ve významu časové následnosti (schéma VI). Pak by ale příklady 4 a 5 spíše odpovídaly příkladům 1 a 2 než 6 a 7, protože by vyjadřovaly stejnou mimojazykovou situaci (sr. schéma VII). Opět se zde ukazuje, že reverzibilita/ireverzibilita výsledných stavů je závislá od pojmání mimojazykové skutečnosti.⁵

⁵ Jak je uvedeno v 2.1., není ireverzibilita výsledného stavu v mnoha případech vlastností jednotlivých sloves, nýbrž celých spojení podstatné jméno + přičestí: zatímco vedlejší věta *kým mali dedičstvo rozdelené* je sporná v reverzibilitě (a tím i v současné)

schéma V (k 4)

hádali sa

mali d. rozdelené

schéma VI (k 4)

hádali sa

mali d. rozdelené

schéma VII (k 5)

hádali sa

nemali d. rozdelené

Přitom informátoři, kteří chápou spojení *mal' dedičstvo rozdelené* jako ireverzibilní, částečně neakceptují příklad 4 vůbec (a trvají na záporné větě vedlejší); to však není rozhodující, protože Krupa na takovou možnost poukazuje (sr. příklad 3).

2.4. Je totiž zřejmé, že kladná vedlejší věta se spojkou *kým*, která obsahuje rezultativní konstrukci s prvkem ireverzibilita, nemůže být současná k větě hlavní, protože to by implikovalo konec výsledného stavu. Na druhé straně však neexistuje sémantický důvod, proč by vedlejší věta s touto spojkou, která obsahuje rezultativní konstrukci s prvkem reverzibilita, neměla vyjádřit následnost. Zřejmě zde ale hrají svou úlohu další faktory:

24 Útočil každý deň, kým mal Banát obsadený.

25 Útočil každý deň, kým nemal Banát obsadený.

Názory rodilých mluvčích o přijatelnosti věty 24 se značně rozcházejí. Všichni se sice shodují v tom, že při časové následnosti⁶ je lepší věta 25, ale částečně přesto akceptují i větu 24 v tomto smyslu (*kým* by se pak dalo nahradit složenou spojkou *až kým*). Ovšem tato interpretace konkuruje s interpretací současnou, která je zřejmě běžnější a v níž by bylo možno spojku *kým* nahradit spojkou *zatiaľ čo*. Zde ale hrají roli další mimojazykové faktory. Důležitá je především otázka, zda vznik výsledného stavu ve větě vedlejší je přímo závislý na ději hlavní věty:

26 Kým chlapi mali jamu zasypanú, robili ako draci.

27 Kým chlapi nemali jamu zasypanú, robili ako draci. (Đurovič, 1980, s. 24)

Jelikož je v těchto větách vznik (reverzibilního) výsledného stavu ve větě vedlejší přímým výsledkem činnosti popsané větou hlavní, je zde možná jenom časově následná interpretace; děj hlavní věty je omezen začátkem výsledného stavu ve větě vedlejší a nikoli jeho trváním. Je nutno dodat, že i od Đuroviče

interpretaci, je výsledný stav ve vedlejší větě *kým mali sily rozdelené* interpretován jako reverzibilní a celá vedlejší věta proto jako současná.

⁶ Pokud mluvím o následnosti ve větě 25, je tím míněna následnost větou nevyjádřeného děje *obsadit*; záporný výsledný stav je s dějem hlavní věty současný; sr. též vysvětlení k schématům I a II v 2.3.

převzatá věta 26 není přijatelná pro všechny rodilé mluvčí. Vztah časové následnosti u reverzibilních výsledných stavů se vyjadřuje v kladné větě spíše jinými spojkami, k nimž ostatně patří i *až keď*' (viz 9).

Uvádím na tomto místě ještě jeden příklad pro důležitost takových mimojazykových faktorů při interpretaci časových souvětí s reverzibilními výslednými stavy. U Đuroviče najdeme následující příklady:

28 Kým mali cestu vyasfaltovanú, museli chodit' do mesta peši.

29 Kým nemali cestu vyasfaltovanú, museli chodit' do mesta peši.

Jde zde o časovou následnost (ve smyslu poznámky 6), věty se vztahují ke stejné mimojazykové situaci, i když výsledný stav je reverzibilní.⁷ Souvisí to zřejmě s tím, že pro peši chůzi je důvod spíše neasfaltovaná cesta než asfaltovaná. Lze však tvořit věty, ve kterých jde o současný poměr:

30 Kým mali cestu (ešte) vyasfaltovanú, mohol k nim do dediny chodit' i autobus.

Nemohu souhlasit s Đurovičovým závěrem, že otázka „stejného“ nebo „různého“ významu kladné a záporné vedlejší věty je závislá na tom, zda je rezultativní konstrukce tvořena od slovesa tranzitivního (tvořícího pasivum) nebo od slovesa neosobního (Đurovič, 1980, s. 24n). Spojení *dedinčania mali cestu zasypanú* lze jazykově interpretovat nejenom jako výsledek děje *zasypano im cestu*, ale také jako výsledek děje *X im zasypal cestu*, přičemž ani totožnost agentu děje (X) s „nositel“ přivlastňovacího výsledného stavu (*dedinčania*) není vyloučená. Jiná otázka je, která z těchto možností je v mimojazykové skutečnosti pravděpodobnější. Ale fakt, že se s tímto spojením dají tvořit časová souvětí se spojkou *kým*, v nichž kladná a záporná vedlejší věta vyjadřují různé mimojazykové situace, souvisí pouze s tím, že výsledný stav *mal' cestu zasypanú* je reverzibilní.

Ukázalo se, že v časových souvětích se spojkou *kým* nelze kladnou vedlejší větou vyjádřit současnost s dějem věty hlavní, když tato vedlejší věta obsahuje rezultativní konstrukci se sémantickým prvkem ireverzibilita. Chybí-li tento prvek, neexistuje takové omezení. Úlohu hrají však i další faktory mimojazykové skutečnosti.

3.1. Podobné, ale poněkud odlišné problémy se vyskytují v časových souvětích se spojkou *keď*. Jedná se o časové vztahy jiného typu; zde vedlejší věta neomezuje trvání děje hlavní věty, ale zařazuje tento děj relativně. Krupa mluví o tom, že jeho „stavová perfekta“ (př. 1–14) vyjadřují předčasný děj (relativně

⁷ Đurovič jej považuje za ireverzibilní a uvádí „... *a už nemali cestu vyasfaltovanú“ (1980, s. 23). Ve vhodném kontextu však lze ukázat, že i spojení *mal' cestu vyasfaltovanú* je reverzibilní: *Po vojne už nemali cestu vyasfaltovanú*.

k ději hlavní věty), kdežto příklady 15–17 vyjadřují současnost. Připomeneme-li si zásadní význam rezultativních konstrukcí (stav jako výsledek předešlého děje), můžeme si položit otázku, co je v těchto souvětích předčasné nebo současné k ději hlavní věty. Je zřejmé, že děj, který výsledný stav vyvolává, je v každém případě předčasny k ději věty hlavní. Ve větě 11 je děj *napísať úlohu* stejně předčasny k ději *odísť sa hrať* jako ve větě 15 děj *zakázat' chodiť* k ději *čítať*. V obou případech se odehrává děj hlavní věty v době existence výsledného stavu, který stojí ve větě vedlejší. Schématicky tyto situace vypadají takto:

schéma VIII (k 11)

mal úlohu napísať

odišiel sa hrať

schéma IX (k 15)

mal zakázané chodiť

veľa čítal

Přítom je nutno zdůraznit, že děj hlavní věty se nemusí odehrát, resp. začít hned po začátku výsledného stavu, který je vyjadřován větou vedlejší (jak to je označováno ve schématech); chce-li mluvčí explicitně vyjádřit takové poměry, může to udělat na př. spojkou *len čo*.

Ze schémat je totiž zřejmé, že časové poměry v obou případech jsou tožné. Ale jelikož Krupova „stavová perfekta“ vyjadřují ireverzibilní výsledné stavy, není jejich trvání komunikativně zajímavé. Proto dostávají na pragmatické úrovni sekundární interpretaci spíše dějovou, z čehož Krupa vyvozuje, že jsou předčasné. Reverzibilní výsledné stavy jsou však v časových souvětích zajímavé jako takové, protože mohou mít konec, a proto se jimi dá děj hlavní věty zařadit do určitého časového úseku. Jinými slovy řečeno: v příkladu 11 vyjadřuje vedlejší věta, že se děj hlavní věty odehrál po určitém časovém bodu (začátku výsledného stavu). V příkladu 15 však vyjadřuje vedlejší věta určité období, během něhož se odehrává děj hlavní věty.

Poněkud problematické jsou příklady 16 a 17, protože mezi základním slovesem *vypít'* a spojením *mat' vypité* existuje určitý sémantický posun (ostatně stejně jako u českého *mít vypito* a ruského *он выпивши*). V základním významu je spojení *mat' vypité* ireverzibilní, a proto je sotva přijatelná věta *??už nemá vypité*. Sémantický posun k smyslu *být podnapilý* vede ale k tomu, že je zaprvé možno klást důraz na trvání tohoto stavu a že zadruhé rodlí mluvčí slovenštiny jsou schopni vidět ve větě *už nemá vypité* smysl „už je zase střízlivý.“ Přísne vzato nelze toto spojení považovat ani za rezultativní konstrukci, protože není na sémantické úrovni regulérně odvozeno od základního slovesa. Ilustruje však v daném kontextu přesto důležitost prvků reverzibilita/ireverzibilita.

3.2. Interpretace je však závislá i na dalších faktorech: v příkladech 11–14 existuje podle vši pravděpodobnosti (jde opět o mimojazykové vědění) vnitřní

souvislost mezi začátkem výsledného stavu a dějem v druhé části souvětí. Podmět věty 11 *musí* nejdříve napsat svou úlohu, než smí odejít. Jestli mezi ireverzibilním výsledným stavem a druhým dějem neexistuje souvislost toho druhu, jeví se zároveň „předčasnost“ méně nápadnou:

31 Moja mama sa vraj narodila, keď jej mama mala zamiesené na chlieb a pec už vykúrenú.

(Krupa, 1962, s. 49)⁸

Dalším důležitým faktorem je trvání děje hlavní věty, s níž tvoří vedlejší věta s rezultativní konstrukcí časové souvětí. Krupa sice ukazuje, že tento děj může v souvětích s ireverzibilním výsledným stavem být vyjadřován nedokonavým videm stejně jako i dokonavým (sr. 12 vs. 11), aniž by se na „předčasné“ interpretaci něco změnilo, ale jinak to vypadá u reverzibilních výsledných stavů. V příkladech 15 a 16 stojí ve vedlejší větě sloveso nedokonavého vidu, a tím je trvání nebo opakování děje zdůrazněno. U reverzibilních výsledných stavů však existuje i možnost klást důraz na jejich začátek:

32 Keď/len čo mal zakázané písať, odišiel do zahraničia.

V tomto souvětí stojí reverzibilní výsledný stav ve vedlejší větě, a přesto jde jenom o jeho začátek, o časový bod, protože v hlavní větě stojí dokonavé sloveso, vyjadřující děj, který se odehrál po začátku výsledného stavu ve větě vedlejší. Spojka *len čo* přitom svým speciálním významem zdůrazňuje, že se děj v hlavní větě odehrál hned po začátku výsledného stavu.

Příklad 32 zároveň ukazuje, že nelze souhlasit s Ďurovičovou tezí, že Krupova spojení *mat' + adjektivizované přičestí* (to znamená rezultativní konstrukce, které vyjadřují reverzibilní výsledný stav) nedovolují kombinaci se spojkou *len čo*. Zatímco Ďurovič píše: „Nezmyselné je: **Len čo mali cestu zasneženú, ...*“ (c. d., s. 23), všichni mí informátoři akceptovali následující příklad:

33 Len čo mali cestu zasneženú, začali sa všetci vozit' na saniach.

Přítom stojí za zmínku, že jedna informátorka spontánně zdůraznila, že by ve slovenštině byla spisovnější věta *len čo bola cesta zasnežená* (to znamená podmětové rezultativum místo přivlastňovacího). I toto spojení je však Ďurovičem označeno jako „nezmyselné“ (ibid.).⁹

⁸ Jde zde pouze o první rezultativní konstrukci ve vedlejší větě. Krupa zařazuje spojení *mat' zamiesené na chlieb* mezi „stavová perfekta“; sr. taktéž *??už nemá zamiesené na chlieb*. Další faktor, který zesiluje „současnou“ interpretaci, je parataxe s reverzibilním spojením *mat' pec vykúrenú*.

⁹ Důvod vidí Ďurovič opět v tom, že *zasnežit'* je neosobní sloveso (sr. 2.4. k příkladu 30), které netvoří pasivum a jehož přičestí „má blízko k rezultativnímu významu“

Ukázalo se totiž, že i v časových souvětích se spojkou *ked'* rezultativní konstrukce, které vyjadřují reverzibilní výsledný stav, dovolují širší interpretaci než ty, které vyjadřují ireverzibilní výsledný stav. Jejich trvání nelze vyjádřit, a proto jsou chápány jako „časový bod“, „časová hranice“, kdežto u reverzibilních výsledných stavů lze zdůraznit buď začátek anebo trvání.

4. Jestliže jsem ve 3.1. uvedl, že rezultativní konstrukce, které vyjadřují ireverzibilní výsledný stav, mohou dostat v určitých kontextech sekundární interpretaci spíše dějovou, je nutno zde zdůraznit, že sémanticky nemohou vyjádřit děj. Důležitým kontextem pro rozlišování rezultativa a dějového perfekta (viz 0.) jsou možné kombinace s časovými příslovci. Rezultativní konstrukce nelze používat s příslovečným určením času, které poukazuje na okamžik, ve kterém se odehrál děj, po němž následoval výsledný stav (34). Je však možno uvést, jak dlouho výsledný stav už trvá (35):

34 *Tento účet mám predsa už dvadsiateho januára zaplatený.

35 Tento účet mám predsa už od dvadsiateho januára zaplatený.

Příklad 35 dovoluje další vývod: Hausenblas (1963, s. 24) vidí v Krupových stavových perfektech netrvalé výsledné stavy, protože se nespojují s částicí *ešte*. Příklad 35 ale dostatečně ukazuje, že i Krupova „stavová perfekta“ jsou trvalá. Jsou dokonce trvalejší než ta spojení, která Krupa analyzuje jako plnovýznamové sloveso *mat'* + n/-t-ové příčestí: nedají se obrátit, jsou ireverzibilní.

5.1. Sémantický prvek reverzibilita/ireverzibilita má důležitou funkci i vně časových souvětí: Kačala (1971, s. 203) konstatuje, že při spojení *mat'* + n/-t-ové příčestí částečně „už nepójde o vyjadrenie (výsledkového) stavu, lež završenej činnosti“. Uvádí jako příklad větu 36, která tvoří protiklad k větě 37:

36 Dodávky už máte splnené?

37 Hlas má ešte stále zastretý, vel'mi jej pristane.

Zřejmě se jedná i zde o rozdíl mezi ireverzibilním a reverzibilním výsledným stavem. Zatímco ve větě 37 stojí reverzibilní výsledný stav, vede ireverzibilita výsledného stavu ve větě 36 k tomu, že tato věta zdánlivě vyjadřuje totéž jako pouhé préteritum *Svoje dodávky ste už splnili?* (Kačala, 1971, s. 203). Platí však i zde, co je uvedeno výše k příkladům 34 a 35.

(c. d., s. 24). To však nehraje roli, neboť i příčestí agentivních sloves, která slouží k vyjádření opisného pasiva, mohou mít z velké části kromě dějově-pasivního významu i význam rezultativní: M. Sokolová to ilustruje protikladem vět *Pacient bol opatrne uložený na nosidlá. (Čo sa s ním stalo?)* (dějové pasivum) a *Pacient bol uložený na nosidlách (Kde bol pacient?)* (výsledný stav, rezultativní konstrukce) (Sokolová, 1993, s. 49n).

Sokolová (1993, s. 50) píše: „Pri väčšine sloviess sa perfektovosť – dôsledok pre čas prehovoru – vyjadruje už spojením významu dokonavého vidu a préterita (*Domy sa zničili. – Pravdepodobne sú zničené*). Avšak pri niektorých slovesách (*upratať, navariť, nakúpiť*) síce platí, že daný stav, ktorý je vyjadrený rezultativnou konštrukciou, musel vzniknúť ako výsledok predchádzajúceho deja (*Izba je uprataná. – Upratali ju*), ale nie naopak (*Ak izbu upratali, nemusí byť teraz uprataná*).“ Jedná se o předmětová rezultativa, ale zřejmě i v těchto příkladech je rozdíl v reverzibilitě/ireverzibilitě, alespoň co se týče sloves *zničiť*, resp. *upratať*. Je však poněkud překvapující, že Sokolová zařazuje slovesa *nakúpiť* a dokonce *navariť* do stejné skupiny jako *upratať*. Vzpomeneme-li si na Krupovy příklady 18 a 19, je sotva představitelné, že by se se slovesem *navariť* dala tvořit analogická věta, jak ji konstruuje Sokolová se slovesem *upratať*.

5.2. Už v časových souvětích se spojkami *kým* a *ked'* jsme viděli, že u ireverzibilních výsledných stavů rezultativní konstrukce často přejímají funkce dějového perfekta nebo relativních časů. V Kačalových i Sokolové příkladech jde o totéž (autoři to nazývají „vyjadrenie (...) zavřšenej činnosti“ resp. „perfektovosť“). Kozinskij uvádí, že každé dějové perfektnum, jež vyjadřuje dovršení děje, který vede k ireverzibilnímu výslednému stavu, je referenčně synonymní s odpovídající rezultativní konstrukcí (Kozinskij, 1988, s. 506). Uvědomíme-li si, že u přivlastňovacích rezultativních konstrukcí musíme počítat s postupným přechodem do dějového perfekta, resp. relativních časů jako plusquamperfektum (antepreteritum) a futurum exactum (Maslov, 1988), uvidíme, že slovesa, jejichž výsledné stavy jsou pojímány jako ireverzibilní, zde hrají takřka průkopnickou úlohu.

V této souvislosti stojí za zmínku další Krupův postřeh (c. d., 1962, s. 52). Spojení *mat'* + n/-t-ové příčestí mohou vyjádřit „předčasnost“ (ve výše uvedeném smyslu) nejenom ve vedlejších větách (jak to dělá slovenský a vůbec slovanský slovesný vid), nýbrž i ve větách hlavních. To znamená, že přechod k systému s perfektem, antepreteritem a futurem exactem (který je vlastní germánským a románským jazykům) by dovolil vyjádření relativních časových vztahů (taxis) nezávisle od konkrétních syntaktických poměrů, v nichž sloveso vystupuje. Není vyloučeno, že právě v tom lze vidět jeden z důvodů pro předpokládaný přechod rezultativních konstrukcí do soustavy dějových relativních časů v západoslovanských jazycích.

6. Snažil jsem se ukázat, že obě skupiny spojení *mat'* + n/-t-ové příčestí vytvořené Krupou se odlišují v sémantickém prvku reverzibilita/ireverzibilita. Vyplývá to z kontextů, které Krupa používá, ale je to zároveň vysvětlitelné z podstaty tohoto sémantického prvku: výsledné stavy, které jsou pojímány jako ireverzibilní, nedovolují vyjádření svého trvání a svého konce. Proto vedou v časových souvětích se spojkou *kým* k následné interpretaci (vzhledem k nevyjádřenému ději, který vyvolává výsledný stav) v kladné stejně jako v záporné vedlejší větě. V časových souvětích se spojkou *ked'* nabývají sekundárně dějově-

předčasou interpretaci, protože důraz leží pouze na jejich začátku. Základní časové poměry mezi větou hlavní a vedlejší se však u obou skupin neliší v časových souvětích se spojkou *ked'*.

Jiné kontexty pro rozlišování uvedených dvou skupin spojení *mat' + n-/t-ové* přičestí používá Ďurovič. Rozdíly, které uvádí, se částečně nedají vysvětlit rozdílem reverzibilita/ireverzibilita. Ukázalo se však, že ne všichni rodilí mluvčí souhlasí s Ďurovičovými charakteristikami příkladů. Přijímají například časová souvětí, ve kterých vystupuje přivlastňovací rezultativum vyjadřující reverzibilní výsledný stav ve vedlejší větě se spojkou *len čo*

Sémantický prvek reverzibilita/ireverzibilita hraje svou úlohu i vně jmenovaných časových souvětí. Skutečnost, že při ireverzibilních výsledných stavech důraz neleží na trvalosti – základním prvku stavů vůbec –, vede k tomu, že taková spojení přejímají funkci dějového perfekta, aniž by skutečně mohla vyjadřovat děj. To je možná jeden z prvních náznaků přechodu slovenských rezultativních konstrukcí od rezultativního k dějové perfektnímu významu.

Literatura

ĎUROVIČ, I.: Vzt'ah sloviac *esse habere* v slovanských jazykoch a otázka pasíva v slovenčine. In: Slavica Lundensia 8/1980, Bohemica et Slovaca, s. 19–28. (Přetištěno: Slovenská reč, 56, 1991, s. 2–27)

HAUSENBLAS, K.: Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině. Naše řeč, 46, 1963, s. 13–28.

KAČALA, J.: Doplnok v slovenčine. Bratislava 1971.

KOZINSKIJ, I. Š.: Resultative: Results and discussion. In: Nedjalkov, 1988, s. 497–525.

KRUPA, V.: Stavové perfektum v slovenčine. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Philologica, 11–12, 1959–1960 Bratislava 1962, s. 47–56.

MASLOV, J. S.: Resultative, Perfect and Aspect. In: Nedjalkov, 1988, s. 63–85.

MATHESIUS, V.: Slovesné časy typu perfektného v hovorové češtině. In: Naše řeč 9, 1925, s. 200–202.

MEHLIG, H. R.: Linguistische und didaktische Überlegungen zum Verbalaspekt im Russischen. In: Zielsprache Russisch, 1, 1980, s. 1–16.

NEDJALKOV, V.: (ed.), Typology of resultative constructions, Amsterdam/Philadelphia 1988. (= Typological Studies in Language vol. 12) (přepřacovaný překlad ruského originálu: Nedjalkov, V. P., (otv. red.), Tipologija rezul'tativnych konstrukcij, Leningrad 1983).

NEDJALKOV, V. P. – JAXONTOV, S. Je.: The typology of Resultative constructions. In: Nedjalkov, 1988, s. 3–63.

RUŽIČKA, J.: Časové podrad'ovacie súvetie. In: Slovenská reč, 39, 1974, s. 268–278.

SEJÁKOVÁ, J.: Adjektivizácia *n-/t-ových* príchastí v súčasnej slovenčine. Bratislava 1995. (Nepublikovaná doktorská práca, Jazykovedný Ústav Ľudovíta Štúra SAV).

SOKOLOVÁ, M.: Sémantika slovesa a slovesný rod, Bratislava 1993.

Intralingválne a paralingválne prvky v suprasegmentálnom podsystéme

Iveta Bónová

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Akustický signál v rovine suprasegmentálnych javov obsahuje vo svojom spektre informácie diferencovanej povahy. Niektoré zložky suprasegmentálnych javov zasahujú fonologicko-intonačnú úroveň abstrakcie, iné majú skôr štylizujúcu, resp. expresívnu funkciu, časť z nich je ukazovateľom špecifickej farby hlasu hovoriaceho. V odbornej literatúre sa väčšinou tieto intonačné prostriedky (prvky suprasegmentálneho podsystému) buď jednoznačne priradujú k paralingválnym prvkom alebo sa nehierarchizujú podľa stupňa, akým diferencujú význam.

Súvzťahnosť zvukových a významových prvkov v jazyku (konkrétne v ústnych hovorených prejavoch) sa odráža i v navrstvovaní elementov suprasegmentálnej modulácie. Modulovaná (časovo, silovo, tónovo) môže byť celková vlna výdychového prúdu (slovo, slovné spojenie, takt), ale aj jej najmenšia časť, základná jednotka súvislej zvukovej reči – slabika. Medzi segmentálnymi a suprasegmentálnymi javmi reči je rozdiel nielen v spôsobe ich vzniku, ale zároveň aj vo funkcii, akú intonačné prostriedky vyplňajú vo vzťahu k segmentálnym jednotkám (podpornej, dopĺňacej, ohraničujúcej, modifikujúcej a členiacej, ako ich pomenúva J. Mítrík).

Prozodické vlastnosti poskytujú expedientovi veľké možnosti robiť ústny prejav plastickejšim a farebnejším, samozrejme v súčinnosti jazykových i mimojazykových prostriedkov.

Na tomto mieste je potrebné spresniť vymedzenie jazykových a mimojazykových prostriedkov vo vzťahu k zvukovému suprasegmentálnemu podsystému. Je nesporné, že vzťah medzi jazykovými a mimojazykovými prostriedkami je komplementárny alebo suplementárny: navzájom sa dopĺňajú, supľujú alebo striedajú tak, že pri dorozumievaní tvoria spolu jeden homogénny výrazový komplex (Mítrík, 1985). Sú však všetky suprasegmenty paralingválnymi (nejazykovými) prostriedkami? Kol'šanskij (1974) člení mimojazykové dorozumievacie (výrazové) prostriedky na: 1. paralingvistické, ktoré sa realizujú v symbióze s jazykovými prostriedkami (pohybové a zvukové prostriedky), 2. extralingvistické, ktoré sa uvedomujú ako pozadie, situačná kulisa. U. Eco (1975) ich rozdeľuje na 1. kinetické (gestikulácia, mimika, póza a držanie tela), 2. paralingvistické (intonácia so všetkými jej zložkami), 3. proxemiku (vzdialenosť medzi emitentom a recipientom). J. Mítrík (1977) rozčleňuje mimojazykové výrazové prostriedky na 1. vizu-

álne (grafické a kinetické), 2. fonetické (zvukové) prostriedky, v inej práci (Místrík, 1987) hovorí o intonémach statických a dynamických, pričom za statické považuje tie, ktoré sa nemenia, ktoré sú konvenčné, ustálené a patria do – podčiarkujem – *jazykového inventára*. Dynamické sú tie, ktoré môžu byť individualizované, subjektívne, ktoré závisia od situácie, od hovoriaceho a počúvajúceho. Vzniká tu disproporcia – na jednej strane intonémy hodnotené ako mimojazykové výrazové prostriedky, na druhej strane statické intonémy patriace do inventára jazykových prostriedkov. Z toho vyplýva, že nemožno všetky suprasegmentálne javy považovať za mimojazykové (paralingválne) elementy. Tie z nich, ktoré pôsobia ako diferenciatory sémantickej informácie, patria k intralingválnym prvkom, ako o tom uvažuje aj J. Sabol. V rámci akusticko-auditívneho typu komunikácie vymedzuje jednotlivé prostriedky takto: I_1 = fonické prvky tvoriace súčasť jazykového znaku, resp. „supraznaku“ – fonémy a fonologicky viazané prozodémy, resp. prozodémy s gramatizujúcou funkciou; P_1 = redundantné fonické prostriedky, súvisiace však s realizáciou foném a prozodém s gramatizujúcou „úlohou“ fungujúce ako štýlmy; E_1 = ďalšie fonické prostriedky, súvisiace s moduláciou hlasu expedienta, ktoré nie sú viazané ani fonematicky, ani intonačne (špecifické zložky timbru, pazvuky, výslovnostné deformácie atď). Tieto I_1 , P_1 a E_1 prostriedky sú intrapersonálne, kým I_k , P_k , E_k sú impersonálne. Vzťah inklúzie medzi uvedenými prostriedkami možno vyjadriť takto:

$$I_1 \subset P_1 \subset E_1 \subset I_k$$

Tento vzťah, vyjadrený množinovými operáciami, naznačuje, že musí existovať aj taký suprasegment, ktorý je prvkom prienikovej množiny intra- a paralingválnych prostriedkov.

Malú výskumnú sondu sme realizovali na krátkom populárnom texte náučného štýlu:

Prvým predpokladom, aby hovorené slovo znelo krásne, ušľachtilo, je, aby bolo správne, t j aby sa správne vyslovovalo. Ak sa počúvajúcí (prijímateľ zvukového jazykového prejavu) musí veľmi sústreďovať na ortofonickú a ortoepickú podobu prejavu (na jeho správnosť), ak – musí – dá sa povedať aj tak – vo svojom jazykovom vedomí robiť „korektúru“ (často veľmi veľkú) toho, čo počuje, aby hovoriacemu dobre rozumel, nemôže vnímať, „vychutnávať“ moduláciu prejavu (melodický pohyb, melodické vlnenie, prízvuk, pauzy, tempo reči) (J. Sabol).

Ukázalo sa, že vložené slová alebo výrazy uvedené v zátvorkách, ktorými autor vysvetľoval, objasňoval, rozvádzal a spresňoval hlavnú myšlienku prejavu, sa v ústnej podobe v porovnaní s nosnou informáciou realizovali rozdielnym tempom (ako to dokumentujeme aj na grafe).

Vety textu sme rozdelili na vetné úseky podľa toho, či vyjadrujú hlavnú alebo doplnujúcu informáciu. Merali sme čas realizácie jednotlivých úsekov,

v prípade prítomnosti páuz v týchto vetných úsekoch sme museli namerané hodnoty páuz odčítať od celkového času daného úseku. Takto získanú hodnotu (vyjadrenú v ms) sme vydělili počtom slabík v danom vetnom úseku, získali sme tak priemerný čas, potrebný na realizáciu 1 slabiky.

1.

Prvým predpokladom, aby hovorené slovo znelo krásne, ušľachtilo, je, aby bolo správne

$$5,48 - (0,092 + 0,170 + 0,451) = 5,48 - 0,713 = 4,767$$

$$4,767 : 29 \text{ (počet slabík)} = 0,1643 \text{ s} = \mathbf{164 \text{ ms}}$$

2.

to jest aby sa správne vyslovovalo

$$1,970 : 12 = 0,164 = \mathbf{164 \text{ ms}}$$

3.

Ak sa počúvajúcí

$$1,099 : 7 = 0,157 = \mathbf{157 \text{ ms}}$$

4.

(prijímateľ zvukového jazykového prejavu)

$$1,899 : 16 = 0,1186 = \mathbf{119 \text{ ms}}$$

5.

musí veľmi sústreďovať na ortofonickú a ortoepickú podobu prejavu

$$3,435 : 26 = 0,1321 = \mathbf{132 \text{ ms}}$$

6.

(na jeho správnosť)

$$0,965 : 5 = 0,193 = \mathbf{193 \text{ ms}}$$

7.

ak musí

$$0,725 : 3 = 0,2416 = \mathbf{242 \text{ ms}}$$

8.

(dá sa to povedať aj tak)

$$1,2 : 8 = 0,15 = \mathbf{150 \text{ ms}}$$

9.

vo svojom jazykovom vedomí robiť „korektúru“

$$2,207 : 16 = 0,1379 = \mathbf{138 \text{ ms}}$$

10.

(často veľmi veľkú)

$$0,928 : 6 = 0,1546 = \mathbf{155 \text{ ms}}$$

11. *toho, čo počuje, aby hovoriacemu dobre rozumel, nemôže vnímať „vychutnávať“ moduláciu prejavu*

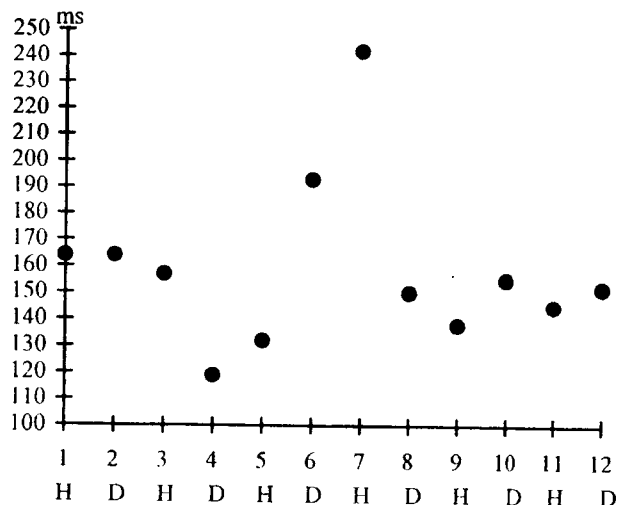
$$5,071 : 35 = 0,1448 = 145 \text{ ms}$$

12. *(melodický pohyb, melodické vlnenie, prízvuk, pauzy, tempo reči)*

$$3,651 - (0,091 + 0,107 + 0,108) = 3,345$$

$$3,345 : 22 = 0,152 = 152 \text{ ms}$$

GRAF porovnania priemerného času (potrebného na realizáciu 1 slabiky) v hlavnej a doplňujúcej informácii:

H – hlavná informácia
D – doplňujúca informácia

Pravda, je to len malá sonda, podľa výsledkov ktorej možno predpokladať, že touto zmenou v trvaní (porovnávame priemerný čas [s] potrebný na realizáciu 1 slabiky) sa signalizujú hranice medzi hlavnými a doplňanými údajmi sémantickej informácie. To len dokazuje, že tempo sa uplatňuje nielen ako štylizujúci činiteľ (paralingválny prostriedok), ale zasahuje pri výstavbe texte (v rámci jeho zvukovej realizácie) do intralingválnej zóny. Tempo je tým suprasegmentom, ktorý považujeme za jednorovňovú prienikovú množinu intra- a paralingválnych prostriedkov. Tempo spolupracuje pri naznačení

diferenciácie sémanticko-syntaktických mikrokompozičných a makrokompozičných zložiek textu (Sabol, 1989). Tempo teda podporuje suprasegmenty s gramatizujúcou funkciou.

Dá sa namietat', ako môžeme hovoriť o tempe v súvislosti s intralingválnou zónou, keď za jazykové prostriedky v akusticko-auditívnom type komunikácie považujeme fonické prvky tvoriace súčasť jazykového znaku (Sabol, 1989). Vychádzajúc z bilaterálnej teórie jazykového znaku, t. j. akceptujúc spätosť obsahu a formy, práve z toho dôvodu, že I₁ je súčasťou jazykového znaku, musíme za výraz považovať všetko, čo patrí ku komunikačným prostriedkom, t. j. celý rečový signál aj s realizovanými intonačnými zložkami, pretože za jazykový znak pokladáme to, čo má formu, vnímateľnú zmyslami. Ak sú suprasegmentálne fonické prostriedky diferenciátormi významu, zasahujú do intralingválnej zóny. Pravda, okrem týchto zložiek signálu sa na suprasegmentálne fonické prostriedky navrstvujú para- a extralingválne prvky.

Literatúra

- ECO, U.: Paramètres de la semiologie théâtrale. In: Sémiologie de la représentation. Bruxelles 1975.
- KOLŠANSKIĀ, G. V.: Paralingvistika. Moskva 1974.
- MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 450 s.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, SPN 1985. 582 s.
- MISTRÍK, J.: Rétorika. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 207 s.
- SABOL, J.: Prozodická sústava slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu 1977. 97 s.
- SABOL, J.: Zvuková štylistika a štylistika zvuku. In: Textika a štylistika. Zborník príspevkov z celoštátnej štylistickej konferencie Bratislava 1986. Red. J. Mistrík. Bratislava, Univerzita Komenského 1989, s. 187–194.

Zastúpenie lexikálnych prevzatí z latinčiny a z gréčtiny v súčasnej slovenčine

Lubica Dvornická

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

Témou našej práce sú lexikálne prevzatia (LP) z klasických jazykov – z latinčiny a z gréčtiny. Jej jadrom bude ich štatistické spracovanie na istej

vzorke slov súčasnej slovenčiny Na uvod sa žiada povedať niekoľko všeobecných viet o lexikálnej rovine jazyka a jej vyvinových trendoch a o vplyve latinčiny na slovenčinu, ktoré zakotvia našu prácu do širšieho kontextu

Rozličné jazykovedné práce sa zhodujú v názore na to, že lexikálna rovina jazyka sa rozvíja najdynamickejšie, je najprístupnejšia zmenám lebo odraža nielen vnútro- ale aj mimojazykové procesy a je nimi ovplyvňovaná (porov. Lingvističeskij encyklopedičeskij slovar, 1990, s. 257, Encyklopedia jazykovedy, 1993, s. 44) Mnohé slova zanikajú, mení sa význam slov, ich štylistická charakteristika a slovnodruhové zaradenie, nové slová do jazyka, do jeho slovnej zásoby pribudajú

Príčiny zániku lexem v jazyku (či už ako celku alebo len niektorého ich významu) sú rôzne Mnohé slová vypadávajú z používanej slovnej zásoby preto, lebo zanikne nimi označovaná realia, inokedy sa ukáže zivotaschopnejším synonymným výrazom a vytlačí slovo na okraj slovnej zásoby – to môže potom zaniknúť Tento proces nebyva ani priamočiary, ani náhly, niekedy trva desiatky rokov Slovo (príp. niekedy jeho význam) sa postupne vysuva na perifériu slovnej zásoby, zastaráva, archaizuje sa Tento proces sa stáva zrejším, ak porovnáme kvalifikatory príslušnej lexémy v slovníkoch z rôznych časových období Takýmto spôsobom v minulých storočiach „odisli“ zo staršej slovenskej slovnej zásoby napr. mnohé domáce právne termíny, ktoré boli vytlačene latinskými synonymami, prípadne sa iba zmenili, posunuli ich význam

„V slovenských jazykových pamiatkach zo 16–18. storočia nachádzame celý rad ďalších slov prevzatých z latinčiny, ktoré sa dnes už nepoužívajú *aestimovat, accomodovat sa, cedovat, cession, fabula* (vo význame neprávdive reči, taranie), *fassia, fatens, poena, successor* atď.“ (Habovštiakova, 1996, s. 86) Mnohé ďalšie príklady možno nájsť v Historickom slovníku slovenského jazyka

Viac ako proces zániku lexem v jazyku bude pre nás z hľadiska spracovanej témy zaujímavý opačný jav – obohacovanie slovnej zásoby novými slovami

Podľa viacerých autorov prevládajú v jazyku vyvinové zmeny, ktoré obohacujú slovnú zásobu teda prírastok vždy prevažuje nad ubytkom slov (porov. Encyklopedičeskij lingvističeskij slovar, 1990. Tibenská, rkp) K procesom obohacujúcim slovnú zásobu patrí vznik úplne nových slov (zväčša z už jestvujúcich) rôznymi slovotvornými postupmi, ako aj preberanie existujúcich lexikálnych jednotiek z iných jazykov a ich postupne prispôbenie domacemu jazykovému systému

„Pre preberanie slov je veľmi závažná kontaktná situácia, ktorá ma v jednotlivých prípadoch odlišný charakter Kontakt vzniká totiž osobným stykom alebo knižnou cestou Dôležitý je tu ďalej stupeň afinity jazykov t.j. príbuznosť alebo nepríbuznosť jazykov“ (Horecký – Buzassýova – Bosák a kol., 1989, s. 274) Slovenčina mala priamy styk so susednými jazykmi, aj

keď v nerovnakej miere Ale celkom osobitný vplyv nielen na slovenčinu, ale na všetky európske jazyky mali klasicke jazyky – latinčina a gréčtina Predovšetkým latinčina, jazyk vzdelaneckej stredovekej Európy „Latinčina bola nielen sakralný jazyk cirkevných inštitúcií v starom Uhorsku, ale aj jazyk kralovských kancelárií, rozličných vyšších i nižších administratívno-právnych ustanovizní, škôl, ba neskôr aj jazyk stredovekej vedy a beletrie“ (Krajčovič, 1981, s. 202)

Naši predkovia s latinčinou prichádzali do styku už v najstaršom období Mnohé slová neprenikali k nám priamo, ale sprostredkované, cez iné jazyky Tak to bolo napr. s mnohými náboženskými termínmi, ktoré sa do slovenčiny dostali cez nemčinu (príklady podľa Krajčoviča, 1981, s. 199)

Slov.	sthnem.	Lat.
mních	munih	monachus
žehnať	seganen	signare
kostol	kastel	castellum

Najstarším obdobím sa tu myslí približne 11. stor. O vplyve latinčiny na staršiu slovenčinu svedčia prevzatia, ako je slovo *tehla*, lat. *tegula*, odrazila sa v ňom zmena $g > h$, ktorá sa v slovenčine uskutočnila v 12. stor. Keďže v prevzati je hlaska *h*, je zrejme, že muselo byť zo staršieho obdobia, lebo zmena $g > h$ v ňom prebehla ako v domácich slovách (porov. *hlava, noha, hora, Hlohovec Vah, Hrnčiarovce*)

Vplyv latinčiny postupne slabol Bola nahradzana, niekde skôr, inde pozdšie, domácimi jazykmi, ktoré preberali funkcie spisovného vyjadrovacieho prostriedku jednotlivých národných spoločenstiev Na Slovensku, ktoré bolo časťou Uhorska, preniká do písomnosti slovenčina v priebehu 16–18. stor. Latinčina však neprestáva fungovať ako spisovný jazyk a jazyk vzdelancov až do polovice 19. stor. Jej vplyv na slovenčinu možno označiť za mohutný tak z časového, ako aj z kultúrneho hľadiska Obohacovanie slovenskej slovnej zásoby lexikálnymi vypožičkami je práve touto funkciou latinského jazyka v stredovekom Uhorsku, praktickým bilingvизmom (u vzdelancov) najväčším ovplyvnené

Naša práca by mala objektivizovať doterajšie zistenia v oblasti zastupenia lexikálnych prevzatí z latinčiny a z gréčtiny v slovenčine V študovanej literatúre sme sa často stretávali s vyjadreniami, že „vplyv latinčiny na domáce jazyky v Uhorsku bol značný“ (Habovštiak, 1983, s. 79), že „najbohatším zdrojom preberania sú klasicke jazyky – gréčtina a latinčina“ (Rišova, 1989, s. 237), že „grecko-latinské prvky sa vo vedeckej i technickej terminológii dosť široko využívajú“ (Horecký, 1989, s. 135) Vie sa teda, že gréckych a latinských lexikálnych prevzatí je „dosť“ alebo „veľa“ Ale nestretli sme sa dosiaľ s prácou, ktorá by tieto údaje kvantifikovala

Základnou úlohou pri sledovaní lexikálnych prevzatí z latinčiny a z gréčtiny, ako sme už v uvode spomenuli, bolo práve štatisticky vyjadriť ich zastupenie v súčasnej slovenčine

Aby výsledky tejto práce boli hodnovernejšie (ak vezmeme do úvahy to, že štatistika je vraj získavaním presných čísel z nepresných údajov), rozhodli sme sa nepracovať so vzorkou jedného či dvoch písmen abecedy, ako znelo pôvodné zadanie. Na tomto mieste sa chceme poďakovať kolegovi V. Benkovi a M. Šimkovej za radu a pomoc pri získaní materiálu potrebného na štatistické spracovanie z počítačovej verzie Krátkeho slovníka slovenského jazyka. Zo zoznamu heslových slov (vrátane prihniezdovaných) sa pomocou špeciálneho programu vybralo každé dvadsiate slovo so základným slovnodruhovým určením. Charakteristiku sledovanej slovnej zásoby podávame tak, ako ju uvádzajú autori KSSJ v úvodných statiach: „Cieľom KSSJ je zachytiť a lexicograficky opísať najpoužívanejšiu slovnú zásobu súčasnej spisovnej slovenčiny v rozsahu asi 50 000 slov.“ Na inom mieste čítame „KSSJ zachytáva jadro slovnej zásoby s protívahou jej okrajových oblastí, ako sú nové slová a oproti nim niektoré slová zastarávajúce, knižné slová a na druhej strane hovorové slová, ako aj frekventované nespisovné výrazy atď.“ Tieto údaje považujeme za dôležité pri hodnotení výsledkov štatistiky.

Rozsah materiálu na spracovanie bol 5 % z celkového počtu slov spracúvaných v KSSJ, dovedna 3 150 slov. Podľa toho treba poznamenať, že autori slovníka podhodnotili jeho rozsah. Ten je (spolu s prihniezdovanými) približne 63 000 slov. Výsledky štatistického spracovania uvádzame v priložených tabuľkách. Prvá z nich obsahuje kompletne údaje o sledovanej vzorke slov, čiže nielen údaje v percentách, ale i absolútny počet lexém v jednotlivých písmenách abecedy. V druhej a tretej tabuľke sú už iba percentuálne údaje o jednotlivých písmenách: na základe údajov v nich možno porovnávať navzájom prevzatia z klasických jazykov, v nasledujúcom prípade prevzatia z klasických jazykov oproti prevzatiám z iných jazykov a domácim slovám. Najskôr by sme však chceli podrobnejšie opísať postup spracovania a triedenia získaného materiálu.

Z tridsiatich troch písmen abecedy pri vyberaní každého dvadsiateho slova neboli v našej vzorke vôbec zastúpené štyri – dz, ô, q, x. Dvojslovné je zastúpené dž a jednoslovné w a y. Treba však konštatovať, že aj pri takomto zanedbateľnom zastúpení sa pomerne verne zachytávajú stav slovnej zásoby z hľadiska pôvodu slov. Aj z tohto dôvodu (a isteže aj kvôli úplnosti údajov) sme ich zaradili do našej prehľadnej tabuľky. Písmená, ktoré žiadne údaje neposkytujú, sme do súhrnnej tabuľky nezaradili.

Takto získanú vzorku slov sme triedili podľa pôvodu v opore o dva slovníky: *Slovník cudzích slov* Márie Ivanovej-Šalingovej (1983) a *Machkov Etymologický slovník* (1968). Orientácia len na *Slovník cudzích slov* (ďalej SCS) prinášala jedno úskalie – nie je v ňom zachytená istá časť lexikálnych prevzatí z klasických jazykov, ktoré sa už vnímajú ako domáce slová, teda časť, ktorú z hľadiska sledovanej problematiky považujeme za dôležitú. Napr. lexikálne prevzatia *múr, krst, kresťan, octovitý, stmelovať, škola, kachle* by sme márne hľadali v SCS, no Machek ich uvádza ako cudzie slová latinského,

prip. gréckeho pôvodu. Najviac nám chýbalo jedno dielo – etymologický slovník slovenčiny, ktorý by mohol byť spoľahlivým zdrojom informácií aj o lexikálnych prevzatiach z iných jazykov, prirodzene aj z latinčiny a gréčtiny.

Slová indoeurópskeho pôvodu, o ktorých sme nenašli jednoznačné vyjadrenie ako o prevzatých, sme medzi lexikálne prevzatia nezaradili. V opačnom prípade by sme museli medzi prevzatia začleniť aj značnú časť pôvodom domácej slovnej zásoby, ktorá sa vyvinula z indoeurópskeho základu. Týmto slovám sú blízke slová s rovnoznačným významom i podobnou hláskovou stavbou v latinčine a gréčtine, ktoré pochádzajú z rovnakého zdroja. Týchto prípadov bolo viacero. Zvyčajne boli kvalifikované ako všeslovanské a týkali sa takých oblastí ľudského života, ktoré dané spoločenstvo potrebovalo označovať (aj v tom sme nachádzali oporu pre ich zaradenie medzi domáce slová).

Po roztriedení slov podľa pôvodu sme vypočítali percentuálne zastúpenie slov podľa pôvodu v jednotlivých písmenách abecedy a napokon sme to isté urobili pre celú vzorku sledovaných lexém (3 150 slov).

Slová v tabuľke sú roztriedené do stĺpcov nasledovne:

1. stĺpec – označený aG – udáva absolútny počet lexém gréckeho pôvodu v jednotlivých písmenách sledovanej vzorky slov.
 2. stĺpec – G % – vyjadruje percentuálne zastúpenie lexikálnych prevzatí z gréčtiny v sledovanej vzorke slov.
 3. stĺpec – aL – podobne ako prvý pre latinčinu.
 4. stĺpec – L % – rovnako ako druhý pre latinčinu.
 5. stĺpec – G+L – zahŕňa skupinu slov, ktoré sa do slovenčiny nedostali priamo kontaktom s gréčtinou a latinčinou, ale boli z odovzdávajúcich jazykov prebrané prostredníctvom iných jazykov, prešli teda už ich jazykovým filtrom. Sem sme zaradili aj tzv. hybridné slová – rôznajazyčné spojenia (zväčša grécko-latinské), slová so slovenskými koreňmi alebo predponami. Ide teda o takú skupinu slov, ktoré sú istým spôsobom viazané na gréčtinu alebo latinčinu, no nemožno ich jednoznačne zaradiť do prvých dvoch skupín. Túto skupinu slov by bolo možné ešte rozčleniť, no nazdávame sa, že pre cieľ našej práce je takéto rozdelenie dostačujúce. Každé ďalšie členenie by výsledky skôr zneprehľadnilo.
 6. stĺpec – G+L % – vyjadruje predchádzajúci údaj v percentách.
 7. stĺpec – aG,L – je súčtom prvých troch údajov, 1. 3. a 5. stĺpca.
 8. stĺpec – G,L % – percentuálne uvádza počet gréckych a latinských lexikálnych prevzatí bez ohľadu na ich cestu do slovenčiny.
 9. stĺpec – aI – zachytáva počet lexikálnych prevzatí zo všetkých ostatných cudzích jazykov.
 10. stĺpec – I % – vyjadruje predchádzajúci údaj v percentách.
 11. a 12. stĺpec aS, S % sú slová pôvodom slovenské (ide., všeslovanské, psl.).
- Posledný riadok, označený znakom +, udáva celkový počet a percentuálne vyjadrenie v celej sledovanej vzorke 3 150 slov. Získali sme tak na porovnanie zaujímavé údaje.

pís. ab.	aG	C%	aL	L%	G+	G,L	a	G,L	al	I%	aS	S%	spolu
					L	%	G,L	%					
a	17	34	17	34	6	12	40	80	7	14	3	6	50
b	3	3,3	3	3,3	4	4,4	10	11,1	17	18,9	63	70	90
c	2	6,5	3	9,7	0	0	5	16,1	8	25,8	18	58,1	31
č	0	0	0	0	0	0	0	0	4	12,5	28	87,5	32
d	9	6	20	13,2	9	6	38	25,2	8	5,3	105	69,5	151
dž	0	0	0	0	0	0	0	0	1	50	1	50	2
e	10	34,5	10	34,5	3	10,3	23	79,3	6	20,7	0	0	29
f	6	12,8	11	23,4	3	6,4	20	42,6	19	40,4	8	17	47
g	4	14,8	9	33,3	1	3,7	14	51,8	9	33,3	4	14,8	27
h	9	9,3	3	3,1	1	1,0	13	13,4	6	6,2	78	80,4	97
ch	4	11,4	1	2,9	0	0	5	14,3	1	2,8	29	82,9	35
i	1	3,0	21	63,6	2	6,1	24	72,7	2	6,1	7	21,2	33
j	0	0	1	3,25	1	3,25	2	6,5	4	12,9	25	80,6	31
k	10	5,7	38	21,7	7	4	55	31,4	35	20	85	48,6	175
l	5	6,7	9	12	6	8	20	26,7	10	13,3	45	60	75
m	8	6,1	15	11,3	14	10,6	37	28,0	23	17,4	72	54,6	132
n	3	1,6	7	3,4	6	3,0	16	8,0	4	2,0	183	90,0	203
o	3	1,5	12	6,1	5	2,5	20	10,1	6	3,1	171	86,8	197

Najväčší počet lexikálnych prevzatí v sledovanej vzorke vidíme pri písmenách – vokáloch [a] (80 %), [e] (79,3 %), [i] (72,7 %) a konsonantoch [f] (42,6 %) a [g] (51,8 %). Má to svoje príčiny, tento stav v lexikálnych prevzatíach je výsledkom viacerých (niekedy i protichodných) hláskoslovných zmien, ktoré prebiehali v našom jazyku. Pri sledovaní vokálov [a], [e], [i] treba

vziať do úvahy aj stav pri fonéme [j], kde je podiel lexikálnych prevzatí z cudzích jazykov nízky (6,5 % z klasických jazykov a 12,9 % z ostatných cudzích jazykov). Stav pri vokáloch [a], [e] zapríčinilo jotovanie, začiatkové *a, *ě, *e, *ę priberali j:

*a	*ě	*e	*ę
j-agne	j-ěxaň	j-esenŕ	j-ędro
j-abľsko	j-ěť	j-eleň	j-ęzyk

Pri i jotácia neprebehla – iti, iskatı, inače.

Zmena začiatkového psl. *j > i sa v našej štatistike prejavuje v mierne nižšom podiele prevzatí pri samohláske [i] oproti vokálom [a], [e].

*j > i
jъgъla > ihla
jъskra > iskra

(Prıkľady sme vybrali z Dotazníka OLA [1965] Priebeh zmeny začiatkového *ě v jednotlivých slovanských jazykoch zachytáva prvý zväzok foneticko-gramatickej série, ktorý je celý venovaný reflexom za *ě v rôznych pozíciách.)

Počet lexikálnych prevzatí pri konsonantoch [f], [g] je takisto ovplyvnený dávnymi zmenami v jazyku. V 12. stor. prebiehala v starej slovenčine zmena g > γ, v 13.–14. stor. zmena g > h. „Stará slovenčina veľaru g zdedila z praslovančiny. V ranej fáze svojho vývinu ju v konsonantickom systéme ešte mala (...) Zmena g > γ > h nebola v slovenčine dôsledná. Nevykonala sa v skupine zg na hranici morfém, na konci slov a tvarov. Prítomnosť razenej veľary g v tejto skupine umožnila totiž preniknúť novému g a prostredníctvom cudzích slov sa v ňom natrvalo ustáľiť“ (Krajčovič, 1981, s. 72). Týmto možno vysvetliť vyše 80 % lexikálnych prevzatí z cudzích jazykov v písmene g; vyše 50 % prítom predstavujú prevzatia z latinčiny a z gréčtiny.

Posledný prípad, keď LP dosahujú mimoriadny počet – vyše 40 % – je fonéma [f], ktorú stará slovenčina pôvodne vo svojom fonologickom systéme nemala. „Spoluhláska f v prevzatých slovách sa v tomto čase nahrádzala domácimi spoluhláskami blízkych vlastností (porov. *Šťevo* od *Šťevan*, a to z lat. *Stephanus*, t. j. *Stefanus*). ...Fonéma f sa dnes v slovenčine vyskytuje najmä v prevzatých slovách“ (Krajčovič, 1981, s. 74, 75).

Väčší podiel slov domáceho pôvodu zaznamenávame najmä pri písmenách, v ktorých sa vyskytujú domáce predpony. Uvedieme niekoľko príkladov (materiál je značne rozsiahly): **bez-** (bezbolestný, bezdný), **do-** (dobyvačný, dodávateľský), **na-** (nabídiť sa, nabrúsiť), **nad-** (nadhľavnik, nadložný, nadnesenosť), **ob-** (obhľadať, oblamovať) **o-** (ochládzať, ochucovať), **pod-** (podberák, podchod), **pre-** (prebehnúť sa, prebúrat), **pri-** (pričapiť, prideliť, prihlasovať), **u-** (uberať sa, uzavierat'), **v-** (vbehnúť, vhadzovať), **vy-** (vybaliť,

vybiehať), z- (zaplatiť, zbíhať), zo- (zodrať, zohnať) a i. Pri týchto písmenách je vyše 80–90 % zastúpenie domácich lexém, predpony majú tendenciu spájať sa najmä s domácimi slovami, no pri viacerých LP spoluvytvárajú tzv. hybridné slová, o ktorých sa zmienime na inom mieste. Z nepredponových písmen najvyšší podiel domácej lexiky je pri písmenách – fonémach |č|, |h|, |ch|, |j|. |Č| a |ch| sú domáce fonémy, to bude najhlavnejšou príčinou malého počtu LP. Pri |h| a |j| hrajú pravdepodobne dôležitú úlohu už skôr spomínané hláskoslovné zmeny.

Možno namietat', že rozsah skúmaného korpusu je príliš malý na to, aby sme mohli hovoriť o stave v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny. Súhlasíme s tým, že reprezentatívna vzorka by mala byť väčšia, no spracovanie rozsiahlejšieho materiálu nebolo v našich momentálnych silách. Jednako sa ukazuje pri porovnaní výsledkov našej štatistiky s Machkovým slovníkom a so stavom v strednom type slovníka, že je do značnej miery hodnoverná. Stačí si porovnať stav pri fonémach |a|, |e|, |j| a zisťujeme, že v oboch spomenutých zdrojoch je počet lexém domáceho pôvodu zanedbateľný. Písmeno e v strednom type slovníka sa obmedzuje na citoslovcia (*eh, ehe, ehm, ech, ej, ejha, ejch*) a slovo *ešte*. Zvyšné LP sú z obrovskej väčšiny gréckeho a latinského pôvodu. U Machka je všetkých 6 slov, ktoré spracúva pri e, cudzieho pôvodu.

Ak porovnáme údaje v stĺpcoch označených G %, L % a G+L %, môžeme porovnať percentuálne zastúpenie gréckych a latinských lexikálnych prevzatí navzájom. V sledovanej vzorke slov je spolu 4,4 % lexikálnych prevzatí z gréčtiny, 8,9 % LP z latinčiny. Rovnakú tendenciu možno sledovať aj pri jednotlivých písmenách abecedy, pri niektorých je však tento vzájomný pomer vyrovnanerjší (porov. a, b, c, e, p, t). Nulový počet prevzatí pri písmenách č, dž, w, y, z, ž súvisí či už s malým počtom slov, ktoré sa dostali do nášho korpusu, či s neexistenciou fonémy v klasických jazykoch, písmeno z je výrazne ovplyvnené predponovými slovami. Práve pri tomto písmene abecedy sú výrazne zastúpené hybridné slová – v danom prípade slová gréckej a latinskej proveniencie s domácou predponou: *zakonzervovať, zaškoliť, zelektrizovať, zredigovať, zorganizovať*. V písmene ž sa vplyv klasických jazykov odrazil v 3 prevzatiach cez nemčinu. Vzájomný pomer lexikálnych prevzatí možno vysvetliť úlohou latinského jazyka v stredovekom Uhorsku.

Na základe údajov v stĺpcoch G,L %, I % a S % môžeme porovnať lexikálne prevzatia z klasických jazykov (bez ohľadu na ich cestu do slovenčiny, zaradené sú aj hybridné slová) s percentuálnym zastúpením LP zo všetkých ostatných cudzích jazykov a lexikou domáceho pôvodu.

Získavame podobný obraz ako v predchádzajúcom porovnaní. Latinské a grécke prevzatia predstavujú súhrne 17,1 % z celkového počtu slov, zatiaľ čo lexikálne prevzatia zo všetkých ďalších jazykov, s ktorými sa slovenčina dostala do takého plodného kontaktu, sú 10,9 %. To je rozdiel šiestich per-

cent v prospech lexikálnych prevzatí z klasických jazykov. O príčinách tohto stavu netreba hovoriť – len by sme sa opakovali.

Tu sa ešte žiada všimnúť si písmená s najvyšším počtom LP z iných cudzích jazykov. Znovu sa dostaneme k fonémam |f| (40,4 %) a |g| (33,3 %) a potvrdeniu toho, že sa k nám dostali najmä prostredníctvom cudzích slov. Pri |f| sa ich počet takmer vyrovnáva počtu LP z klasických jazykov. Sú aj viaceré prípady, keď ich je skutočne viacej: b, c, j, š, ž.

Na základe výsledkov našej štatistiky a ich hodnotenia si dovoľíme vysloviť záver. Očakávaná, ktoré vyplynuli z úvodných citátov, sa naplnili a ukazuje sa, že klasické jazyky sú pre slovenčinu „najbohatším zdrojom preberania“.

Abý sme neboli jednostranní, načreli sme aj do iného súdka – konkrétne do *Frekvenčného slovníka* J. Místrika. Pracuje s podstatne rozsiahlejším materiálom (milión slov), ako bol náš. Zisťujeme, že prevzatia v ňom ani zďaleka nedosahujú takú vysokú frekvenciu, ako by sme mohli očakávať na základe našej štatistiky. Prvé prevzatie (už vlastne chápané ako domáce slovo) je *škola* – rang 232, nasleduje *forma* – rang 253, *máj* – rang 297, *farba* – rang 310, *organizácia* – rang 312. To sú všetky lexikálne prevzatia v prvej päťstovke frekvenčného slovníka. Táto jeho časť predstavuje až 73 % zo spracovaného materiálu. Štyri z piatich prevzatí sú z klasických jazykov (3 latinské a 1 grécke), zostávajúce piate prevzatie je z nemčiny.

V článku *O povahe a využití prevzatých slov v slovenčine* J. Horeckého sme sa stretli s údajom, že „z prvých 5 000 slov je len 454 prevzatých. Z nich väčšina sú grécko-latinské slová“. Je to 9 %. To stavia aj výsledky našej štatistiky do trochu iného svetla a pri jej hodnotení neslobodno zabúdať na tento fakt.

Pri sledovaní prevzatí nám udiera do očí, že prevažujú podstatné mená. Vyčísľili sme slovnodruhové zastúpenie v jednotlivých skupinách:

Zo 138 LP z gréčtiny sú – 3 slovesá = 2,2 %
 – 74 podst. mien = 53,6 %
 – 12 prísloviak = 8,7 %
 – 49 príd. mien = 35,5 %

Z 279 LP z lat. je – 16 sloviak = 5,7 %
 – 159 podst. mien = 57 %
 – 73 príd. mien = 26,1 %
 – 28 prísloviak = 10 %
 – 2 citoslovcia = 0,7 %
 – 1 častica = 0,4 %

Zo 120 LP G+L je – 26 sloviak = 21,7 %
 – 55 podst. mien = 45,8 %
 – 32 príd. mien = 26,7 %
 – 6 prísloviak = 5 %
 – 1 číslovka = 0,8 %

V sledovanom korpuse slov sa potvrdzuje tendencia formulovaná v monografii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*: „Internacionalizmy sa do nášho jazyka ...dostávajú najskôr v mennej forme a len neskôršie (a ani to nie vo všetkých prípadoch) sa pritvárajú slovesá“ (Horecký – Buzássyová – Horecký, 1989, s. 254).

Literatúra

DORULA, J Z dejín slovenskej slovnej zásoby Jazykovedné štúdie XI. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s 96–110.

Encyklopédia jazykovedy Ed J Mistrík Bratislava, Obzor 1993 513 s

HABOVŠTIÁK, A Slová latinského pôvodu v slovenských nárečiach Jazykovedné štúdie XVIII Bratislava, Veda 1983, s 79–94

HABOVŠTIÁKOVÁ, K K otázke lexikálneho pôsobenia latinčiny na slovenský jazyk v 16–18 stor In Jazykovedné štúdie IX Ed E Pauliny Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s 78–90

Historický slovník slovenského jazyka I–III zv Red M Majtán Bratislava, Veda 1991, 1992, 1994

HORECKÝ, J – Buzássyová, K – Bosák, J a kol Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny Bratislava, Veda 1989 436 s

HORECKÝ, J Antické pramene odbornej terminológie Kultúra slova, 23, 1989, s 332–337

HORECKÝ, J Povaha a využitie prevzatých slov v slovenčine Artykuly, Rocznik slawistyczny, t XLIII, cz 1, s 3–6

IVANOVÁ–Šalingová, M – Maniková, Z Slovník cudzích slov Bratislava, SPN 1983 944 s

KRAJČOVIČ, R Pôvod a vývin slovenského jazyka, Bratislava, SPN 1981 240 s

Krátky slovník slovenského jazyka – materiál z počítačovej verzie

Krátky slovník slovenského jazyka Red J Kačala, M Pisárčikova 2 vyd, Bratislava, Veda 1989 592 s

Lingvističeskij encyklopedičeskij slovar Ed V N Jarceva Moskva, Sovetskaja encyklopedija 1990 682 s

MACHEK, V Etymologický slovník jazyka českého (Druhé opravené a doplnené vydání) Praha, ČSAV 1968 866 s

MISTRÍK, J Frekvencia slov v slovenčine Bratislava, Veda 1969 726 s

MISTRÍK, J a kol Encyklopédia jazykovedy Bratislava, Obzor 1993 516 s

PALKOVIČ, K Zmena gramatických kategórií pri prevzatých slovach Slovenská reč, 43, 1978, s 281–286

Slovník slovenského jazyka I diel Red Š Peciar Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 816 s

ŠPAŇÁR, J – Hrabovský, J Latinsko-slovenský slovník. Bratislava, SPN 1987 1224 s

TIBENSKÁ, E · Vyvin valencie nedomácich slovies latinskej provenencie. Rkp.

TUGUŠEVA, R Latinizmy v češtine a slovenčine Rkp

Voprosnik obščeslavjanskogo lingvističeskogo atlasa Moskva, Nauka 1965 272 s.

Administratívno-právne termíny v Budmerickej mestskej knihe

Miriám Sitárová

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

Obec Budmerice, ležiaca na Trnavskej pahorkatine v doline potoka Gidra, sa prvýkrát spomína koncom 13. stor. ako Budmer, ale jej osídlenie, ako na to poukazujú mnohé archeologické nálezy, pochádza z obdobia neolitu – tzv. eneolitické sídlisko, sídlisko velatickej kultúry z ml. doby bronzovej a laténske sídlisko (Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, 1977, s. 254).

Cieľom nasledujúceho príspevku je upriamenie pozornosti na administratívno-právne termíny mestskej knihy Budmeríc. Základom pre naše skúmanie bolo asi 140 zápisov administratívno-právneho charakteru, presnejšie texty vypovedajúce najčastejšie o majetkových transakciách – kúpe, predaji, prenajatí časti nehnuteľného majetku (väčšinou ide o vinohrad alebo roľu), pôžičke peňazí a nasledovne o podmienkach splácania dlhov – i záznamy o urovnávaní sporov (vo veci nactiutřhania) medzi „*maudrimu a opatrnimu mužmi*“ (zápis z 1. mája 1613). Jednotlivé zápisy su datované od začiatku 17. až do konca 18. storočia. Najstarším je zápis „*Poznamenane syrotne weczy, v kterych lydy nachazety se magy, a vyhľadawat Jakozto po Maczkowoy Sewczowoy syrotach*“ z roku 1606, posledný zápis je datovaný 16 januára 1797.

Slovensko bolo až do roku 1918 pod hospodárskou a politickou správou uhorského štátu, preto vývoj administratívy a súdnictva na Slovensku je z väčšej časti priamym odrazom vývoja v celom uhorskom štáte. Badateľné je to v terminologickej oblasti. V administratívno-právnych písomnostiach zo 17–18 storočia môžeme okrem termínov slovenského pôvodu nájsť aj terminológiu prevzatú z nemeckého práva, ktoré bolo na naše územie prinesené z Čiech. V archívnych zápisoch sa často stretávame s výrazmi, ktoré pomenujú osoby zúčastnené v právnom procese alebo osoby, ktorých funkciou bola správa mesta, obce. Je to napr. *richtár, konšel, prisazný, dvorský*.

Predstaviteľom obce, mesta bol v minulosti *richtár* (z nemčiny, strhn. *rihtārī*, Machek, 1957). Táto funkcia súvisí so skutočnosťou, že stredoveké slovenské mestá nepodliehali (od 13 storočia) správe bezprostredného vrchnostenského správcu, ktorým bol hradský župan, ale správa mesta bola zverená mestskej samospráve. Reprezentovali ju mestské orgány, richtár a mestská rada, ktorá bola zvyčajne zložená z 10–12 prisazných; v našej mestskej knihe je zaznamenaných väčšinou 5 alebo 6 prisazných. Richtár, ktorý stál na čele mestskej rady, a mestská rada boli volení mešťanmi. Povinnosťou úradu richtára v širokom zmysle slova bolo nielen vykonávať rozličné samosprávne úlohy, ale i zúčastňovať sa a rozhodovať v právnych záležitostiach; teda sústredoval nielen správnu, ale aj právnu výkonnú moc (pozri Kuchar, 1964,

s. 54). Napr. *Za rycharstwy mudreho a oppatrneho muže Joannesa Kropacza, vradu gehu pritomneho Prygima sobe syrotne penize po nebosstika Gasprla Ssaybydora od gehu czery gmenem Kateriny, Pawka a Jana* (zápis z roku 1636); *Anno d(omi)ni 1641 Klade Pawol Kačzer sum(m)u zvrchu psanu z czinzom pred panom richtaro(m) Toman Pintaro(m), uradom gehu sum(m)y R 10 d 20* (zápis z roku 1641). Výrazy a slovné spojenia *úrad, jeho úrad* (úrad richtára, richtársky úrad), *poctivý úrad, páni úradi, jeho úradi* označujú mestskú radu

Termín *konšel*, ktorý sa na naše územie dostáva z češtiny (podľa Machka je tento termín románskeho pôvodu, lat. *consul*: radca) označuje člena obecnej alebo mestskej rady, ktorý má správnu kompetenciu. Príklad: *Stala se cela a dokonala porownawka pri pritomnosti vrozeneho pana Jirika Turczinice dworskeho wisstuckeho, potom richtara pudmerickeho Pawla Kowacza, konssalow tolikess poctive(ho) mestečka Pudmeric* (zápis z 25. apríla 1613); *Za richtarstwy mudreho a opaterneho muže a konssaluw gehu niže dolozenich, stala se gest chwalitebna kupa anebolissto prodag* (zápis z roku 1757)

Termín *prísazný*, z latinského *juratus*, teda „ten, ktorý je zaviazaný prisahou“, označuje člena mestskej alebo obecnej rady, ktorý sa zúčastňoval na riešení právnych prípadov (Kuchar, 1964, s. 58; HSSJ, zv. IV., 1995, s. 494). Príklad *Za richtarstwi opatrneho muze Jana Nevrla a prisaznich gehu*

Stala se dobrowolna kupa neb prodaj (zápis z 10. januára 1785), *Za času mudreho a opatrneho muže Jana Nevrla, richtara kralowskeho a prisaznich gehu Paula Snadra, Matej Kovačoviča a Pawla Baxe* (zápis zo 16. septembra 1787). V našich archívnych záznamoch sa často vyskytuje i v spojení s termínom *konšel*: *Za richtarstwi mudreho a opatrneho muze Martinus Hrdloviča, konssaluw pak prisaznich* (zápis zo 17. mája 1744); *Stal se fraima(k) za richtarstwi mudreho a opatrneho muze, gakozto pri pritomnosti Georgius Kobzina richtar, konssaluw pak prisaznich Martinus Hrdloviča, Jacobus Popovicza* (zápis z 15. januára 1747). Spojenie týchto dvoch termínov znamená člena obecnej alebo mestskej rady, ktorý je zaviazaný prisahou, čiže môže ísť o zdôraznenie alebo špecifikovanie funkcie zastávanej v mestskej rade.

Administratívny termín *dvorský* označuje stoličného úradníka s výkonnou a čiastočne aj súdnou právomocou – *slúžnodvorský* (HSSJ, zv. I., 1991, s. 335). Výskyt uvedeného termínu v Budmerickej mestskej knihe dokladáme nasledovnými príkladmi: *Stala se cela a dokonala porownawka pri pritomnosti vrozeneho Jirika Turczinice, dworskeho wisstuckeho, potom richtara pudmerickeho Pawla Kowacza, konssalow tolikess poctive(ho) mestečka Pudmeric* (zápis z 25. apríla 1613); *za času richtarstwa mudreho a opatrneho muže Pawla Kowačowica, pri pritomnosti vrozeneho pana Griika Turczinica, na tento čas dworskeho wisstuckeho* (zápis s nečitateľným datovaním, 17. stor.).

V zápisoch vypovedajúcich o urovnávaní sporov, kde ide najmä o kauzu nactiutfhania, alebo o uzavretí majetkovo-právnych zmlúv sa stretávame s ďalšími výrazmi právnoterminologického charakteru; ide o termíny *dokonať sa, porovnať sa, porovnávk, dokonávka, dokoname, porovnanie, porovnač*. Termíny *porovnať sa a dokonať sa* znamenajú „dohodnúť sa o spornej záležitosti, zmieriť sa, pomeriť sa, pokonať sa“ (HSSJ, zv. IV., 1995, s. 125). V našich záznamoch sa uvádza: *Stala se dokonala porownawka mezy maudrimy a opatrnimy mužmy, totissto mezy Toman Pintarem a Mertl Rasslem samy mezy sebu dobrowolne a pekne se porownaly* (zápis z 1. mája 1613). Výsledkom „porovnania sa“ bolo zmierenie, pokonanie, urovanie majetkovo-právnych záležitostí, zmluva, dohoda (v našich zápisoch sa vyskytujú termíny *porovnávk, porovnanie, dokonávka, dokonanie*), ktorá sa uzatvárala pred vrchnosťou so súdnou právomocou, teda pred richtárom a mestskou radou. Príklady: *Poznamenano porownawky aneb concordiae* (zápis z roku 1612); *Stala se cela a dokonala porownawka pri pritomnosti vrozeneho pana Jirika Turczinice, dworskeho wisstuckeho, potom richtara pudmerickeho Pawla Kowacza, konssalow Kdo by pak toto porownany, mezy dwema timito osobamy zvrchu gmenowanimy zrusil a pohnul a bil by preswedczen w poly gednim czlowekem, w mesteczku pak dwema. techdy prepapl by pokuty na gehu milost pana fl 40, na pana dworskeho cztry a na kazdeho porownacza po gednem* (zápis z 25. apríla 1613); *samy mezy sebu dobrowolne a pekne se porownaly, pri ktereyssto porownawce zustawsse gedna i druha stranka pri swe poctiwosty* (zápis z 1. mája 1613); *stala se g(est) cela a dokonala porownawka, anebo potwrzeny prwsseho dokonany strany statku Walka Polaka z gehu pastorky* (zápis s nečitateľným datovaním, 17. stor.); *Kdo bi pak toto porownany z nich smel porussyty, prepapl by na gehu milost pana R 40 a na kazdeho porownacza R 1* (zápis s nečitateľným datovaním, 17. stor.); *Stala se szlobodna a chwalitebna dokonawka mezy Geor Hallešem a Andr Hallessem* (zápis z 5. októbra 1777), *Predstupili pred nas (čiže pred richtára a prísazných) dwa vlastni bratri totissto Pawel Petrik a Ondreg Petrik, kteri se mezi sebu s pozustalimi po gegich starssich grunti sami dokonat nemohli, a tak w nawsse(m) dome richtarskem pokonali se po braterskeg a krestanskeg laske ku potwr(de)ni tohoto dokonani mena swe podpisat dali a namisto pečiadek swima rukami križiky potwrđili* (zápisy zo 16. januára 1797).

V súvislosti s uvedenými termínmi môžeme dodať, že popri slovenskom výraze *porovnávk* sa v zápisoch vyskytuje i jeho latinský ekvivalent, prípadne ďalší slovenský synonymný výraz, napr.: *Poznamenano porownawky aneb concordiae* (zápis z roku 1612); *stala se g(est) cela a dokonala porownawka, anebo potwrzeny prwsseho dokonany* (zápis z roku 1615)

Termín *porovnač*, ktorý sa v zápisoch nachádza, znamená človeka, ktorý urovnáva alebo zmieruje sporné strany – urovnávača, zmierovača (HSSJ, zv.

IV., 1995, s. 125). Napr.: *Protož pany porownaczy nassly, aby Mykulass Sladek pokuty ... polozil* (zápis z roku 1612); *protož pany porownacy nassly, aby Marko Bistricky Joannes Strehowy se prosil samodwanacty* (zápis z 25. apríla 1613); *protoz pani porownaczy, nassly su tak: aby Janko Eller z brat(om) swogim Gurko Ellerom vziwaly ten winohrad, dokud bi se ti siroty zwrchu gmenow(ane) s tureckeho wezeny nawratily* (zápis s nečitateľným datovaním, 17. stor.).

V záznamoch vypovedajúcich o podmienkach prenajatia, či kúpy (predaja) určitej časti nehnuteľného majetku alebo o peňažnej pôžičke sa často vyskytujú termíny (slovné spojenia): *dvihnút'*, *držať penize* (alebo *summu*), *položít'*/*nepoložiť penize*, ktoré boli *hotové*, *dobré*, *berné*. Nehnuteľný majetok alebo peniaze nedospelého vlastníka (siroty) bol často dávaný do prenájmu alebo slúžil ako pôžička do obdobia, keď daným majetkom mohol disponovať právoplatný vlastník, napr.: *Za rychtarstwy Tomass Kowacza a vradu gehu. Položil Krisstof Badlahar syrotne penyze pozustaleg syroty po nebstika Gyrika SSkrečzky gmenem Dora keru vychowala gest v Jakuba Kozaričza, ktere penyze dwyhol totyž R 7. Krysstof Morawčzyk na czynz od noweho roku od kazdeho zlateho d 5(?) aby čzynzował pokad bude tu sumu drzat* (zápis z januára 1630). Kupec (pri kúpno-predajných transakciách) použil *hotovosť*, *dobré a berné*, čiže platné peniaze, ktoré sú v obehu, plnohodnotné peniaze (HSSJ, I. zv., 1991, s. 125). Napr.: *(Martínus Kováčicz) kupil a zgednal sebe na wecznost gakoasto w hotowosty za sstiriczet a sedem id est : 47: fl. a to w dobreg sstriberneg minczy* (zápis z 10. apríla 1756); *dala sebe zapisat R(elict)a Jan Newrle Helena rolu gmenowanu pul druheg meczu, leziczu za humny mezi susedi z horni strany Josepha Bednarika z dolny strany Guro Newrle, keru kupila ze svim manželom roku 1781 od Juro Kobzina za sumu hotowich bernich penez mezi sebou zmluwenich zlatih dwaczet* (zápis z 29. januára 1786). Sloveso *dvihnút'* (v spojení *dvihnút' penize*) je z hľadiska významu rovnocenné s výrazmi: *prijat'*, *vziať* alebo *brať* peniaze. Prijatou sumou peňazí (ktorá teraz bola zároveň dlhom) mohol súčasný vlastník voľne disponovať, peniaze sa mohli použiť na zamýšľaný účel. Pokiaľ dlžník danú sumu peňazí nesplatil, vtedy ju u seba *držal* (užíval, vlastnil); termín *položít' peniaze* je použitý vo význame *splatiť*, *vyrovnať dlh*, *zaplatiť* (Doruľa, 1968, s. 344–346; HSSJ, I. zv., 1991, s. 320; HSSJ, IV. zv., 1995, s. 59).

Z pôžičky však dlžník nevracal len sumu v hodnote, ktorú si požičal, ale aj sumu peňazí zmluvne doloženú – úrok (v našich zápisoch sa vyskytuje latinský ekvivalent *interes* alebo z češtiny prevzatý termín *činž* (v starohornonemčine sa vyskytuje ako *zins*, pôvodne prevzaté z lat. *census*, pozri Machek, 1957, s. 74). V prípade prenajatia časti majetku iného človeka (v našom prípade vystupuje často nedospelý vlastník – sirota) odvádzal (interesoval) nájomca tiež *interes* alebo *činž* vo význame „poplatok za prenajatie a užívanie majetku, аренда“ (pozri význam slova *činž* v HSSJ, I. zv., 1991,

s. 217). Výskyt uvedených termínov dokladáme zápismi: *Za richtara Pavol Dvora(na) a vradu gehu prigal Jakub Walowicz rolu dal sirot Maceg Rokosa, keru gehu otec bil zalozil Macej Rokosowi ktere penize chce sirota(m) interesowat dokud gim gich nepolozy gak interes ukaze a na to swug firtal podpisyge* (zápis zo 7. apríla 1675); *Krisstoss Polak prygal k sobe penyze syrot Jana Suganskeho od obcze R 10. Ktere penyze dluzen čzynž dat od roku 1612 až do roku 1629; Polozil Pavol Dworan sirotne penize Ribkowske ktere gehu otec bil wzal na ynteres kterich penezy az do tohoto czasu vczynilo R 12* (zápis z februára 1677).

Pomenovanie vlastného „obchodu“, teda realizovania kúpno-predajného procesu, je rozličné, vyskytuje sa ako *frajmok*, *handl*, *handel* alebo *kup(i)a*, *prodaj*, napr. v zápisoch zo 7. marca 1790: *Stala sa dobrowolna a chwalitebna kupia, nebolissto prodag mezy statečznimi susedi; stala sa dobrowolna a chwalitebna kupa nebolissto prodag mezy statecznimi osobami; Stal se handl mezi dobrimy susedi, to gest mezy Michalem Mrwcem a Janem Rasslem mladssim*; zápis z 11. apríla 1790: *Stal se dobrowolny fraimok mezy statecznimi susedy*.

Termíny prevzaté z nemčiny, ako *handel*, *handl*, *frajmok* (z nem. *freier Markt* – *slobodný trh*, podľa Machka pochádza toto slovo zo stredoh. *vřimarket*: voľný trh; Machek 1957, s. 112) sa oproti slovenskému pomenovaniu (kúpa, predaj) môžu pociťovať ako všeobecnejšie (znamenajúce dobrovoľnú výmenu hnuťného a nehnuteľného majetku realizovanú po vzájomnej dohode, čiže obchod), pričom existencia kupujúceho a predávajúceho sa logicky predpokladá, ale priamo nevyjadruje. No napr. v zápise zo 14. marca 1790 je už kupec a predavač priamo vyjadrený v názve obchodnej činnosti: *Za czasu mudreho a opatrneho muze richtara Jana Newrle a prisaznich gehu niž dolozenich. Stala se dobrowolna a chwalitebna kupa nebolissto prodag mezy statecznimy susedi*. V zápise z 12. marca 1678 sa nachádza od substantívneho základu *frajmark* odvodené adjektívum *prefrajmačený* (v texte: *prefrajmaczenj winohradek*), ktorému zodpovedá dnešné slovenské slovo „zamenený“, „vymenený“ v súvislosti s uskutočnením obchodnej činnosti (pozri HSSJ, IV. zv., 1995, s. 340).

Záverom by som chcela dodať, že uvedený prieskum je len úvodnou časťou hlbšieho skúmania mestskej knihy Budmeric, ktorá je nielen z terminologického hľadiska cenným zdrojom poznatkov o jazyku.

Literatúra

DORUĽA, J.: O jazyku administratívno-právnych písomností obdobia predberno-lákovského. *Slavica Slovaca*, 1968, č. 3, s. 333–353.

Historický slovník slovenského jazyka I (A–J), II (K–N) III () IV () Red M Majtan Bratislava Veda 1991, 1992, 1994, 1995 536 s, 616 s, 656 s, 583 s

KUCHAR R Niektoré termíny v stredovekej slovenskej právnej terminológii Jazykovedný časopis, 1964, s 53–63

MACHEK, V Etymologický slovník jazyka českého a slovenského Praha 1957 628 s

Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I Bratislava, Veda 1977 254 s

Mikrotoponymá Revúcej v historických cirkevných dokumentoch

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Historia Revúcej siaha do roku 1357 Od začiatku sa s dejinami mesta spájajú aj dejiny cirkevných zborov dvoch najpočetnejších konfesií – katolíckej a neskôr aj evanjelickej Od začiatku sa s dejinami mesta spája spoločnosť viacerých narodností – slovenskej, nemeckej, maďarskej, českej Od začiatku sa s dejinami mesta spája ťažba a spracovanie železnej rudy Všetky tieto okolnosti našli svoje „zviditeľnenie“ v mnohých mikrotoponymách Revúcej

Najstarsími dokladmi rímskokatolíckej cirkvi¹ ktoré zachytávajú jej majetky, a teda obsahujú chotárne názvy, sú *Conscriptio Parochiarum Cottus Gomor Discriptus Superioris* (ďalej len *Consci*) z roku 1761, *Visitatio Canonica Ecclesiae Nagy Roczensis* (ďalej len *Visit*) z roku 1814 a, z nášho pohľadu najcennejšie, *Inventarium Suppellectilis Sacrae Ecclesiae Oppidi Nagy Rocze Vizes – Reth* (ďalej *Inv*) z roku 1843

Uvedené dokumenty sa navzájom odlišujú obsahom, a teda aj množstvom mikrotoponym V *Inventariu* sme našli 75 % všetkých názvov zaznamenaných v rímskokatolíckych listinách Je to pochopiteľné, pretože ide o zapísanie všetkých cirkevných majetkov, ktoré farnosť prenájala svojim farníkom s presne vyčíslenými poplatkami za užívanie Keďže často išlo o drobné lúky na jednom mieste (v doline, na kopci atď.), museli ich presne zaznačiť Preto zápis takýchto objektov obsahuje niekoľko geomorfologických bodov Zväčša

ide o zápis s dvoma bodmi, napríklad *na Ukorowe od Susztajowskeg Luki², w Štengeraussu od Ondrejoweg strani Za Ribarom od Mokrenskeho chotara atď.*, ale zápis *Za Rybarowczy od lesy až do Chotare* obsahuje už tri geomorfologické body, podobne ako v *Stengeraussu medzi Zatroch Mihalyowu a Sturman Andrasowu* V uvedenom protokole sme našli aj zápis *nad Zawozom medzi Ondrejowgo a Profantowjo w Stengeraussu*, ktorý obsahuje až štyri geomorfologické body Luku Ondreja Antalika, ako to vyplýva z dokumentu (*Inv*, s 15), museli takto presne určiť preto, že v Štengerauši (dolina) názvom *nad Zawozom* boli bližšie určené lúky Martina Krištofa Viesta, Martina Ferdinandyho a v názve spomenutej lúky Ondreja a Profanta

Dôležitým je zápis lúky *pri Bartowskem Hamre koncom do Mezske Luki Profantowskeg* Tento zápis je svedectvom o vzniku nového mikrotoponyma Ide tu o „prechodné“ pomenovanie *do Mezske Luki Profantowskeg*, pretože pravdepodobný pôvodný názov bol *Profantovska luka*, prípadne ine tvary vyjadrujúce vzťah k majiteľovi (pozri aj Krško, 1996 a) Neskôr túto lúku odkúpilo mesto Dnes už existuje len názov *Meska Meska luka*, z ktorej sa neskôr vyvinulo pomenovanie celej doliny (*Meska Meska dolina*) O vyvine názvu svedčí aj mikrotoponymum *Pod Za Križom*, lebo zo základného názvu (ktorým je pomenovaný dominantný objekt) *Križ* vzniklo predložkové pomenovanie *Za Križom* a ďalšou lokalizáciou pomocou predložky *pod* vznikol názov *Pod Zakrižom* V čase zápisu však objekt *Za Križom* nebol petrifikovaný, preto ho zapísali v podobe s dvoma predložkami

Mnoho cirkevných luk a poli bolo bližšie určených objektami, ktoré mali len dočasné trvanie a zväčša sa nestali súčasťou revúckej mikrotoponymie Niektoré dominantné objekty sa nezachovali *Pri Muriku* (podobne v „evanjelickej“ mikrotoponymii *nad vysokow lawicow*), alebo išlo o lúky a záhrady pomenované podľa majiteľa *od Papuskoweg Zahradj pri wisseg Dolinke od Polakowskeg Luki pod Ukorowu, pod Ukoru od Janko Palowskeg Zemi Stemplow Sadek* V zápise *Šajdoš Janos Čizmar od M Reus Chotara od Zahradj* (platí poplatok) (*Inv*, s 10) môžeme určiť relatívne časové obdobie fungovania tohto objektu ako orientačného bodu Dominantný objekt (*M Reus[sa] Chotar*) patril Gustavovi Mauríciovi Reusovi (1818–1861), jednému z členov poprednej revúckej rodiny (pozri Krško, 1996 b) Vek tohto pomenovania môžeme vymedziť rokmi 1818 (rok narodenia G M Reussa) a 1843 (zápis do protokolu)

Na začiatku príspevku sme spomenuli, že dejiny Revúcej sú od počiatku spojené s ťažbou a spracovaním železnej rudy Slovenských baníkov vystriedali v 15. a 16. storočí Nemci (svedčí o tom aj výskyt nemeckých mien, po-

¹ Pravdepodobne ide o najstaršie dostupné doklady na našom území, pretože rožnavská dieceza bola zriadená Mariou Tereziou 15. januára 1776 Staršie doklady by mohli byť v Ostrihome v mieste sídla niekdajšieho arcibiskupstva Práve vznik (prípadne možnosť vzniku) novej diecezy bol podnetom na nové spísanie a inventarizáciu cirkevného majetku

² Hláskoslovnú i grafickú podobu názvov uvádzame v takej podobe, v akej sme ju získali excerptiou prameňov Hovorenu podobu, ktorú sme získali terénnym výskumom, zapisujeme v zjednodušenej fonetickej transkripcii

rov. Ila, 1946, s. 99 n), ktorí ťažbu a spracovanie rudy zdokonalili. Prítomnosť nemeckého elementu bola zrejme dôležitým faktorom pre udomácnenie reformačných myšlienok M. Luthera, ktoré sa začali šíriť práve z Nemecka. Pre výskum mikrotoponymie, ktorá pomenúvala objekty patriace revúckej evanjelickej a. v. cirkvi, sú dôležité vizitačné protokoly z rokov 1596 až 1707. Celkovo bolo sedem vizitácií (Raab, 1940, s. 19). Najcennejšie sú *Protocolon Rimanovianum* (z roku 1636; ďalej len PR) a *Protocolon Pet-schelium* (z roku 1670; ďalej len PP), v ktorých je zapísaných 77 geomorfologických bodov v 55 zápisoch.

Problematika zápisu a dynamiky mikrotoponým je podobná vyššie spomínaným rímskokatolíckym objektom. Mnoho objektov bolo premenovaných, pretože zanikli pôvodné motivačné faktory alebo išlo o lúky pomenované podľa majiteľov, ktorých rody nepatrili v Revúcej k popredným (*Hermanowska, Kralowiech luka, Luka Frakowska, Luka Masar Andrassow, Luka Palkowska, Luka Yokubowska, pod iwanowo, nad Gregorowiech lukamy, Ssudrlakowiech luczka*), prípadne išlo o záhradu (*nad wrabloskow zahradow*). Oproti tomu majetky vysokopostavených a bohatých rodín (napr. Šramkovcov) si zachovali pomenovania podnes – *Luka Ssramko Martynowa z hamriskom* (PP, s. 153) – dnes *Šramková*.

Výpis a výpočet cirkevných majetkov v spomínaných protokoloch má niekoľko foriem: 1. priamy výpočet lúk (ako apelatív) – „prata templi sunt“ (PR, s. 628), napr. *za troskami, pri Zontokowom hamre, u wissnyho hamra podle cesty, na Zuboweg*; 2. zápis lúk (ako proprií) pomenovaných podľa pôvodných majiteľov (časť názvov zanikla) napr. *Luka Yokubowska, Luka Palkowska, Luka Masar Andrassow*; 3. zápis lúk pomenovaných podľa majiteľa a bližšie určených iným (inými) terénnymi objektami, napr. *Hermanowska pod skalkow, Kralowiech na hiegu luka, Ssmjowska luka pri hamru Steffanykowiech, Za kržom Ssudrlakowiech luczka*. Bližšia identifikácia bola potrebná najmä v prípade, ak majiteľ venoval cirkevnému zboru niekoľko lúk na rôznych miestach (*Hermanowska pod skalkow, Luka pod aukorowou Hermanowska, Pod hiegom Hermanowska*)³.

Doplňujúcim zdrojom pre poznanie historických mikrotoponým patriacich revúckym cirkvám je kniha Viliama Raaba *Dejiny evanjelického a. v. cirkevného zboru v Revúcej*. Doplňujúcim preto, že časť informácií čerpal zo spomínaných evanjelických vizitačných protokolov, ale podáva aj nové skutočnosti z cirkevného archívu, najmä v súvislosti s postupným dokupovaním majetkov. Pri kúpe pozemku pre faru a cirkevnú školu z r. 1784 spomína mestský pozemok *za bánovským humny* (Raab, 1940, s. 42). Chudobná

³ Na rozdiel od katolíckych zápisov v Inv. obsahuje PR aj priamy výpočet lúk bez mien užívateľov (PR, s. 628). Ide o zápis lúk patriacich kostolu (cirkvi) – „prata templi sunt“, ktoré darovali jednotliví cirkevníci svojmu zboru.

evanjelická cirkev si musela zaobstarávať len slobodné majetky, od ktorých by nemusela odvádzať dane. Takými to boli majetky zemanov Šramkovcov, od ktorých cirkev r. 1784 odkúpila „*gistau Lúku na Wrchu Hodossowem Lese tak řečenem, od Chotare Filgarsého, konec Hrusska Macoweg nad Martynowge a Wgerkowge ležicy, dlauhost 160 ssirost pak pri Hwore od Hruskowneg luky 89...*“ (Raab, 1940, s. 43)⁴. Ešte v tom roku túto lúku *Na Hodosowem lese* cirkev vymenila za konopnice na *Záhumnj* (Raab, 1940, s. 43)⁵.

Raab spomína aj boj medzi evanjelickou a katolíckou cirkvou o kaplnku v obecnom cintoríne (Raab, 1940, s. 44). Ide o ďalšie historické toponymy, ktoré pretrvalo podnes. Hoci v súčasnosti už ide o značne zdevastovaný objekt, ktorý upadá do zabudnutia, ako orientačný bod funguje pod názvom *Kápolna*, alebo je označovaná zdeformovanými formami *Kapóna, Kápóna*. Pomocou tohto terénneho bodu sa označuje aj okolie *Pod Kaplnou, Pod kápolno, Pod Kápolnou, Pot kápolno*.

Pre sledovanie continuity mikrotoponým je dôležitý Raabov citovaný zápis *na Hodosowem Lese*, pretože dnes existuje označenie *Hodošov les, Hódošov les, Hódošovo*, aj *Húdošov Les*. V evanjelických vizitačných protokoloch sa spomína nepriamy názov *Pod holdossowjm lesom* (PP, s. 153). Keďže ide o toponymum podľa majiteľa, primárnym názvom bol *Holdošov les*, o čom svedčí aj zápis osobného mena *Holdoš* z r. 1615 (Ila, 1946, s. 101), ktorý sa časom pretransformoval do dnešnej podoby.

Ak by sme zozbierané mikrotoponymy roztriedili podľa M. Majtána (1973), v katolíckych listinách bolo zaznamenaných 17 priamych názvov a 118 nepriamych predložkových alebo názvov bližšie určených iným objektom. Mikrotoponymy zachytené v evanjelických vizitačných protokoloch boli v pomere 6 priamych ku 49 nepriamym názvom.

V skúmaných cirkevných dokumentoch sme zaznamenali takmer 20 až 30 % variantov zápisov (pozri zoznamy mikrotoponým v prílohe príspevku). Variantnosť toponyma chápeme v intenciách M. Majtána (1980), ktorý ich odlišuje od polyonymických názvov na základe hláskovej a grafickej rozdielnosti⁶. Príčinou vzniku variantov je najmä nekodifikovanosť jazyka (písanie hlások s mäkčeňom podľa nemeckého alebo maďarského pravopisu – *w ssteingerawssu / w stengerauschu, w Gyunaroweg / w djunarowe*; používanie *w/v* – *Pod Ukorowu / Pod Ukorowú; j* namiesto *i* – *Pod Križom / pod Křžom*; používanie *g* namiesto *j* – *nad Zawozom medzi Ondrejowgo a Profantowjo w Stwngeraussu*, atď.) ako aj fakt, že väčšina kňazov pôsobiacich na

⁴ Ide o citáciu zmluvy z r. 1784, ktorú cituje V. Raab ako poznámku č. 4.

⁵ Zápis podľa ďalšej zmluvy ktorú cituje V. Raab.

⁶ A. V. Superanskaja (1969) rozlišuje viacero variantov toponým – ortografické, fonetické, fonologické, morfológické, syntaktické a lexikálne. Lexikálne varianty neskôr označuje termínom polyonymia (Superanskaja, 1973).

revuckých farach nepochádzala z Revucej, a preto nepoznali dokonale tamojšie toponyma Takto vzniklo viacero zdeformovaných názvov – w *Blechartoweg* (správne *V Lechartove*), *na Zubow* (správne *Na Zubove*), *na Ukrowe* (správne *Na Ukorove*) atď

Mikroponymá zapísané v historických cirkevných listinách su veľmi cenným materiálom pre sledovanie kontinuity a vyvinu chotarných názvov Revucej. Pre lepšie poznanie najstarších historických názvov, by však bolo dobre analyzovať aj historické listiny uložené v Ostrihome, prípadne v Budapešti

Štatistické vyjadrenie zázpisov v cirkevných listinách

	katolícke	evanjelické
počet geomorf bodov	159	77
počet zázpisov ⁷	135	55
počet variantov	28	15
počet priamych názvov	17	6
počet nepriamych názvov	118	49

Literatura

Conscriptio Parochiarum Cottus Gomor Discriptus Superioris Rkp uložený v archíve biskupského uradu v Rožňave

ILA, B Gomor megye, Zv 3 Budapest, Akadémiai kiadó 1946

Inventarium Suppellectilis Sacrae, Ecclesiarum Oppidi Nagy – Rocze, Vizes – Reth Rkp uložený v rímskokatolíckej fari v Revucej

KRŠKO, J Polyonymia chotarných názvov Muranskej doliny, Slovenská reč, 61, 1996 a, s 136–141

KRŠKO, J Urbanonyma na sklonku druhého tisícročia Referat prednesený na kolokviu Urbanonyma v kontexte histórie a súčasnosti, Banská Bystrica 3–5 9 1996 (b) V tlači

MAJTAN, M Štruktúrne typy slovenských chotarných názvov In IV slovenská onomastická konferencia Bratislava 9–10 novembra 1971 Red M Majtán Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s 147–160

MAJTAN, M Spoločenské fungovanie toponyma In Zborník materiálov zo VII slovenskej onomastickej konferencie (Zemplínska širava 20–24 septembra 1976) Red M Majtán Bratislava, Veda 1980, s 43–49

⁷ Počet zázpisov môže byť nižší ako počet geomorfologických bodov, pretože napr v jednom zápise *Luka Frakowska pri hamre Zontokowom* su zaznačené dva geomorfologické body – *Luka Frakowska a ham[or] Zontokowsk[y]* Do tohto počtu nezaraďujeme varianty

Protocolon Petschelianum Rkp uložený v archíve ev a v farského uradu Revuca
Protocolon Rimanovianum Rkp uložený v archíve ev a v farského uradu Revuca
 RAAB, V Dejiny evanjelického a v cirkevného sboru v Revucej I ipt Sv Mikulaš, 1940 150 s

SUPERANSKAJA, A V Štruktúra imeni sobstvennogo Moskva, Nauka 1969 206 s

SUPERANSKAJA, A V Obščaja teorija imeni sobstvennogo Moskva, Nauka 1973 366 s

Visitatio Canonica Ecclesiae Nagy Roczenis Rkp uložený v rímskokatolíckej fari v Revucej aj v archíve biskupského uradu v Rožňave

Zoznam mikrotoponým v jednotlivých cirkevných dokumentoch

Conscriptio Parochiarum Cottus Gomor Discriptus Superioris, Anno 1761 do doliny, do strány, Na Chotare, Na welkeg I ucze, Na Zahumny, Od Chotare pod Haje, Pod haj pod Stengerausz Pod Ukorowu, pred dolinu od Cesty až do mesta, Pred Stengerausz, Za Kostelnymy Lukamy až pod Skalu, Za Rybarowczy od lesy az do Chotare

Visitatio Canonica Ecclesiae Nagy Roczenis, Anno 1814 Curia Nobilis Sramko, Curia Palliovska, Do Rowny, Hamorisko, Hembriber, Kut, Mazaiff na Rowny, na Šmidowske, Na Troskách, na Welke Luke niže Lechartoweg od Chotara, od Chotara Dluho-I uckeho, pod Háj, pod Kržom, Pod Skalku (Pod) Skalku, Pod Ukorowu, Pod Winickow, pred Dolinu do Rowny, Pred Katrenku pred Stengerausch pri Cinterine, Pri Muriku, Pri Niznich Frisoch, Pri Niznom hostincu Pri Stupach Skalka Swatokrizka, Štęmpłow Sadek, Za Ribarom Wissne polo – časti Do Breza, Hlinisko, Podle Hembribra Za Laczowim Hrbom, Rudlowo – časti poľa Na Rudlowom Hrbe, Pod Laszczom, Pri Mline, W Rudloweg, Za Sturmanowom – časti Do Dedini, Nad Chodnikom, Niže Cesty, Pred Sturmanowou, Hlinisko – časť Priloch

Inventarium Suppellectilis Sacrae, Ecclesiarum Oppidi Nagy – Rocze, Vizes – Reth , Anno 1843 Do Rowny, Hembriber, Kut, Mazaiff na Bartoweg Jame, na Dluheg Luke, na Hjegou, Na Hodosowem Lese, Na Hodosowem Lese, na Hodosowem Lese, na Hrbku, na Jankoweg Jame, na Kontskoweg, na Krehulcu, na Pans Banoch, na Pategoweg, na Sterman Hamrom, na Šindlarke, Na Troszkach, na Ukorowe, na Ukorowe od Susztajowskeg Luki, na Ukoroweg, na Ukrowe, na welké Luke, na Zubow, na Zuboweg, nad Kjeskoweg, nad Massu, nad Michlowu Nad Wrbowu nad Zawozom, nad Zawozom medzi Ondrejowgo a Profantowjo w Stengerauszu, niže Lechartoweg, od Bodnarowskeg, od Chotara, od Chotara Dluho-I uckeho, od Chotarneg Dolinky, od Kobelarowa Hrbku, od Krikowskeg Zahradj, od M Reus Chotara, od Papuskeg Zahradj pri wissneg Dolinke, od Polakowskeg Luki pod Ukorowu, od Sturman Marii, od Szucharowskeg, od Szucharowskeg Zahrady, Pod Haj, pod Haj, pod Hajom, pod Hjegom, Pod Kržom, Pod Skalku, pod Skalku, Pod Štengeraus, pod Ukorowu, pod Ukuru od Janka Palowskeg Zemi, Pod Ukrowu, pod Ukrowu (od Luki) Koncom vo Farskeg a Školskeg, Pod Wińickow, pod, Za Kržom (!), Pred Dolinu vo Rowny, pred Gyunarowo, Pred Katrenku, pred Stengerausch, pri Bartowskem Hamre, koncom do Mezske Luki Profantowskeg, pri Bodnarowe, pri nižnem Hostincu, Pri nižnich Fris-

soch, pri Patejoweg, Pri Sztupach, Skálka, Štemplow Sádek, visse Sturm Hamra, w Bartowe Doljne, w Blechartoweg, w Bodissoweg Dolinke, w Dolne, w Gyunaroweg, w Jakusoweg, w Jokussoweg, w Katrenke, w Keszlu medzj Radki, w Kjeskoweg, w Kjeskoweg w Doljne, w Kjesskoweg, w Kłokoweg, w Križu, w Lechartoweg, w Lechárto-
toweg, w Lomoch, w Maleg Banskeg, w Missoweg, w Motuzoweg Dolinke, w motuzoweg Dolinke, w Rowni, w Stengeraussu medzj Zatroch Mihalyowu a Sturman Andrasowu, w Štengeraussu, w Štengeraussu od Ondřejoweg stiani, w Štengeraussu pri Szymanowskeg, w Štengerauš, w Štengeraušu, w Šustroweg, wisse Sturm Hamra, wo Febroweg, wo wissneg Dolinke, wo Wrboweg, za Hrbkom, za Kontskowu, za Kralowu Zahradu, za Križom, Za Ribárom, Za Ribarom od Mokrenszkeho chotara, za Sramkowim Hamrom, za Sturm hamrom, za Sturman Humnoim, za Sturmanowem Hamrom, za welkim žlabkom

Protocolon Rimanovianum (z r 1636) Hermanowska pod skalkow, na hiegu, na hyegu, na hyegu ku kostelu, na tauschenbergu, na tynesowom wrsse, nad frebrowo, nad hamrom Sramkoskym, nad hatt'ow Ssteffanykowho hamra, nad vysokow lawicow, nad wrabloskow zahradow, pod iwanowo kopanowe, pod ssturman hurow, pod ssturmanowo hurow, pod uborowo, pod ukorowom, Pri Ssebowiech hamre, pri Zontokowom hamre, Ssmjdowska luka pri hamru Ssteffanykowiech, sramkoska podle te (mysli sa *Ssmjdowska luka pri hamru Ssteffanykowiech*), swetokrizska pred diunarowo, u wissnyho hamra podle cesty, w djunarowe, w laychartowe, w motuzowe dolyncze, w motuzowe dolyncze, w taysowe dolyncze, w stenge-rauschu, w zadne dolyncze, za kržj, za troskami, zubová zem

Protocolon Petschelianum (z r 1670) Od dluholuckeho chotare, Kapustnice visse y niže Rewuceg, Kralowiech na hiegu luka, Luka Frakowska pri hamie Zontokowskom, Luka Masar Andrassow, Luka Palkowska, Luka pod aukoiowou Hermanowska, Luka Schmidowska pri Ssteffanykowiech hamre, Luka Sramko Martynowa z hamriskom, Luka swatokrjska pri kterege se nachazy gedem kus luky Masar Andrassow, Luka Yokubowska tamže (mysli sa *pri Ssteffanykowiech hamre*), na hiegu, na Hiegu, Na hiegu Matagzowiech lučička, Na chotare niže Dluheg Luky konecz Gregorowiech zemy lučička, na prednom hiegu, na skalky, Na suchych stránach, na tassenbergu, na tinesowom wisse, Na Zuboweg, nad frebrowou, nad hatyu hamra Ssteffanykowiech, Nad Sramkowskjm hamrem, Nad welkou wrbowow, nad wisokou lawicou, nad wrablowskou zahradou, nad zahradu w motuzoweg dolince, Nad ždiarmi ffilhar-skimy, Pod hiegom Hermanowska, Pod holdossowjm lesom, pod ssturmanowou huorou, Ssteffanykowiech zeme, kterekeji gsau za kržjem, Ssturmanova hora, w loychar-toweg, w motuzoweg dolince, w motuzoweg dolincze, w raysoweg, w ssteingerawssu, w wissneg dolincze, Za kržjem nad Gregorowiech lukamy, Za kržjem nad Gregorowiech lukami, Za kržjom Ssudrlakowiech lučička

Uwagi o deklinacji nazwisk polskich

Wirginia Mirosławska

Polský inštitút, Bratislava

Celem niniejszego artykułu jest skróte przedstawienie wiadomości o deklinacji polskich nazwisk i wskazanie tendencji rozwojowych w tej dziedzinie. Opracowanie dotyczy jedynie nazwisk rodzimych lub obcego pochodzenia, ale spolszczonych lub odbieranych przez użytkowników języka jako polskie. Oczywiście, istnieje niebezpieczeństwo niewłaściwego wyznaczenia granicy między nazwiskami spolszczonymi a obcymi. Rozstrzygnięcie takich wątpliwości nie jest celem tego artykułu. Przytaczane przykłady, zaczerpnięte z bogatej literatury przed-miotu, mają charakter reprezentatywny.

Z wielu definicji nazwiska na potrzeby tego artykułu jest wystarczająca ta, którą zawiera *Encyklopedia języka polskiego* (1994): *Nazwisko to wyraz służący wraz z imieniem do identyfikacji jednostki ludzkiej. Użycie nazwiska jest regulowane przez prawo państwowe, ono postanawia np., że nazwisko jest wspólne całej rodzinie, że nie może być zmienione bez zgody odpowiedniej władzy, że jest dziedziczne, że jest tylko jedno (co nie wyłącza nazwisk dwuczłonowych)*

Polski system antroponimiczny wymaga stosowania imienia i jednego nazwiska (może to być nazwisko dwuczłonowe), w takiej właśnie kolejności, a więc *Adam Mickiewicz*, ulica *Juhana Tuwima*, pani *Anna Radziwiłł*. Dopuszczalna jest kolejność nazwisko + imię, ale tylko w dokumentach urzędowych.

Nazwiska dwuczłonowe, w polszczyźnie dość częste, mogą nosić zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Kobiety przybierają najczęściej drugie nazwisko po mężu w wyniku zawarcia małżeństwa. Nie jest to jedyny schemat budowy tego typu antroponimów. Jednym z członów może być dawny przydomek, nazwa herbowa lub pseudonim. Przeniesienie ww. nazw do kategorii nazwisk określają przepisy prawa cywilnego.

Szyk członów w nazwisku podwójnym może być różny. Jeżeli idzie o nazwiska kobiet, *Słownik poprawnej polszczyzny* (1985) zaleca stosowanie nazwiska panieńskiego przed odmężowskim. Powszechnie jednak używa się formy *Maria Curie-Skłodowska*. Podobnie może być w przypadku dwuczłonowych nazwisk męskich – na pierwszym miejscu może się znajdować nie właściwe nazwisko, ale pseudonim, nazwa herbowa, np. *Boy-Zeleński*, *Bór-Komorowski*. Jednym z możliwych wyjaśnień tego zjawiska może być tzw. prawo rosnących członów, które tu przytaczam za Janem Miodkiem:

Oto niemiecki uczonego Behagel wykazał w początkach naszego stulecia na materiale z kilkudziesięciu języków świata, że w stałych zbitkach wyrazo-

wych, zawierających człony równorzędne, element krótszy z reguły występuje przed dłuższym (J. Miodek, 1983, s. 178).

Główna część artykułu poświęcona będzie deklinacji nazwisk. Oddzielnie omawiam nazwiska męskie i żeńskie.

I. Nazwiska męskie.

1. Nazwiska typu adjektywnego (z sufiksem *-ski // -cki // -dzki* oraz zakończone na *-y, -i*) odmieniają się jak przymiotniki pospolite, np. N.sg. *Malinowski, Chudy*, G.sg. *Malinowskiego, Chudego*, I.sg. *Malinowskim, Chudym*, w liczbie mnogiej według paradygmatu męskoosobowego np., N.pl. *Malinowscy, Chudzi*, L.pl. o *Malinowskich, o Chudych*. Deklinacja tego typu nazwisk nie nastęrcza problemów.
2. Nazwiska typu substancywnego, tak motywowane rzeczownikami pospolitymi jak i nie mające odpowiedników w leksyce apelatywnej, odmieniają się w zasadzie jak rzeczowniki:
 - a) rodzaju męskiego, jeżeli są motywowane rzeczownikami tego rodzaju, np. *Kupiec* – ap *kupiec, Kowal* – ap *kowal, Dąb* – ap *dąb* lub są zakończone na spółgłoskę, np. *Ruszc, Piotrowicz*,
 - b) rodzaju żeńskiego, jeżeli są motywowane apelatywami rodzaju żeńskiego, np. *Noga* – ap *noga, Łyżwa* – ap *łyżwa*, nijakiego, np. *Oczko* – ap *oczko*, lub są zakończone na samogłoski *-a, -o*, np. *Kościuszki, Wiadera, Mańko, Gadocha*, z wyjątkiem nazwisk zakończonych na *-o* po spółgłosce miękkiej, np. *Puzio*, które odmieniają się według paradygmatu męskiego.

Istnieją jednak pewne różnice między deklinacją nazwisk i apelatywów. Widoczna jest tendencja do usuwania alternacji głoskowych występujących w odmianie rzeczowników pospolitych. Można używać form *pana Gołębia, z panem Gołębiem* (jak *gołębia, z gołębiem*), ale także *pana Gołąba, z panem Gołąbem*. Obydwie formy uznawane są za poprawne. V.sg. jest zawsze równy N.sg., czyli *profesorze Kupiec!, panie Piotrowicz!, kolego Noga!* W N. i V.pl. występuje końcówka *-owie*, rzadka u apelatywów (*panowie Kowalowie, Piotrowiczowie, Nogowie*). Taką postać mogą mieć także formy N. i V.pl. omówionych wcześniej nazwisk o budowie adjektywnej zakończonych na *-y, -i*. *pan Wesoly* – *panowie Weseli* lub *Wesolowie*. G. i A.pl. mają końcówkę *-ów* (*tych Kowalów, Kupców, Piotrowiczów, Nogów* – odpowiednie apelatywa mają często inne końcówki: *kowali, nóg*).

Nie wszyscy użytkownicy języka radzą sobie z tym dość skomplikowanym systemem deklinacyjnym, często zdarza się stosowanie paradygmatu apelatywnego w odniesieniu do nazwisk. Na drugiej stronie szerzej się unieruchomienie fleksyjne, zwłaszcza nazwisk rzadkich, nie mających odpowiedników w leksyce apelatywnej (np. *profesor Łesiów, z profesorem*

**Łesiów, zamiast Łesiowem*) oraz nazwisk męskich zakończonych na *-o, -a*, (*Andrzej Mleczo – o Andrzeju *Mleczo, zamiast Mlecze*).

Jeżeli idzie o męskie nazwiska dwuczłonowe, deklinują się obydwaj ich człony, np. *Podhorski – Okółów, Podhorskiego – Okółowa*. Gdy pierwszy człon jest z pochodzenia nazwą herbową, przydomkiem, pseudonimem, w zasadzie nie odmienia się, np. *Pobóg – Malinowski, Pobóg – Malinowskiemu*. Wyraźna jest jednak tendencja do deklinowania obydwu członów – tak np. *Lehr – Splawiński, Lehra – Splawińskiego, Lehrowi – Splawińskiemu*.

II. Nazwiska żeńskie

1. Typ adjektywny

- a) odpowiedniki męskich nazwisk z sufiksem *-ski // -cki // -dzki //* mają w N.sg. zakończenie *-ska // -cka // -dzka//* i odmieniają się jak przymiotniki rodzaju żeńskiego, np. *Mirowska* G.sg. *Mirowskiej*, N.,A.,V.pl. *Mirowskie*,
- b) odpowiedniki nazwisk męskich na *-y, -i* są zakończone na *-a* i odmieniają się według paradygmatu przymiotnikowego żeńskiego, np. *Wiaderna* G.sg. *Wiadernej*, I.sg. *Wiaderną*, D.pl. *Wiadernym*. Kobiety mogą też nosić nazwiska w postaci męskiej, antrponimy te pozostają wtedy nieodmienne: *pani Zimny, z panią Zimny, o paniach Zimny*

2. Typ substancywny

Nazwiska męskie odmieniające się jak rzeczowniki mogą być podstawą do tworzenia feminatywów, ale najczęściej pozostają w męskiej postaci także w odniesieniu do kobiet i są wtedy nieodmienne.

Słownik poprawnej polszczyzny (1985) zastrzega, że: *Nazwisk żeńskich w postaci męskiej można używać wyłącznie wtedy, gdy w najbliższym kontekście występują dostatecznie jasne określniki płci osoby, o której mowa (np pełne imię lub tytuł) [...] mgr Anna Kowal, [...] koleżanka Nowak pisze do pani Kowal, do Anny Kowal.* (hasło *nazwisko*).

Wyjątek stanowią nazwiska zakończone na *-a*, typu *Wiadera, Kaleta*. Jeżeli pozostają w tej formie w odniesieniu do kobiet, mogą być odmieniane jak rzeczowniki rodzaju żeńskiego np. *panią Wiaderą, o pani Kalecie*. W tekstach pisanych coraz częściej następuje unieruchomienie fleksyjne tego typu nazwisk.

Tworzenie feminatywów, czyli formacji patronimicznych i marytonimicznych od nazwisk ojców i mężów jest we współczesnej polszczyźnie literackiej rzadkie. *Słownik poprawnej polszczyzny* (1985) podaje następujące stwierdzenie: *Nazwiska kobiet można tworzyć zasadniczo od wszystkich typów nazwisk męskich* (hasło *nazwisko*) a dalej szczegółowe zasady two-

zenia nazwisk żon i córek od nazwisk mężów i ojców w zależności od typu nazwiska męskiego. Przytoczę je tu w skrócie: marytonimika tworzy się sufiksem *-owa* od nazwisk męskich zakończonych na spółgłoskę lub na *-o* (*Nowak – Nowakowa, Oczko – Oczkowa*) oraz sufiksem *-ina* od nazwisk męskich zakończonych na *-a* (*Zaręba – Zarębina, Kaleta – Kalecina*). Do tworzenia patronimików służą przyrostki *-ówna* – jeżeli nazwisko ojca jest zakończone na spółgłoskę lub na *-o* (*Nowak – Nowakówna, Mleczko – Mleczkówna*) oraz *-anka*, gdy nazwisko męskie ma w wygłosie *-a* (*Zaręba – Zarębianka, Kaleta – Kalecianka*).

Feminatywa – typ produktywny jeszcze po II wojnie światowej – teraz wyraźnie ustępują, może z wyjątkiem formacji z sufiksami *-owa* i *-ówna*. Tworzenie ich zgodnie z omówionymi zasadami przysparza nawet wykształconym Polakom wielu problemów. Często formacje z sufiksem *-owa* odnoszą się do kobiet niezamężnych. Wydaje się, że przyrostek ten traci swoją pierwotną funkcję marytonimiczną, stając się tylko wykładnikiem żeńskości nazwiska.

Omówione tu feminatywa odmieniają się następująco: z sufiksem *-owa* – jak adjektywa, pozostałe – jak substancywa. Często są przykłady błędnego deklinowania patronimików na *ówna* według wzoru przymiotnikowego np. G. **Bartczakównej, *Walczakównej* zamiast *Bartczakówny, Walczakówny*.

W podwójnych nazwiskach żeńskich odmieniają się człony przymiotnikowe i feminatywa, np. *Kowalik – Kaletowa, o Kowalik – Kaletowej, Popowska – Taborska, z Popowską – Taborską*.

Deklinacja nazwisk rodzimych, zwłaszcza typu substan-tywnego, następcza użytkownikom języka problemy. Często dochodzi do błędnego unieruchomienia fleksyjnego nazwisk męskich typu substancywnego. Innym typowym błędem jest automatyczne przenoszenie wzoru odmiany rzeczowników pospolitych na odmianę nazwisk mających odpowiedniki w leksyce apelatywnej, bez uwzględnienia różnic paradygmatycznych między apelatywami a propriami.

Widoczne jest wycyfywanie się feminatywów z języka literackiego, w przeciwieństwie do dialektów, w których formacje te są dobrze reprezentowane.

Najczęściej nazwiska typu substancywnego mają jedną męską formę, tak w odniesieniu do mężczyzn, jak i kobiet. Gdy nosicielką tego typu nazwiska jest kobieta, pozostaje ono nieodmienne.

Przyszli historycy języka polskiego napiszą kiedyś z pewnością, że u schyłku wieku XX nasiliła się tendencja do unieruchamiania fleksyjnego form nazwiskowach. Zjawisko to obejmuje swym zasięgiem coraz większą liczbę typów nazwicznych. (Miodek, 1983 s.170).

Literatura

- BAŃKO, M. KRAJEWSKA, M.: *Słownik wyrazów kłopotliwych*, Warszawa 1995.
Encyklopedia języka polskiego. Red. S. Urbańczyk. Wrocław – Warszawa – Kraków 1994.
MIODEK, J.: *Rzecz o języku. Szkice o współczesnej polszczyźnie*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1983.
Słownik języka polskiego. I-III, Red. M. Szymczak. t. Warszawa 1988–1989.
Słownik poprawnej polszczyzny. Red. W. Doroszewski. Warszawa 1985.
ZARĘBA, A.: *Formy nazwisk żon i dzieci w dialektach języka polskiego*. Cz. 1, Onomastica XI, 1966; cz. 2, Onomastica XII 1967.

Zvukové ustrojenie logoným

Mária Imrichová

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Logonymami rozumieme vlastné mená obchodov, obchodných a výrobných spoločností, firiem. Tieto mená môžeme v najširšom význame zaradiť medzi chrématonymá, pomenúvajúce všetky ľudské výtvory nefixované pevne v krajine, teda spoločenské javy, inštitúcie, predmety a výrobky (Majtán, 1979). V širšom chápaní chrématonymum je vlastné meno predmetu materiálnej kultúry, napr. unikátneho výrobku. Početnosť nových firemných názvov, ich charakteristické spoločné znaky, spoločné funkcie i pomenovacie motívy nás viedli k vyčleneniu týchto vlastných mien a v zhode s J. Horeckým (1994) sme ich pomenovali pracovným názvom logonýmá.

Sám pomenovací akt, formálno-jazyková výstavba onymického znaku (slovtvornej, lexikálnej, gramatickej a zvukovej podoby jednotlivých onymických prvkov) sa opiera o zákonitosti príslušného jazykového kódu. Avšak využitie jazykových prostriedkov pri stavbe vlastného mena závisí aj od príslušnej mennej sústavy, od jej štruktúry, ktorú nemožno odmyslieť od povahy onymických objektov i od odvíjajúcich sa spoločenských a administratívno-právnych noriem ovplyvňujúcich fungovanie vlastných mien v komunikácii. Preto rozličné podsystémy vlastných mien a v ich rámci i triedy vlastných mien, ako aj jednotlivé vlastné mená sa svojimi hláskovými a gramatickými znakmi a slovtvornou štruktúrou od apelatívnej lexiky viac alebo menej odlišujú (Blanár, 1996). Vznik logonyma je podmienený extralingvistickými motivačnými vplyvmi a aspektmi, ako sú pragmatické, konotačné, reklamné, psychologické a iné, ktoré by mali pri ich fungovaní v komunikácii na zákazníka pôsobiť pozitívne.

Snaha po reklamnosti, propagačnosti, reprezentativnosti aj estetickosti zvukovej a formálnej podoby, ale v neposlednom rade i snaha o upozornenie na seba ako vlastníka (aj prostredníctvom názvu firmy) spôsobujú, že logonyma sice pomenujú, identifikujú, ale pojmovo nespracávajú skutočnosť. Ak niet príslušnej väzby vlastného mena na konkrétny predmet, ak sa vlastne meno s ním nemôže stotožniť, ak sa „pretrhne“ identifikácia objektu, proprium sa stáva komunikačne „prazdným“, posuva sa vlastne do oblasti fikcie. Z dialektického spatia designans a designatum vyplýva, že svoj zástoj na „vylúčnosť“, istej komunikačnej exkluzivnosti vlastných mien ma aj ich zvukové ustrojenie (Sabol, 1980). Tyka sa to najmä logonym, ktoré nie sú zvukovo zhodné so slovenskými apelatívami a ktoré vznikajú špecifickými slovotvornými postupmi (hoci kdesi v pozadí je takmer vždy „schované“ motivačne apelatívum/apelativa daného jazyka, resp cudzieho jazyka a dešifrovateľnosť logonyma je závislá od ich poznania, pričom platí, že miera dešifrovateľnosti sa rovná miere priezračnosti, resp komunikatívnej uplatniteľnosti). Pri skúmaní tejto skupiny logonym máme pocit, že ide skôr o „hru so slovom“, pri ktorej platia iste herne pravidla, ktoré si však tvorca názvu často neuvedomuje, no ktoré sa pri pozorovaní väčšieho počtu logonym zreteľne vykrystalizujú. Pravidla vyvierajú, resp čerpajú z konkrétneho jazyka. Ak z neho „vybočia“, komunikujúci tento jav, prvok klasifikuje ako cudzojazyčný (cudzorody) a v zvukovom stvarení sa mu prispôbuje. Napríklad logonym MAKE bolo motivované menom vlastníka, utvorené (pre túto skupinu slov) bežným slovotvorným postupom – slabičnou akronymizáciou. Ale 95 % opýtaných tento názov prečítalo *meik*. Podobne GABE *geib*, MIKE *maik*, TIPE *taip*, PAUL *pol*.

Ak je výsledkom slabičnej akronymizácie pre slovenčinu atypická forma slova, autor zvyčajne volí jej opravu, najčastejšie mení, resp prispôbuje poslednú hlásku. Napríklad NAJA (Natalia Ježíková), KROILA (Kročta, Ilečková). Snaha po čo najlepšej komunikačnej i zvukovej podobe sa prejavuje vo výbere fonem z motivačného apelativa, resp propria a v ich lineárnom radení do vyšších jednotiek jazykového systému. Napríklad ELNIKA (elektronika), ROXA (Róbert, Alexandra), LAGON (Ladislav Goban), MĚLYS (Marta Eliašová), LUSY (Lubomír Suchý).

V akronymizácii sa najčastejšie využíva komunikačne najstrojnejšie lineárne kontrastívne radenie fonem konsonant + vokál. Reťazenie prvých slabík, resp prvých (najčastejšie) dvoch fonem prvej slabiky je zamerané take, aby logonym pripomínalo cudzie slovo. Napr. JU-BE-KO, NO KU, SIJUKO, KOMATU, JOKAVA, MAJAMA, MOSUPO, SOJUKO, KAMACO, ONAKO, TOMBI TASA, BEST, AQUABEDS, CIRTABO.

V logonymach sa hojne využíva aj zvuková exkluzivnosť, napadnosť, „cudzosť“ takých spoluhlaskových skupín, ktoré sa v slovenčine vyskytujú iba zriedka a sú príznačné pre prevzate a cudzie slova. Aj v nich však platia

kombinačne zákonitosti slovenčiny. Spoluhlaskové skupiny majú take konsonanty, ktorých vlastnosti sa neneutralizujú. Najčastejšie sa uplatňujú opozície sonora/nesonora, zaverova/užínova a užínova/zaverova, umožňujúce najväčšie zvukové rozdiely medzi spoluhlaskami. Napríklad ELEKS, JOMARD, MAGIRM, PEJTR, TOMS, KOMFOS, RUBOPS. Stretli sme sa však i s tým, že v prehnanej snahe o presne určenie firmy sa v reči dôsledne (prirôdzené s problémami) artikulovali aj také konsonantické skupiny, v ktorých by malo dôjsť k zákonite k neutralizácii (*Libcuk, Sroz, Akvabeds*). Je to však ojedinelý jav.

Príznačne pre väčšiu logonym je (zrejme podľa hesla Čo je cudzie, to je lepšie), že sa v nich vo veľkej miere využívajú cudzie prvky, a to formálne i zvukové.

Hiat, vyskytujúci sa v cudzích a prevzatých slovách a v slovenčine prípustný v rámci slova iba na morfeatickom šviku predpona – základ slova, svojou klzavosťou a „dvojnásobnou“ tonovosťou pôsobí nie iba (formálne) reklamne, ale je i zvukovo príťažlivý. Vznika buď zámerne špecifickými slovotvornými postupmi (LIAEX, LOAN, JOEL, KROILA, IKEA, HYDROING, DUAN, COIMEX, BRAINY, BARNEA, AGROANIM, ROIL, SEAK, VOITON, TOMAUTO, LAUDO, PLYNOEX), alebo si autor logonyma volí prevzate alebo cudzie slová, ktoré hiat už obsahujú (VARIO, TYLIA, REAL MIX, SCARABEUS, TRIO, ORFEUS, LEGUAN, INGEOL, CHAOS, HELIOTRONIC, EURO COMP, DUO, DIOS, CLIVIA, BOA, AVION, AMADEUS, AMADEO).

Zvláštnosti zvukového stvarenia logonym sa prejavujú aj v neuplatňovaní neutralizácie difúzných spoluhlások *d t n l* pred *e i*. V slovenčine je tento jav prítomný v slovách cudzieho pôvodu, na morfeatickom šviku predpona – základ slova, v pozostatkoch staršieho vyvinu jazyka (*ten tito hoden*) a tiež ako dôsledok silnej tendencie po unifikácii tvarotvorného základu pri skloňovaní „Napatie“ v zvukovom ustrojení vlastného mena a apelativa vidíme v potenciálnych (ale aj faktických) možnostiach propria narušať, nerešpektovať kombinačne a ine zvukové zákonitosti nocionalných výrazov príslušného jazykového systému (Sabol, 1980). Logonymom svojou neslovenskou formálnou podobou, významovou nepriezračnosťou pôsobí na komunikujúceho tak, že v ňom neuplatní zákonitosti slovenčiny. Jeden cudzí prvok vyvola ďalší (v tomto prípade formálny „vyvola“ zvukový). Najčastejšie prítomnosť grafemy *x* spôsobuje, že sa slovo chápe ako cudzie, a tak sa i v reči realizuje so známymi cudzími prvkami *Goldex, Frutex, Hinex, Balex, Pilex, Sadex, Hratex*. Podobne v logonymach s príponou latinského pôvodu (-es, -is, -us) *Cadis, Elsates, Texas*.

Nepochybne najpríťažlivejšou hláskou i grafemou (formálne i zvukovo) pre autorov, ale i používateľov logonym je *x*, v slovenčine absolútne periférny prvok vyskytujúci sa iba (aj to zriedkavo) v cudzích, prípadne prevzatých slovách. Ani jeden cudzí prvok neprenikol do slovenčiny prostredníctvom

logoným tak zreteľne a v takej miere, že sa stal typickým znakom tejto skupiny slov. Tomuto procesu napomohlo jeho fungovanie v prevzatých slovách pomenúvajúcich niečo vynikajúce, osobité (*extra, expert, export, exkluzívny, excelovať* a pod.). Vyskytuje sa najmä v slovotvornej prípone -ex (sem, prirodzene, nepatria logonýmá, ktorých súčasťou je prvá slabika motivačného slova textil, vznikajúce spravidla akronymizáciou, napr. LETEX – Lešková – textil, PLITEX – Plichtov textil), -ax, -ix, -ox, -ux (DREVEK, JANEX, DAREK, CYKLOŠPORTEX, LUDOTEX, SAPEX, FRUTEX, KLINEX, NEONEX, BUBLEX, STYLLEX, L-OBALEX, LIAEX, GEWAX, TIBAX, BABYMAX, KORAX, WOMIX, SATIX, PETRIX CAR, BAMIX SHOP, BETOX, EKOX, KRYSTALUX), slovotvornou predponou ex- (EXCO, EXCONSUM, EXCOP, EXPLUS), v dvojitej prípone -imex (INDIMEX, PLASTIMEX, PROTIMEX, BODIMEX), alebo je graféma x (možno hovoriť o prípone?) iba voľne pripojená k logonému, najčastejšie utvorenému akronymizáciou (BAFEX, MAKUMÄX, VOMIX, PEMAX, RAREX, VODAX, BERIX).

Ďalším expanzívnym cudzím prvkom v zvukovom i formálnom ustrojení logoným je označovanie fonémy *k* grafémou *c* (často ide o zachovanie pôvodného písania), tiež fonémy *š* zložkami *ch, sh, sch* a zriedkavejšie fonémy *f* zložkou *ph*, a to nie iba v cudzích slovách, ale často aj v slovách zdomácnených. Toto „dvojité prepínanie“ písomného a zvukového kódu pôsobí príťažlivo a exkluzívne (CLASSIC, CORSO, COWBOY SHOP, CARPATY, CANDY, B-FRUCTUS, VICTORIA, ROMANTIC, CLIENT, SCORPION, COPIA, PERFECT, JURISCONSULTI, NORICO SHOP, CHARMANT, SHICKO, SCHWABIK – majiteľ sa volá Švábik, SCHERIF, ALPHA, APHRODITE). Graféma *c* v logonýmách, ktorých zvuková podoba sa neprekrýva so zvukovou podobou apelatív, spôsobuje používateľom problémy vyplývajúce z neznalosti ich motivačných apelatív, resp. proprií a slovotvorného postupu. Napríklad logonimum COILE je utvorené z priezvisk Comľa a Ilečko akronymizáciou. Podľa autorov treba názov firmy čítať tak, ako je napísaný. Z kupujúcich však ani jeden tento názov takto zvukovo neinterpretoval, najfrekventovanejšia (zvuková) podoba bola *koil*. Podobne názov FECIDENT utvorený z mena Fecková a apelatíva dentista.

Príťažlivú podobu má pre autorov logoným graféma *w*, ktorou sa nahrádza graféma *v* aj v domácich slovách (EWA INTER, WAGON TRADING, WIKING, SCHWABIK, INTERWALL, WEBY). Podobne graféma *y* miesto *i* (YOKO – Jozef, Koľa, MELYS – Marta Eliášová, LOKAY – Lokaj, KRYZOL – Kristián, Zoltán, MYRMEX – Miro, mäso + x).

V logonýmách, tak ako v cudzích slovách, sú frekventované zdvojené spoluhlásky, menej samohlásky. Zdvojené samohlásky sa vyskytujú najmä v názvoch firiem utvorených z cudzích slov akronymizáciou (FREE, D. C. BOOKS, FREÉSIA, TEES, UNIING, KOON, COOPEX, UNICOOP). Zdvo-

jené spoluhlásky sa v logonýmách vyskytujú z tých istých príčin ako zdvojené samohlásky, ale navyše sa týmto spôsobom zámerne a zbytočne „ozvláštni“ najčastejšie meno majiteľa (ROBBY, KETTY, OTTO SERVIS, FERRO TRANS, JOLLA, BETTY, HELLEN, HELLATEX).

Formálna aj zvuková podoba cudzích slov je, a pravdepodobne ešte dlho bude (dokedy?), príťažlivejšia a exkluzívnejšia než domáca. Vyzývavo nevkusne pôsobia hybridy typu GEMER SUN, MÄSO SPIŠ MARKET, PAVLA SHOP, EVA MODELS, HI, preklady slovenských mien (FOX, GALUS PLUS, TOM COMPUTER, TOM OFFIS, MARY, SABREN, ROZANA – Ružena, MARTHA, ALEN – Alena, KETTY).

V komunikácii sú zriedkavé logonýmá typu M & M, A & J, SO & LO, SA & KO, M + M, V & K & V, L. S. D. C., resp. PETER'S, LUKA'S, DOMINO'S.

Obľúbené sú vtipné a nárečové logonýmá (TO I TO, DAYSI, DÁŠ – MÁŠ, ALETAKOJ, DZIRAVA TALPA, GORAL, NA PLACU, ŽELEZNI SKLEP, MIŠUNG – OBCHOD S OBLEČENOM A INŠE, SPAIZE).

V príspevku sme sa zamerali najmä na logonýmá, ktoré nevytvárajú s apelatívami prienikovú množinu. Takéto podoby tvoria približne 70 % názvov. Pri pomenovaní si tvorcovia nerobia žiadne jazykové starosti a nekladú sa im žiadne podmienky (okrem morálnych, nepísaných), a tak tvorenie logoným je jednou z ciest nekontrolovateľného prenikania cudzích prvkov do jazykového povedomia širokých vrstiev používateľov nášho jazyka bez toho, že by si tvorcovia uvedomovali istú zodpovednosť za jazykovú kultúru a kultúrnosť vôbec. Tieto javy sú dôsledkom snahy majiteľov upútať a zároveň predstaviť svoju firmu ako najlepšiu. Žiaľ, v povedomí mnohých Slovákov je stále lepšie to, čo je cudzie, zahraničné. Na tomto mieste by sme mali hádam uvažovať o psychológii slova, ale aj o psychike obchodníkov a podnikateľov.

Literatúra

BLANÁR, V.: Teória vlastného mena (Povaha, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). In: Studia Academica Slovaca, 25. Red. J. Mlacek, Bratislava, 1996, s. 19.

HORECKÝ, J.: Logonomastika ako onomastická disciplína. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Red. E. Krošláková. Bratislava – Nitra, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Vysoká škola pedagogická 1994, s. 76–78.

IMRICHOVÁ, M.: Nové onomastické tvary v systéme slovenského jazyka. Slovenská reč, 60, 1995, s. 148–152.

KNAPPOVÁ, M.: Obchodní jméno jako fenomén onomaziologický a sociologický. Slovo a slovesnost, 56, 1995, s. 276–284.

KRÁL, Á. – SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 343 s.

MAJTÁN, M.: Klasifikácia chrématónymie. In: Chrématónymá z hľadiska teórie a praxe. Brno 1989, s. 7–13.

PAULINY, E.: Členenie slov na slabiky v slovenčine. Slovenská reč, 40, 1975, s. 321–332.

SABOL, J.: Zvukové ustrojenie vlastného mena a jeho komunikačné súvislosti. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. Zost. M. Majtán. Bratislava, Veda 1987, s. 35–40.

SABOL, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1989, 253 s.

SABOL, J.: Slovenská slabika (Náčrt problematiky). In: Studia Academica Slovaca, 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL, Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1994, s. 214–224.

Priestor v Iwazkiewiczovej próze *Brezový háj*

Xénia Činčurová

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Priestor je abstraktný pojem využívaný v rozmanitých súvislostiach, preto je nevyhnutné špecifikovať jeho význam v spojitosti s našim rozborom umeleckého textu.

1) Ako fyzický alebo klasický označujeme materiálny variant priestoru, konkrétne územie, lokalitu prírodného alebo arteficiálneho charakteru. Ide o priestor vnímateľný zmyslami.

2) Sociálnym priestorom rozumieme spoločenské prostredie, situácie a okolnosti. Ide o nemateriálny variant priestoru.

3) Vnútny priestor predstavuje vnútorný svet postáv, ich pocity a myšlienky. Je nemateriálny, zmyslami nevnímateľný a individuálny.

Vnútny priestor považujeme za protiklad vonkajšieho (fyzického a sociálneho) priestoru.

Próza Jaroslava Iwazkiewicza *Brezový háj* (cit. podľa českého prekladu, 1980) vysúva do popredia prírodnú lokalitu – poľskú hájovňu obklopenú lesmi, ktorej významnou súčasťou je brezový háj. Spojením motívu života a smrti prerastá do symbolu harmónie prírodného diania, ktorého súčasťou je aj človek. V *Brezovom háji* dochádza akoby k prekrytiu týchto motívov, čoho výsledkom je finálny stav rovnováhy: „*Klid, klid, skoro štěstí*“ (s. 73). Lokalita brezového hája implikuje pozitívny význam krásy, negatívna udalosť (smrť Boleslavovej ženy) v nej preto pôsobí s väčšou intenzitou ako v priestore, kde ju možno predpokladať. Nesúlad medzi atmosférou miesta

a udalosťou sa stáva spoľahlivým zdrojom dramatismu textu. Priestor tu prestáva byť samozrejým pozadím prebiehajúcich dejov a preň neprimeraná udalosť upozorňuje na jeho ďalšie atribúty: navonok príjemná lokalita brezového hája sa tým, že je v nej umiestnený hrobom, stáva mučivou spomienkou.

Zastrčenosť hájovne a jej vzdialenosť od ostatných ľudských sídel vytvára všetky predpoklady na izolovanosť a uzavretosť tohto priestoru. Kontakt, smerom von sťažuje aj zlá cesta, ktorá sa v daždi stáva neprístupnou. Negatívna atmosféra je vyvolaná vnútornou udalosťou, ale konflikty nastávajú až príchodom Stanislava. Rodinný sociálny priestor sa polarizuje a nevyhnutnosť zotrvania bratov na danom mieste ho hermeticky uzatvára. Pre Boleslava je hájovňa domovom a zdanlivo jedinou životnou alternatívou. Pripútanosť Stanislava k tomuto miestu je daná faktom zomierania. Vnútrná členitosť vonkajšieho priestoru sa podieľa na eliminácii napätia naakumulovaného v sociálnom priestore. K domu ako hlavnému miestu konfliktov existuje protiváha v okolitom lese, ktorý sa stáva miestom úniku a relaxácie pre obidvoch bratov.

Hľadisko udalostí je významným charakterizačným prvkom vonkajšieho priestoru. Umiestnenie udalosti do toho ktorého priestoru patrí do stratégie autora a vypovedá o jeho umeleckých zámeroch. Úzko súvisí s myšlienkovým posolstvom textu a prispieva k charakteristike umeleckého priestoru. Prostredníctvom udalosti prebiehajúcej v priestore sa formuje význam tejto umeleckej kategórie v texte, ktorý poukazuje na priestorovú symboliku – teda na „filozofickú“, resp. autorskú interpretáciu priestoru.

Ak sa pristavíme pri jednotlivých udalostiach viažucich sa na danú lokalitu, môžeme ju interpretovať ako miesto týmito udalosťami poznačené a takto hľadať významy zakódované do vonkajšieho priestoru.

U Iwazkiewicza je hájovňa predovšetkým domovom, poznamenaným bolestnou stratou. Smrťou Boleslavovej ženy dochádza tu akoby k umŕtvneniu života a príchodom brata Stanislava k jeho obnoveniu. V tomto priestore dominujú dva základné významy:

1. ako miesto smrti nadobúda hájovňa význam hrobky,
2. ako miesto oživotvorenia získava význam obnovy.

Stanislav prichádza zo sanatória vo Švajčiarsku, kde sa liečil na tuberkulózu, do hájovne zomrieť a do Poľska si prináša svet, ktorý je jeho bratovi úplne cudzí. Stanov prichod do hájovne, ktorá nesie znaky odumierania, je vstupom života. Jeho kričľavé ponožky, cestovná čiapka z reklám, pospevovanie moderných hitov a nesmierne veselé oči nie sú len narážkou na prostredie cudziny, ale aj prejavom agresívneho vstupu atmosféry „veľkého sveta“ do utiahnutých pomerov osamotenej a smútkom naplnenej hájovne. Mimoriadna dynamika Stanovho prichodu do umŕtvneného prostredia („*Vyskočil, vlastne spiše vyletel ze žlutého kočáru*“ [s. 7]), napriek hroznej únave po dlhej ceste a vážnemu zdravotnému stavu, je znakom neobvyklej života-

schopnosti postavy a zároveň výzvou pre „neživotné“ okolie, kde monotónny dážd' a nekonečné lesy vytvárajú atmosféru bezčasovosti, neobvyklé ticho a ošumelá bábika Boleslavovej dcéry atmosféru zániku. Stanov prichod na tomto pozadí vyznieva ako samo pochovávanie. Vnútorý problém vyrovnávania sa s umieraním tak prehĺbuje aj nové prostredie. Nevyhnutnosť smrti sa ohlasuje so znásobenou intenzitou. Stanove pokusy prehlušiť atmosféru zániku hudbou stroskotávajú. Dovezený klavír v tomto priestore zlyháva. „Nástroji nesloužil pobyt v domě obklopeném hustým lesem. Stále víc chraptel a některé klávesy přestali znít“ (s. 23). Motív klavírnej hudby nesie znaky salónnosti, svetáctva, povrchnosti a umelosti. Nezapadá do tunajšieho prostredia a sezónna životnosť piesní bez hĺbky kontrastuje s precitným spevom drsnej robotníčky Maliny. „Začal hrát melódie dávno zabudnuté, které v tomto prostředí zněly nicotně. Všechna tanga a slowfoxy, které tančil v sanatóriu a které se zde v té drsné krajině vyjímali jako výstřední šaty“ (s. 20). Prejavuje sa tu nesúlad medzi priestorom a jeho atmosférou. Ovzdušie zániku kontrastuje so životnosťou prírodnej lokality, zatiaľčo mŕtve prostredie sanatória pôsobí mimoriadne vitálne. „Útla miss Simonsová a hedvábný mušelin jejich šatů, i hladina jezera a oblaka nad ledovci, i gramofonové desky z Paříže, i londýnské kufry... to vše byl život. A tady břízy a hroby, úbohé květiny a opuštěné dítě – to přece nebyl skutečný život“ (s. 27).

Tento protiklad atmosféry a priestoru je však klamlivý, tak ako je klamlivá aj Stanova vitalita, za ktorou sa skrýva pocit absencie skutočného života. Až drsné prírodné prostredie odhaľuje Stanovi nečakané možnosti. „Zdalo se mu, že ve chvíli, kdy se s částí života rozloučil, kdy odešel od všeho toho, co v jeho představě bylo „velkým životem“, „skutečným životem“, kdy za sebou zabouchl dveře, aby tady klidně umřel, život mu teprve ukázal svou pravou tvář“ (s. 32). Citový vzťah k Maline, ktorého k miss Simsonovej nebol schopný, mení jeho postoj k prostrediu, na ktoré dosiaľ hľadel s pohrdaním a ktoré považoval za nudné, pretože ho v skutočnosti „nežil“. Deprimujúci les sa mení na najkrajšie miesto. „V možnosti setkání s Malinou spatřoval své vrcholné štěstí, své všechno, jedinou věc, jež mu byla v životě dopřána, a s nasmírnou, vždy nově zrozenou láskou myslil na les, v němž se setkají. Země, na níž budou ležet, mu připadala jako blízký a dobrý domácí tvor, ohočené zvíře, ke kterému se může přivinout“ (s. 48). Mení sa u neho nielen vnímanie priestoru, ale aj času: „...radoval se, že mu zbývá ještě několik dní života. Tyto dni mu teď narostly donekonečna. Hodiny, které mu zbývali do večera, se fantasticky prodloužily a vnímal teď každou chvíli jako něco osudem darovaného a drahocenného“ (s. 28). Nové prežívanie priestoru a času súvisí s procesom ozmysľovania skutočnosti. Priestor získava na rozmeroch, na hĺbke a čas na trvaní. Zem a les sú viac ako kulisa a okamih je viac ako ďalšia minúta života. Priestorová extenzia dosahuje maximum: „Pocítil nesmírnost přírody, hrůzu jejich neúprosných zákonů, její velikost i lhostejnost“ (s. 51).

Priestor tu svojou expanziou pohlcuje postavu a zväčšuje vzájomnú vzdialenosť. Výsledkom je pocit odcudzenia priestoru, prerastajúci do strachu z neho. „Lidé spí, přestože je obklopují takové hrozné věci jako stromy, oblaka, zvířata“ (s. 52). Nový pocit z priestoru má charakter harmónie a vytláča z pamäti predchádzajúcu priestorovú skúsenosť. „Všechno bylo krásné, jakoby sladěné v obraz či hudobní dílo... V takových chvílích se rozplynuly všechny „evropské“ obrazy a on míval dojem, jakoby nikdy nebyl z Polska odjel a od dětství žil tady a díval se na ty borovice, lípy a břízy“ (s. 31). Počiatkový pocit neskutočnosti priestoru (s. 16) vystriedalo presvedčenie o jeho dávnom poznaní. V záverečnom štádiu choroby sa celistvý obraz priestoru v jeho vedomí mení na mozaiku. „Borovice a lípy, dešť i pohoda, to vše se rozpadlo, každé zvlášť – vyskytovalo se to teď každé samo o sobě, jakoby poněkud nesmyslně včleněné do pásma jeho pocitů a myšlenek“ (s. 63).

Obraz vonkajšieho priestoru vo vedomí postavy sa teda v priebehu prózy mení. Počiatkový dichotómiu vystriedal pocit celistvosti, ktorý nakoniec prerástol do chaosu. Je to výsledok priemetu rôznych hodnotových postojov do priestorových vnemov. Vyvodzovanie hodnôt z vonkajšieho sveta tu vytvára zdanie ich validity vzhľadom na externé okolnosti, ktoré sa priestorovo vyjadrujú opozíciou „nudný domov – atraktívna cudzina“. Presun hodnotového centra do vnútorného priestoru mení pohľad na vonkajší svet, ktorý sa stáva pre subjekt celistvým. „Tak začínal den směřující ke konci naprosto bez událostí, ale překypující vnitřním světlem. V záři tohoto světla se zdál dokonce i ponurý Boleslav bytostí radostnou“ (s. 31). Vnem harmónie sa nenarúša ani negatívnou atmosférou vonkajšieho priestoru, ktorú predstavuje stále zamračený brat. Náhle vedomie definitívneho konca prejavujúce sa strachom zo smrti však nakoniec rozbíja harmóniu priestoru na chaos.

Významnou súčasťou lokality hájovne je brezový háj. Ako zdanlivo nenápadná súčasť tematizovaného územia poukazuje na hlbšie zakódované významy diela. Jeho prirodzená krása kontrastuje s atmosférou smútku, ktorú navodzuje tanojši hrob Boleslavovej ženy. Háj pripomína svätyňu. „Kmeny se tyčily jako sněžné sloupy, rapaté, jakoby byly z cukru či ze sněhu. Shora se řinuli proudy jemného listí, ale vidět bylo jen perspektivu bílých sloupů“ (s. 11). Stĺp, ale aj strom je symbolom svätyne, duchovna (porov. Biedermann, 1992, s. 350) a samotný háj miestom meditácií (ibid., s. 284). Tieto významy sú zakódované aj do Iwaszkiewiczovho brezového hája, s dominantným obrazom stĺpov. Je miestom obnovy života, jeho sily, ktorá sa presadzuje napriek prítomnosti smrti v ňom. Spája sa so Stanovou láskou, s jeho pochopením zmyslu života, ako aj s Boleslavovým precitnutím zo stavu nebytia. Táto schopnosť obnovovať život mu dáva punc posvätného miesta. Kým pre Stana je háj až príliš viditeľný a vyvoláva v ňom pocit depresie, Boleslav ho v podstate nevníma. Stano žiadnu stratu nezažil a ani matkinu smrť nedokázal precítiť, akoby sa len zdržiavala niekde mimo. Ale hrob v brezovom háji mal stále pred očami, a keď sa zahľadel

oknom na háj, „*srdce se mu začalo svírat*“ (s. 20). Pre Boleslava, aj keď tam chodil denne, „*hrob a v něm tělo neexistovaly, opravdu cítil jen smrt té nehezké, ač milé ženy, která po několik let byla jeho manželkou*“ (s. 13). Je to výsledok rozdielneho vnímania. Stano svet registruje a Boleslav ho prežíva, a to cez prizmu bolestnej straty. „*Z mlhy, do níž zapadl po ženině smrti, ho nic nedovedlo vytrhnout, všechno viděl jako skrze síť*“ (s. 13). Až Stanov príchod a jeho správanie ho nútia registrovať skutočnosť. Táto násilná zmena vyvoláva pocit nenávisť voči bratovi, voči jeho radosti zo života. V priestore sa to prejavuje útekmi z domu, do samoty. Kým pre Stana je napriek zomieraniu hranica medzi životom a smrťou veľmi výrazná, Boleslavovi sa stráca. „*Nikdy ho nenapadlo, že by se opravdu nic nezměnilo, kdyby umřel. Nejenže by to svět nepocítil, ale i pro něho samotného by ten přechod od bezmyšlenkovité existence k bezmyšlenkovitému nebytí byl zcela bezvýznamný*“ (s. 24). Hájovňa sa mu mení na väzenie a úľavu nachádza za hájom, na lesnej čistinke, kde nikdy s manželkou nechodieval. Záver prózy sa odohráva práve na tomto mieste. Po Stanovej smrti a rozhodnutí odísť z hájovne sa zastavil na svojom obľúbenom mieste. Hmla zakryla obrys lesa. „*Měl pocit, jakoby se octl na prostorném a širém poli*“ (s. 73). Pociť väzenia, umocneného okolitými stromami, sa rozplýva vo vidine neohraničeného priestoru. Ten symbolizuje nové možnosti života. Proces obnovy života je zobrazený ešte jedným priestorovým javom. Boleslavova dcéra sa nast'ahuje po strýkovej smrti do jeho izby, ktorá prestáva byť hrobkou. „*V pokoji zemřelého začal nový, dosti intenzivní, ač tichý život*“ (s. 71).

Pod bratovým vplyvom sa mení Boleslavov vzťah k okoliu. Zrazu akoby po prvý raz videl brezový háj, ktorý teraz pôsobil naňho dojmom zmyselnej svätynne. „*Ty bílé, hladké a oblé kmeny mu připomínaly paže žen... Toho červeného večera nebyla v březině ani smrt, ani úzkost, a život, jímž les dýchal, do té míry zmohutněl a stal se tak znepokojivý, že Boleslavovi nečekaně zmátl klidný dech*“ (s. 44). Vitalita prírodného priestoru korešponduje s motívom lásky. Malina, ktorá očarila obidvoch bratov, je svojou prostotou a zdravím stelesnením tejto vitality. Spätosť tejto postavy s prírodným priestorom je nápadná. „*Sňal (Stano) ruku z břízy a dotkl se osoby, která stála vedle něho Ucítil stejnou drsnost a hladkost jako na březové kůře, stejné kapky rosy, stejný chlad*“ (s. 38). Malina je akoby odliatkom tohto priestoru. Prostredníctvom naivnej a nespútanej zmyselnosti sa cez ňu ohlasuje sila prírody. Aj v súvislosti so Stanom nachádzame narážku na chrámovú podobu hája: „*Břízy nakloněné na jednu i na druhou stranu, tvořili místy jakoby chrámovou loď a bílé sloupy kmenů vyzářovaly dnes soustředěnou náladu. Na nic nemyslel, cítil jen, že ještě žije*“ (s. 27). Priestor svojou vitalitou umocňuje v postave pocit života.

Na funkciu kategórie priestoru v literárnom texte poukazuje aj prítomnosť priestorových opozícií. Ich vytýčenie, vyostrenie či eliminácia je vyjadrením špecifik autorskej koncepcie sveta. Treba podotknúť, že nie každá priestorová dištinkcia je zároveň aj opozíciou. Medzi priestormi môžu existovať aj iné

sémantické vzťahy než opozitné. V *Brezovom háji* formuluje autor vonkajšiu priestorovú opozíciu: poľská hájovňa – švajčiarske sanatórium. Život v sanatóriu je súčasťou životnej skúsenosti len jednej postavy – zomierajúceho Stanislava, a patrí výlučne jeho vnútornému svetu. Takto vonkajšia priestorová opozícia prerastá do protikladu vonkajší – vnútorný priestor a prehľbuje samotnú problematiku vnútorného priestoru. Táto opozícia sa v priebehu deja modifikuje. Protiklad medzi životom v „Európe“ a v hájovni je síce zreteľný, ale nie je stredobodom diela. Stáva sa len podkladom pre konfrontáciu vonkajších a vnútorných hodnôt. Stretávame sa tu aj s internou priestorovou opozíciou, ktorú predstavuje nesúlad medzi vonkajším fyzickým priestorom a jeho atmosférou, aj keď sa nakoniec ukazuje ako klamlivý.

Stanova veselá duša naráža na odpor nielen nového prostredia, ale aj bratovho smútku. Táto konfrontácia prehľbuje vnútorný problém postáv a napätie vo vzájomných vzťahoch. V prípade Boleslava sa zintenzívňuje pocit uväznenia v priestore, ktoré mu otvára možnosť novej alternatívy; Stano si uvedomuje blízkosť smrti, ktorá ho motivuje k hľadaniu životných hodnôt. Kým sa introvertný Boleslav úplne prepadol do svojho sveta a vzdialil od vonkajšieho, extrovertný Stano sa „utápal“ vo vonkajšom svete a nikdy „nenačrel“ do svojho vnútra. Až vzájomné stretnutie a nevyhnutnosť žiť vedľa seba ich prinútili zmeniť svoje postoje a tým nájsť zmysel života. Zdanlivo negatívny význam vonkajšieho priestoru vo vedomí obidvoch bratov, hoci u každého v inom zmysle, sa nakoniec mení na pozitívny a stáva sa zdrojom nového „naladenia“ v ich vnútornom priestore. Pôvodná opozícia medzi vonkajším a vnútorným priestorom v Stanovom vedomí sa mení na harmóniu. U Boleslava sa pôvodný negatívny súlad medzi vnútorným a vonkajším priestorom narúša pozitívnou zmenou vo vonkajšom priestore (nové vnímanie brezového hája), aby nakoniec vyústil do pozitívnej harmónie obidvoch priestorov.

Vonkajšie udalosti v hájovni sú len pozadím pre dianie vo vnútornom priestore. Výsledkom je napätie medzi vonkajším a vnútorným svetom, prinášajúce konfrontáciu zdania a skutočnosti. Zdanlivý život sa tu odhaľuje ako živorenie, zdanlivé pochovávanie ako začiatok skutočného života. Životný ruch sa tu ukazuje ako predstieranie, atmosféra smrti ako klam. Udalosť vonkajšieho priestoru – zomieranie je vo vnútornom priestore oživovaním. Tichému vonkajšiemu životu zodpovedá intenzívny vnútorný, intenzívnemu vonkajšiemu prázdny vnútorný život. Obraz celkového súladu uzatvára dianie. Hájovňa s brezovým hájom sa tak konštituuje ako priestor harmónie a autenticity, odhaľujúci pravú tvár udalosti a životných javov.

Priestorové vlastnosti lokality sa premietajú do jej priestorových významov. Tie sa formujú vďaka jednotlivým udalostiam v nej prebiehajúcim a sú vyjadrením hľadiska postáv. Zároveň sa stávajú zdrojom priestorovej symboliky. Kým priestorové významy patria do pásma postáv a deja, priestorová symbolika je súčasťou autorského pohľadu.

Naša analýza vybraného textu ukázala, že na charakteristike fyzického priestoru sa podieľajú 1) jeho opisy, 2) udalosti v ňom prebiehajúce, 3) jeho interpretácie v diele.

Celkovú štruktúru priestoru potom tvoria z nich odvodené: 1) priestorové vlastnosti (krása, depresivnosť, uzavretosť, izolovanosť), 2) priestorové významy (význam hrobky a obnovy), 3) priestorová symbolika (priestor harmónie a autenticity).

Jednotlivé lokality môžu mať v textoch dvojakú funkciu. Buď slúžia ako pozadie problémom, ktoré próza prináša, alebo sú ich priestorovou realizáciou, čo znamená, že problém autor zobrazuje prostredníctvom toho ktorého priestoru. Tak sa problém zmyslu ľudskej existencie premietol do priestoru hájovne. V tomto prípade má fyzický priestor v texte významnú funkciu, ktorá prekročila rámec scénického pozadia.

Literatúra

BIEDERMANN, H.: Lexikón symbolov. Bratislava 1992.
IWASZKIEWICZ, J.: Březový háj. Praha 1980.

Obraznosť v poézii Janka Kráľa

Lubomír Kováčik

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

Jednou zo základných črt poézie Janka Kráľa je nespútaná obrazotvornosť. Je to fenomén, ktorý má priamy dosah aj na charakter jeho obraznosti. Ak by sme mali do niekoľkých riadkov zhrnúť najzávažnejšie poznatky o básnikovom obraznom systéme, bolo by treba uviesť zistenie M. Pišúta (1957), ktorý hovorí o nahrádzaní logických myšlienkových konštrukcií ich vtelovaním do obrazov a o neliterárskosti týchto obrazov. Nemenej dôležité sú zistenia V. Kochola (1955) o pohybe ako osi Kráľovej symboliky. Obraznú pohybovú charakteristiku majú tak prírodné úkazy, ako aj duch a duša. V početných prirovnaniach dominujú motívy prírody, ktoré majú funkciu komparátu.

Pokiaľ ide o neliterárskosť Kráľovej obraznosti, toto tvrdenie treba spresniť. Obraznosť hovorovej reči a ľudskej slovesnosti totiž nie je jediným prameňom pre básnikove obrazy. Tak ako tento autor nie je autorom čerpajúcim len z folklóru, ako jeho verše nie sú len improvizáciou, ako sa to traduje už od J. Vlčka, ale aj **nekonformistickou virtuozitou**, ako tvrdí R. Jakobson

(1991), tak aj jeho obraznosť má dva zdroje. Vrstva prirovnaní a paralel inklinuje k živej hovorovej reči a k ľudskej slovesnosti, vrstva symbolicko alegorická má literárny charakter. Metaforickosť je v porovnaní s vyššie uvedenými prostriedkami menej výrazná. Básnik teda utlmuje tú vrstvu obraznosti, ktorá je pre novšiu literatúru erbovou a prikláňa sa k jej starším vrstvám, symbolike a alegórii.

Kráľove paralely sú prevažne prírodné a majú metaforický charakter, napr.: *Rozvite sa v horách, po poli kvetiny, / spievajte slovensky, slovenské dievčiny* (Duma slovenská), alebo majú podobu názorného príkladu: *Ruža kvitne pre chrobáky, / aj pre osy jedovaté, / nielen pre nás sú nádeje / v tej budúcnosti zavité* (K prorokom slovenstva). Metaforickosť odlišuje Kráľovu paralelu od paralel ľudskej slovesnosti, kde, ako uvádza V. Marčok (1980), je väčšina paralel nemetaforických. V prirovnaniach básnik tiež pracuje hlavne s prírodnou skutočnosťou a s každodennými ľudovými reáliami, prípadne prirovnáva veci k ich symbolom: *čistá ako tá ľalia* (Povešť). Tu najviac vidieť spätosť so živým ľudovým jazykom, pretože väčšina prirovnaní korení v hovorovej reči a mnohé majú za základ frazeologizmy: *Nádeja chudinka už len tak sa máva, / ako keď sekera po Dunaji pláva* (Sedliak). Rozsiahlejšie prirovnania, ktorých je menej, zaberajú aj niekoľko veršov a sú komponované tak, že prvotné prirovnanie je ďalej rozvíjané. Majú veľkú evokačnú a emotívnu silu; v básni Kristus nájdeme toto prirovnanie pútnikov: *Aj teraz práve, ľa! ľa! ak idú, / ako v jeseni bociane, / keď z polnoci zima odháňa / a šibe vetrisko na ne*.

Metafora nebýva rozsahom veľká, napr. *tône panstvo, rieky nariekajú, rozzum bez štrbiny* a spravidla nebýva v texte veľmi nápadná. U Kráľa metafora stráca pozíciu najdôležitejšieho obrazného prostriedku a stáva sa ním symbol. Básnik využíva ustálené symboly ako *sokol, orol, ľalia, lipa, slnko, chrám, vtáčik* atď., pričom sa tieto symboly môžu stávať súčasťou prirovnaní, alegórií, personifikácií a podobne, napr. *Pohostinná lipa slávská strojí hody* (Duma slovenská), jednak vytvára nové symboly.

Symbolické hodnoty nadobúda prostredie, postavy aj predmety. *Rovina* sa pre možnosť bezprekážkového pohybu stáva symbolom voľnosti a slobody, *pustatina* je symbolom bezperspektívnosti, straty oporných bodov, straty morálnych a ľudských hodnôt, je vyjadrením osamotenosti romantického hrdinu. Symbolika tmy a svetla vytvára ponuré alegorické priestory zakliatych krajín. Pri kresbe sa využívajú aj typické romantické symboly hrobov a zrúcanín. V Kráľových básňach sa však symbolizujú aj oveľa prozaickejšie prvky krajínokresby, ktoré nemajú patinu výnimočnosti: *Moje ovce chodia v ôsti po hlavičky, / keď chodia, tak bľacia, hladiac do horičky* (Ovčiar). Ôstie je v citovanej básni symbolom ovčiarovej tragédie. Čo sa týka symbolických postáv, objavuje sa najmä postava čerta a rozprávkové postavy draka a strigôňa, ktoré stelesňujú zlo. Symbolickú hodnotu nadobúdajú aj historické posta-

vy, napr. Caesar, Napoleon. Sú vyjadrením veľkosti ľudského ducha a dávnych cností, hlavne bojových.

Pri vecných symboloch sa tiež stretne s ustálenými symbolmi, napr. s mečom Marca Bruta, ktorý bol prekovaný na kosu (Na rumoch vekov), aj so symbolmi vytváranými ad hoc: *dajú ti dolomán za tú kabaničku* (Zverbovaný), kde sa symbolmi stali charakteristické prvky odevu husára a sedliaka.

* * *

Svoje básnické hľadanie pravdy Kráľ vyjadruje magickým rozprávkovým obrazom. V básni *Dvanásť slov* čítame verše: *No, chvála Bohu, našiel som, čo hľadal: / Tu je ten prúтик dávny, vychýrený. / Moc jeho veľká a sila jeho je: / Čoho sa dotkne, to hneďky ožije. / Tu je ten prúтик, oddám sa do spevu...* Čarovný prúтик vyjadruje univerzálny, absolútny spôsob zobrazenia skutočnosti, preniknutia do jej podstaty a zmyslu. Má postihnúť to *dačo tajno na tom širom svete* (Vysokourodenému pánovi, pánu Ďurkovi Košuthovi). Poznanie tajomstva je určené len vyvoleným, v rozprávke je na dosiahnutie cieľa potrebná vnímavosť a dobrota srdca, v citovanej Kráľovej básni čítame: *Nečulým srdciam svet je zatvorený*. Ten, kto chce odhaľovať tajomstvá, musí obstáť v skúške, musí vydržať pohľad personifikovaného tajomstva, ktorého sila sa koncentruje v oku a ktoré *keď druhým v oči sa podíva, / zľaknú sa vraciac: to sa nám len sníva* (c. d.). Znakom vyvolenosti hrdinu sú oči, ktoré vydržia pohľad tajomstva.

Ešte výraznejšiu podobu majú tieto obrazy v básni *Duma*. *Duma veľká tajného pokoja* ako cieľ snáh lyrického subjektu je personifikovaná do podoby magickej bytosti, ktorej sila je koncentrovaná v oku mesiaca. Zas je tu analógia s rozprávkou, keď hrdina musí podstúpiť skúšku: *Budeme sa merať očami, / jeden na druhého hľadiac. / Pozrieme si z oči v oči, / ja oko tvoje, mesiac*. Len ak sa hrdina nezľakne, môže vstúpiť do tajomstva dумы. Kráľova duma je vyjadrením poznania absolútneho, ktoré nie je prístupné živému človeku. Stelesnená v mesačnom oku má hĺbku nekonečna.

Rovnako ako ľudské oko aj oko mesiaca je metaforycky charakterizované ohňom, napriek tomu je tu zásadný rozdiel. Ľudské oko naplňa plameň búrlivý, nepokojný, kým z mesačného nevidieť ani len *byľôčky, čo my zovieme, ľudského plameňa, je to plameň pokojný, nikdy nepohnutý*. Je to oheň, ktorý akoby splýval s pokojnou bezodnou vodou, je to *hlbina, ktorá pomaly leje blesky svoje tiché*.

Duma prináleží k pólu duchovna v štúrovskej opozícii ducha a predmetnosti. Rovnako ako u Heglovho ducha aj v *Kráľovej dume* sa dajú rozlíšiť tri jej podoby, subjektívna, objektívna a absolútna. V spomínanej básni *Duma* ide o dumu absolútnu. Báseň Slovenská duma prináša alegorizovaný obraz

dумы ako *holubičky sivokrielej*. Podoba holubice sa v nej prelína s podobou dievčiny, ktorá hovorí: *doviezli ma na kočiari, / sedka bola z britiev samých, / vetry boli pohončiar; / mládenci, sluhovia, družby – / moje mysle, moje túžby, / a koníky do výletu – / nádeja k rodu, ku svetlu*. V básni ide o objektívnu dumu, ťažko presadzovanú myšlienku slobody slovenského národa. Subjektívnu dumu ako myšlienku jednotlivca vyjadruje básnik obyčajne obrazom pohybu, ktorý je prudký a najčastejšie nekoordinovaný. Je výrazom vnútorného zmätku hrdinu: *a mysle behajú jak bublinky v hrnci* (Zverbovaný).

Hmotné Kráľ vždy podriaďuje duchovnému, prvotné je uňho v zmysle biblie slovo, ktoré je duchovným princípom: *najprv bolo Slovo v nebi u toho Všemohúceho* (K národom). Slovo je obrazne charakterizované svetlom, stále si udržiava funkciu, ktorú malo v prvý deň stvorenia, keď prinieslo svetlo a oddelilo ho od tmy. Slovo znamená svetlo: *Beda je v noci bez svetla / ako v krypte bývajúcim, / beda je ľudom bez slova / ako zvieratám žijúcim* (c. d.). Básnikov obrazný systém spája do synonymickej reťaze pojmy duch – slovo – svetlo.

Aj pieseň a povest' majú v sebe neobyčajnú mohutnosť slova, napr. *povest' rozliata po svete hlboká* (*Dvanásť slov*), a bývajú tiež obrazným vyjadrením vyššieho poznania: *Tajomstvo veľké pre srdce, pre ducha, / kto pieseň vyššiu v hlbine vyslúcha* (*Duma*).

Kráľ dobre pozná aj slovo, ktoré sa spreneverilo svojmu poslaniu. Takéto slovo potom zobrazuje metaforou mŕtveho tela, ktoré je obrazom vyprázdnenia obsahu slova. Ideálna zložka slova je vyjadrená obrazom duše: *Slovo vaše je už chladné, / slovom, ono už umrelo – / duša z neho vyletela, samé ostalo len telo* (K národom). Slovo ako nástroj manipulácie s ľuďmi odhaľuje Kráľ v *Zlobohovi* a v *Kliatbe a trápení*. Postava básnika v nich nemá posvätnú podobu hlásnika národa, báseň sa stáva kamuflážou, keď sa *Zloboh* obracia na poetov: *Vy z hnile paradís robte, / kaluž kvetami ozdobte* (*Zloboh*). Prekrúcanie skutočnosti je vyjadrované obraznými opozíciami: *bielo čiernym dokazujte, nech každý má hnileť za kvet* (c. d.).

Tak ako duchovné má svoje obrazné vyjadrenie v slove, hmotné je vyjadrované telom. Žitie, ktoré je orientované materiálne, je zobrazované symbolmi animálneho života: *Stajeň je jeho vlast' – válov je vyššia vlast', / reťaz spojuje tieto vlasti vedno* (*Úkazy*). Kráľ však uvádza do poézie aj nový, moderný symbol hmoty – stroj. Strojorob z básne *Kliatba a trápenie* trpí za to, že chcel povýšiť stroje nad ducha a cestu k nemu zahádzal *besnými strojmi*. Symbol chrámu potom dostáva obraznú opozíciu vo fabrike. Tých, čo sa spustili *Boha*, básnik posielal: *chod'te od nás spánombohom / dakde do dákej fabriky* (*Reči génia*), *fabrikant bezbožný v chráme – / to sú len samé posmechy* (c. d.).

Duch a duša ako označenie ľudského vnútra, psychiky človeka, majú obraznú charakteristiku spojenú s ohňom a teplom, napr.: *Ej pokoj, pokoj, volňaj*

duše plameň (Slovenská дума). Len negatívny stav vnútra môže byť vyjadrený metaforou vody: *vchodí do vln ducha smutného* (Skamenelý). Pri zobrazovaní vnútorných stavov hrdinov sa častejšie používa pomenovanie duša. V. Kochol (1955) spomína v súvislosti s dušou pohybovosť. Dajú sa tu rozlíšiť dva druhy pohybu, pohyb v duši: *naše duše vreli* (Dva orly) a pohyb duše. Pri pohybe duše sa stretne aj s obrazom odchodu duše (prípadne ducha) z tela. Tento starý mytologický motív voľne sa pohybujúcej duše je u Kráľa vždy kontrastne postavený k telu, ktoré je nehybné. Je to obraz sna, hlbokého zamyslenia alebo vizionárskej extázy. Pohyb duše v sne znamená aj jej harmóniu so svetom, dosiahnutie pokoja: *Duch so snom sa spojuje, / ktorý vrúčne miluje, / vedno oni lietajú, / tak sa oni kochajú. / Na raji duch spočívá, / sen ho rúskou prikryva* (Bezbožné dievky). Sen má však u básnika ambivalentnú hodnotu, jeho druhou stránkou je klam. Symbolom klamu sa sen stáva napr. v básni *Plameň už tichne: Sen ho podvodný so sieťou pretiekol / do svojich krajín schvátí a zavliekol*. Sen môže byť tiež metaforou marnosti hmotného sveta: *Teraz vidím iste len, / že je všetko bludný sen, / všetky predmety* (Remeselník). Najčastejšie však sen funguje ako vyjadrenie statickosti a nedvížnosti v čase, keď je potrebný čin. Duša ako synekdochické zastúpenie človeka býva personifikovaná: *kriepil som dušu v žalostiach omdlenú* (Náboženstvo). V ukážke hovorí lyrický subjekt o svojej vlastnej duši, citát preto zároveň dokladá obrazné rozdvojenie hrdinu, ku ktorému v podobných prípadoch často dochádza. Sebareflexia býva zachytená ako pohľad subjektu na svoju dušu.

Ducha zachytáva Kráľ aj v jeho nadindividuálnej podobe, v básni *Posvätenec* má takýto duch podobu mytologickej kozmickej bytosti: *Ukáže sa jeden duch veľký, veličinný. / Jeho posteľ je tá zem, jeho pohár more, / slnce, mesiac sú jeho oči na pozore, / jeho odev všeživot, jeho dom je večnosť, / jeho vlasy sú hviezdy, nohy nekonečnosť*. V tejto absolútnej bytosti sa prelína materiálny antropomorfný model kozmu s abstraktnými kategóriami bytia (všeživot), času (večnosť) a priestoru (nekonečnosť). Pri všetkých troch kategóriách sa zdôrazňuje neohraničenosť.

Duch ako rozum má u Kráľa spornú hodnotu, takýto je duch vo Vojne, v Rečiach génia nachádzame výstrahu: *Rozum sa často pomúti...*

* * *

Z básnikových obľúbených obrazných motívov treba spomenúť predovšetkým prírodné vegetačné motívy stromu, kvetu, daždika a rosy. Všetky majú v sebe existenčné významy zachovania a rozvíjania života, alebo jeho zániku.

Ústredným motívom Kráľovej poézie je boj protikladov, zápas síl dobra a zla, vyjadrený obraznou opozíciou svetla a tmy. Je to dominantná opozícia básnikovej obraznosti a popri pohybovosti je to druhý oporný pilier jeho

poetiky. V rámci tejto opozície vstupujú do protikladu na jednej strane pojmy *noc, tma, mrákava, poľnoc, mraky, na strane druhej deň, zora, fakľa, sviečka, lampička, ohniček, iskrička, mesiac, slnce*. Všetky tieto pojmy fungujú v básnikových veršoch ako paralely metafory a symboly a stávajú sa aj základom alegórii. Uvedené kategórie sa často vzájomne prelínajú a dochádza k stieraniu hraníc medzi nimi.

Temnota ako obraz života ľudstva je dôsledkom úpadku duchovných hodnôt a je interpretovaná aj ako trest Boží: *Človek zradil spolok Boží, / darmo bedovať mu v noci* (Dva orly). Temno vo svete je dôsledkom duchovného temna, preto východisko z neho vidí Kráľ rovnako ako mesianisti vo vnútornej obrode človeka: *Vstaň, srdce, z mrákoty nočnej, / pomodli sa v pokore / a pozri na jasiace sa Božej milosti zore* (Verní). Svetlo ohňa, sviečky, lampy a podobne je obrazom nádeje na prečkanie noci, ale môže vyjadrovať aj pochybné uspokojenie sa so svetlom, ktoré je len chabou náhradou svetla slnečného: *Keď je tma, ta je tma, o to my nedbáme, / len si my sviečkočku zapálenú máme* (Vyslobodenie). Podobnú funkciu ako temno majú aj obrazy pustoty a chladu: *Podme obozrieť, budme my svedkovia, / keď je svet pustý a celkom studený* (Úkazy).

Nádej pre alegorickú krajinu temna stelesňuje postava proroka, jej osud v básňach *Prorok* a *Fakľa* vyjadruje básnikovo zmietanie sa medzi beznádejou a dúfaním, ktoré dostáva výraz v protikladných obrazoch mrazu a ohňa. V básni *Prorok* jej rovnomený hrdina hynie a s ním aj nádej na záchranu: *tvár plamennú obštúpila / osuhel' umrlčosivá / ... / vzdychol nevoľky umrlec: celý svet s ohňom vybuší*. V básni *Fakľa* sa prorok dočká Božej výzvy: *Ber fakľu, zažihaj svetlá – / nech zem sa v nebo premeni!* Zlo dostáva aj podobu rozprávkových postáv, draka, strigóna, zlých duchov i ľudožrútskej obludy. Tieto postavy majú symbolicko alegorický charakter a sú stelesnením útlaku: *Tak je! Na hroboch dávnych predkov našich / draky hlavasté vstávajú: / beda je svetu v porobe dýchať, / ale ľudia – to nedbajú!* (Vyslobodenie). V básnikovej opozícii Boh – diabol, reprezentujúcej princípy dobra a zla a ich zápas, vyjadrujú spomínané obrazy rôzne podoby diabla. Súčasťou týchto alegórií je aj hra a zábava bytostí zla, ktorej predmetom je človek. V básni *Zli duchovia* je to hra o ľudské duše: *Inšiu hru teraz nájdeme, / nepôjde tam na dukáty, / ale pôjde tam na duše – / sto ráz viac hra navráti*. V *Úkazoch* sú ľudia lovnou zverou pre drakov.

Človek nie je len trpiteľom zla, je aj jeho nástrojom v prípade, že podľahne jeho moci. Kráľ vidí príčinu zla tak, ako to vyslovil v *Pekelníkovi*: *A nech sa z toho každá živá duša učí, / že kto Boha nechápe, diabol ho naučí*. V tejto alegorickej básni človek na diablove pokúšanie oživí monštrum, ktoré potom požiera jeho deti. Sugestívnu realnosť dodáva básni poverová paralela o vodení človeka besom, ktorý: *o hanbe, o biede to uveriť musí, / že ho ten vodil bes, čo po nociach brúsi*.

Základnou Kráľovou obraznou charakteristikou sveta je pustota. Svet, ktorý je *pustý, vyhasený* (Fakľa), býva metaforicky vyjadrený aj zrúcaným chrámom. Vo *Výlomkoch z Jánošíka* si básnik na otázku *Bo čo svet je?* odpovedá: *Pustý kostol, v ktorom niet viac / oltáru svätého* Kostol ako symbol ideálneho kresťanského sveta jasne vyjadruje, že ide o pustotu v zmysle duchovnom. Ešte expresívnejšie vyjadruje stav ťažkého živorenia obraz hrobu: *Pozri na vrchy, na kopce, doliny! / Čo sú to inšie ak svetov mohyly?* (Dva orly). Mohyla má však aj pozitívny význam, je to symbol znovuzrodenia, ktorý obsahuje v sebe návrat k hodnotám starého sveta veľkých duchov histórie a v zmysle národnom vzkriesenie slávnej minulosti. Tak je tomu v básni *Hlásnik národa* *Príde čas, že hroby vstanú, / hory, dolý vravieť budú*

Popri pustote svet charakterizuje aj obraz zmätku. Kráľ ide tak ďaleko, že v básni *Dávny kamarát* mení aj hodnotu takého symbolu, akým je slnko, keď ho obviňuje, že osvecuje cestu zlým duchom. Stav, *keď sa zlé s dobrým tak moce a plete* (c. d.), musí viesť k apokalyptickému chaosu, v ktorom sa strata duchovného *hore a dole* zhmotňuje: *Vrch na vrch sa prekotil, nebolo doliny, / nebolo nič istého, samé zmiešaniny* (Posvätenec). Až potom je možná nová obroda sveta. V obraznom systéme sa zápas dobra a zla neprejavuje len uplatňovaním obrazov s protikladnými hodnotami: *svetlo – temno, chlad – teplo, slovo – telo* a podobne, ale aj tým, že hodnota obrazov nie je jednoznačne a nemenne ustálená. Popri základnom význame sa vždy objavuje aj význam opozičný, slovo je väčšinou obrazom pravdy, ale má aj význam klamu, voda je životodarná, ale môže niesť aj záhubu, hrob znamená smrť, ale je aj prísľubom vzkriesenia, je spojivom medzi minulosťou a budúcnosťou.

Literatúra

- JAKOBSON, R.: Lingvistická poetika. 1. vyd. Bratislava, Tatran 1991.
KOCHOL, V.: Poézia štúrovcov. 1. vyd. Bratislava, SAV 1955.
KRÁĽ, J.: Súborné dielo. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1952.
MARČOK, V.: Estetika a poetika ľudovej poézie. 1. vyd. Bratislava, Tatran 1980.
PIŠŮT, M.: Janko Kráľ. 1. vyd. Bratislava 1957

Стилистический аспект использования фразеологии библейского происхождения в публицистическом стиле (на материале современной прессы Украины)

Антонина Григораш

Киев

Под библейской фразеологией понимаются фразеологизмы, так или иначе связанные с понятием Бога и его антипода – дьявола, „нечистой силы“, хотя они могут и не иметь прямых аналогов в тексте *Священного писания*, а также в других церковных текстах, или связь с ними очень опосредованная, или вообще очень трудно установимая. Все-таки считаем себя вправе пользоваться этим кратким и привычным термином для описания некоторых языковых фактов современной украинской прессы.

Стилистическая окраска слов и устойчивых выражений является компонентом лексического значения или внутренней формы фразеологизмов, в контексте она обычно получает дополнительную экспрессию, которая возникает на основе разности стилистических показателей речевого контекста и самого слова или устойчивого выражения. Поэтому среди разнообразных приемов авторской интерпретации фразеологических единиц без изменения их семантического плана выделяется транспозиция, то есть включение фразеологизма в другую стилистическую сферу. Существует определенная связь между предметом речи, характером текста и способом изложения, то есть зависимость употребления того или иного слова или выражения.

Нельзя категорически утверждать, что библейская фразеология совершенно не употреблялась в языке художественной литературы и прессы советского периода. Однако, поскольку официальной доктриной государства являлся воинствующий атеизм, употребление устойчивых словосочетаний такого типа сводилось к упоминанию как бога, так и черта „всуе“. то есть на чисто бытовом уровне. Эта традиция, к сожалению, сохранилась и в постсоветское время, только слово Бог торжественно пишется с большой буквы (да и то не везде): „*Бо хоч і летять на вашу адресу списи, здається, попри всі огріхи, ви все ж таки вивертаєте на шлях, проголошений Декларацією про державний суверенітет України* *А шлях подолає той, хто йде Тож, дай вам, Боже, сили*“ („Голос України“, 1.01.91); „*На мій погляд, було б не зовсім правильним трактувати військову службу тільки як священний обов'язок Говорячи про обов'язки, мичомусь забуваємо про права, тому я вважаю, що*

військова служба – це насамперед почесне право І священний обов'язок кожного громадянина України Хтось посміхнеться, яке, мовляв, право, коли молодь як чорт ладану боїться призивної повсткки, а ти, хто служить, тоскно рахує кількість компотів І порцій масла, що залишилися до „дембеля“ („Народна Армія“, 28 09 94) Последний пример интересен характерным для употребления библейской фразеологии в газетных статьях контрастным использованием „высокой“ и „низкой“ лексики и фразеологии „священный обов'язок“, „священне право“ – и „як чорт ладану боїться“ Такая стилистическая контрастность языковых средств в одном контексте – почти обязательное условие использования фразеологизмов такого типа на страницах современной украинской прессы

Разумеется, если речь идет о каком-либо негативном явлении или человеческом поступке, упоминание божественных реалий употребляется с отрицательной частицей *не*. „Але невже нікому не спало на думку, що шестирічному хлопчику ще довго жити на світі, одному-одністнькому, що бути йому інвалідом, а значить, рахувати все життя кожну копійку що мине час – і ніхто не візьметься з'ясувати де ж поділась його ніжка Якщо думка не дішала, то чому ж серце не відчуло? А якби це (не дай, Боже!) стосувалося їхніх дітей чи близьких – невже б вони отак казенно діяли?“ („Голос України“, 22 03 91)

Главным путем преодоления былой официозности, претенциозной книжности газетного языка журналисты избрали тотальное использование разговорных, просторечных, иногда нелитературных средств языка (например жаргонов) Следует отметить, что для развития любого языка взаимодействие книжной и разговорной речи на многих этапах было определяющим Библейская фразеология, изначально являющаяся книжной по своей стилистической окраске, помещается в газетный текст, написанный в сугубо разговорном ключе, что снижает ее стилистическую окраску также до разговорной (не в последнюю очередь благодаря и разговорной фразеологии, ее окружающей). „Не апелюю до ораторів Тепер свобода слова, кожен промовляє ті слова, які йому, як кажуть Бог на душу поклав звертайся до тих хто ті слова друкує масовим тиражем Вони ж все-таки не горобці, вилетять не спіймаєш Підуть гуляти світом ятрити людям і без того стривожені душі Треба ж відчувати і якусь відповідальність, а не керуватись тільки інтересами тиражу и прибутків “ („Київський вісник“, 18 05 91)

Универсальность библейской фразеологии позволяет помещать ее в самый неожиданный и, казалось бы, совершенно несовместимый с ее высоким пафосом контекст, причем несовместимый не только стилистически, но и тематически. „Нові часи – нові винаги Розгубившись

і швидко не зорієнтувавшись у цій ситуації, несподівано поблякла астаря, добре загартована гвардія естрадних артистів, щедро вшанованих усилякими званнями і відзнаками Але святе місце порожнім не буває – з першими натяками на вільний ринок (тобто можливість глядача самому вибирати собі артиста до смаку) воно заповнилось новими дійовими особами“ („Україна Молода“, 6.11 92)

Довольно нелепо фразеология библейского происхождения выглядит в корреспонденциях, посвященных сиюминутным политическим событиям (митингам, акциям, пикетам и прочему в том же роде). „Вот почему с небывальым энтузиазмом на защиту І остелерадиокомитета от пикетирующих представителей левых сил столицы бросилась, в первую очередь, Киевская государственная администрация На свет божий было вытащено распоряжение представителя Президента (этот институт, как известно, давно ликвидирован) по г Киеву, подписанное еще в 1993 году, о запрете проведения массовых мероприятий в центре Киева“ („Товарищ“, март 1995 г). По традициям „левой“ прессы, слово Бог пишется с маленькой буквы, зато слово „президент“ – с большой. Альтернативный пример с использованием библейского устойчивого сочетания находим в газете другой политической направленности. „Дивно, що, живучи в суєті суєт, ми майже не задумуємось про и історичні наслідки Між тим, момент за вікном споріднений хіба що з буремним сімнадцятим іде боротьба, і знов продовжується бій під призабутим гаслом 'Вся влада Радам!' Вперше нафталиновий порошок з нього струсили на світанку перебудови Сьогодні ж потрурбувати старі кістки старого гасла змусила криза влади Хоча скоріше навпаки криза влади стала живою водою для єдино відомого народним масам гасла про всю владу тим самим Радам“ („Україна молода“, 10 11 92).

Транспозиция библейских фразеологизмов часто сопровождается комментарием, то есть авторской интерпретацией устойчивых словосочетаний, необходимой для раскрытия поставленной автором задачи Особенно ярко библейские выражения отражают понятия, совершенно чуждые духу христианской морали, когда авторы газетных статей интерпретируют их в зависимости от сиюминутных требований журналистики, заменяя один из компонентов известных библейских фразеологизмов Например, несколько интерпретаций известного библейского выражения **Вначале было слово**:

1. „Авжеж, спочатку було слово. І словом тим був Міф Про те, що голі й босі Адам і Єва жили у раю (здається, І ми вже от-от доскочимо того щастя!) І що рай – це багатий сад, в якому люди нудьгують від безробіття (ну, прямо сучасний капіталізм у пропаганді наших „радикалів ‘!) І що тільки вкусивши плоду із дерева пізнання, ті нероби стали приреченими і на тяжку працю, і на біль, і на гріх та

спокуту *Коротше, то був Міф про нас*“ („Голос України“, 4.01.91) – вольный, несколько ироничный пересказ известного библейского сюжета в связи с современной политической и экономической ситуацией в Украине.

2. Витольд Кирилюк, парламентский корреспондент газеты „Літературна Україна“, озаглавил свою статью „Спочатку було свято?“ и дал следующий ответ на вопрос, поставленный в заглавии: „*І все ж – хай буде свято. Хай лунають на ньому пісні і мудре державне слово, будуть музики і гопак. Хай буде хліб і до хліба. Та пам'ятаємо, за біблією, у творенні світу спочатку було слово. Свято ж добре – по добрій праці*“ (“27.06.91). То есть сначала – слово, потом – труд, потом – праздник. С ссылкой на Библию.

3. Последний пример, который можно считать торжеством авторской интерпретации: „*Вначале было слово. И это слово было „кооператив*“. В те времена, два года назад, аренда еще не была так распространена, да и арендовать было пока еще нечего и не на что. Была только авторучка, и принадлежала она Юрию Дмитриевичу нашестеву, ныне директору объединения „Монолит“ Кроме авторучки, была еще „золотая идея“ И была она настолько ясной, очевидной, реальной, что сама просилась в жизнь“ („Вечерний Киев“, 20.11.90). История сотворения мира привлечена для описания истории создания кооператива, а создатель, очевидно, приравнивается к Создателю.

То же касается и некоторых других примеров авторской интерпретации фразеологических единиц библейского происхождения: *Під час пікетування два військові літаки своїми вихлопами-„шейфами“ чітко „намалювали“ хрест над майданом Верховної Ради. Одні розуміли це як вираз рішучості уряду поставити хрест на ветеранах, богомільна старушенція заперечила: „Над нами Хрест Божий, бо наше діло – богоугодне“; ветеран Збройних сил не без гумору заперечив, що воєнні льотчики департизовані, позбавлені права відкрито поставити свій підпис під вимогами пікетників І тому розписались „хрестиком“ („Товариш“, вересень 1995). Обыгрывание фразеологизма заключается в авторском употреблении одного из компонентов устойчивого словосочетания (*хрест*) в свободном значении, а также в его вторичном употреблении в свободном значении и в уничижительно-уменьшительной форме, („*розписалися хрестиком*“).*

Библеизмы и цитаты из Библии часто выполняют характерологическую функцию, причем журналисты используют их в основном для негативной характеристики того или иного известного и ныне здравствующего лица. Например, корреспондент газеты „Демократична Україна“ в статье с характерным библейским названием „*Лжемесія вертається*“ пишет об А. Солженицыне: „*А було ж – і його осіняла*

істина І він відчував, здогадувався, заявляв, застерігаючи відверто, що імперія – це смерть для Росії, що це вже для неї ноша непосильна, отруйна, руйнівна! Ні! Біси такі спокусили, забили памороки і йому, зробили із Пана незалежного духа слугу диявольської ідеї І спокусили ілюзорною роллю Месії, рятівника Росії – і короткозорий Дон Кіхот, що живе у кожній творчій людині, пішов чибірськими просторами захищати Дюльсінею імперську“ (9.06.94). Характеристика построена на контрастном употреблении „высокой“ фразеологии „осіняла істина“, „ноша непосильна“ – и низкой: „біси спокусили“, „забили памороки“, и в целом дает достаточно объемное представление, почему, собственно, журналисту Л. Пастушенко не нравятся некоторые политические высказывания известного российского писателя.

Иная, положительная характеристика с использованием библейской фразеологии построена на приема „доказательства от противного“, то есть, указывая на то, что герой статьи – нормальный человек, имеющий как достоинства, так и недостатки, автор статьи Н. Нечепоренко создает образ гонимого борца за правду, терпящего всяческие невзгоды из-за своей принципиальности: „*Є в Магдалинівському районі управління зрошувальних мереж Машиністом Бузівської насосної станції тих мереж працює Віктор Павлович Заморін. Чоловік не святий, ікони з нього не напишеш. Але облуди, фальши не сприймає, на компроміси зі своїм сумлінням геть не здатний. Він давно став тут притчею во язицех. З тих пір як почав домагатися порядку в правлінні, як з фактами в руках “кинув тін” на спроможність керівників і спеціалістів зрошувальних мереж відповідально й професійно вести господарство*“ („Голос України“, 29.03.91).

Характеристика может даваться не только ныне здравствующему лицу: библейские устойчивые сочетания могут характеризовать, например, творчество великих писателей и поэтов века минувшего, причем эта характеристика является частной. Она необходима, в свою очередь, для характеристики целого негативного явления, к сожалению, весьма распространенного в современной украинской журналистике, суть которого состоит в огульной критике известных общественных деятелей прошлого: „*Под жупелом „плюрализма мнений“ и свободы слова обгадили могилы Радищева и декабристов, Белинского и Добролюбова, Герцена и Чернышевского. Вот, дескать, предтечи большевизма, косвенные виновники Октябрьской революции! Не цари, не помещики, не мироеды, а именно они, прогрессивные интеллигенты. Радищев, видите ли, описал издевательства помещиков над крепостными; декабристы (они же дворяне!) „набрались нахальства“ выступить против монархии; „крамольные“, „нецивилизованные“ идеи проповедовали Белинский, Добролюбов, а Чернышевский – так тот вообще „звал Русь*

к топору". Как еще не добрались до нашего Кобзаря, до Тараса Григорьевича! Ведь и он не был смиренным и богобоязненным агнцем, как теперь изображают его наши „православные“ елейно-литературные гапочки, он тоже звал народ к топору, вспомним хрестоматийное „Добра не жди, Не жди сподіваної волі – Вона заснула: цар Микола її приспав. А щоб збудить Хиренну волю, треба миром, Громадою обух стати, Та добре вигострить сокиру – Та й заходиться вже будить!“ („Рабочая газета“, 11.01.93). „Характеристика в характеристике“ творчества Т. Г. Шевченко также дается приемом „доказательства от противного“, поэтому фразеологизм библейского происхождения уполнтрелбен с отрицательной частицей не.

Отсутствие традиций употребления библейской фразеологии в газетных текстах приводит иногда к досадным ошибкам: „Недаремно ж така сучасна, злободенна ота древня біблійна застороба: бійтесь данайців, що приходять з дарами. На жаль, кожна ідея має своїх прихильників, добродійників і провідників“ („Демократична Україна“ 30.08.94). Автор статьи, очевидно, хотел сказать “хрестоматійна застороба”, потому что привел цитату не из Библии, а из “Илиады” Гомера. И, кстати, следует ли тревожить великие произведения для подтверждения несложной, в общем-то, мысли о том, что каждая идея имеет своих сторонников?

Еще редки случаи, когда библейская фразеология не теряет своей книжной окраски и употребляется в соответствующем возвышенном контексте: „І високі готичні собори, і впорядковані підприємства, і розкішні супермаркети виростають і зберігаються тому, що зберігаються давні поняття честі, гідності, доброї волі. Всі вони, поясно вчителю перейшли в поезію й прозу з вічної книги Святого Письма. Вся етика і естетика – з християнського коріння“ („Літературна Україна“, 20.06.91); „Не вірте, коли старі кажуть, що молять Бога, щоб він їх прибрав. Неправда, вони хочуть жити. Вони хочуть жити і дякують долі, що приходять до них люди, в чиїх душах живе потяг до милосердя, доброти, чуйності... І людям, ким рухає саме це почуття, наче спокута чужих гріхів, і наших з вами, за десятиріччя відчуження від сторонньої біди й болю, чужих страждань у самотній забутті – людям цим низький уклін...“ („Київська правда“, 1.05.90). Приведенные примеры показывают, что библейская фразеология, не теряющая своей первоначальной стилистической окраски и высокой этической сущности, обычно употребляется в газетных статьях, апеллирующих к лучшим качествам и чувствам человека: *чести, совести, доброте, милосердию*, то есть „высокая“ фразеология предполагает в тексте наличие „высокой“ лексики – и наоборот: „Ще древні небезпідставно стверджували, що міра всім речам і явищам – людина. І це: не людина для

суботи, а субота для людини. Так і міра ефективності держави – теж в людині“ („Демократична Україна“, 16.07.94). Интерпретация известной библейской заповеди в данном случае не снижает общего „высокого“ пафоса статьи.

Обилие разговорных элементов в языке современной украинской прессы бесспорно. Обычно в подобных случаях говорят о демократизации языка газеты. Тем не менее злоупотребление библейской фразеологией в стилистически сниженных контекстах стирает границу между книжным и устно-бытовым типами речи, нивелирует серьезность обсуждаемых тем, снижает общественный статус языка газеты. Следует помнить, что не всякая тема подразумевает именно разговорно-бытовую форму обсуждения.

Таким образом, традиция употребления библейской фразеологии в языке современной прессы Украины еще только вырабатывается. Редки случаи, когда библейские устойчивые выражения не теряют своей книжной стилистической окраски и употребляются в соответствующем возвышенном контексте.

Lexikálna sémantika pradiarskej a tkáčskej terminológie

Katarína Balleková,

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

Do lexikálneho fondu národného jazyka patria aj také nárečové apelatíva, ktoré v konkrétnom vecnom okruhu plnia funkciu nárečových termínov. Sú to úplné terminologizované lexikálne jednotky, tvoriace systém teritoriálne ohraňovanej ľudovej terminológie.

V našej práci sa zaoberáme pomenovaniami, slúžiacimi na presné označenie reálií z oblasti domáceho spracovania ľanu a konopí (dokladový materiál v slovníku rozširujeme o slová z okruhu domáceho spracovania vlny, ako aj o ľudové názvy vyšívacích vzorov). V článku sa zameriavame na tú časť ľudovej terminológie v uvedenom vecnom okruhu, v ktorej sú metaforicky tvorené terminologizované lexikálne jednotky motivované prenášaním významu na základe podobnosti.

Motivačné typy

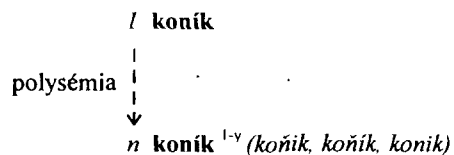
V metaforicky tvorených termínoch sa odrážajú viaceré motivačné typy (porov. Horecký, 1956). Analyzované termíny vznikajú ako neodvodnené alebo odvodnené slová I. (z motivačného okruhu **ČLOVEK**) 1. podľa častí

ľudského tela: napr. *palec, noha, čelo, hlava, bok, oko, prsný návoj, ríťovie*;
 2. podľa označení na zaradenie človeka v rodinnej štruktúre: napr. *babka, dedok, babčička* alebo sociálno-spoločenskej štruktúre: napr. *sluha, paholok, mládenec, pohonič*; 3. na základe apelativizovanej podoby proprií: napr. *barbora, janko*; 4. podľa názvov antropomorfizovaných postáv: napr. *smrtka, kostra, panák, pandrlák*; analogicky II. (z motivačného okruhu ZVERY)
 1. podľa častí zvieracieho tela: napr. *brko, krídlo, laba, parožky, slabiny*;
 2. prenášaním názvov zvierat: napr. *koník, kačka, káčer, mačatá, birka* a pod.

Polysémia, tautonymia, homonymia

Polysémiou vznikajúce ľudové termíny odrážajú vo vertikálnej rovine istý vzťah k základovému významu, od ktorého sa nový význam odvodzuje (porov. Dolník, 1990, s. 93). Nová polysémna lexéma nesie na istej úrovni odvodeného *n*-tého významu určujúci príznak, v našom prípade „tkáčske náradie, nástroj (alebo jeho časť)“.

Príklad¹

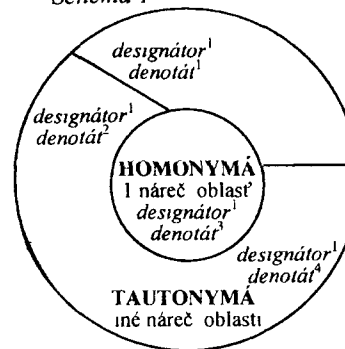

Takáto lexéma sa môže, ale nemusí (ak sa používa na celoslovenskom území v rovnakom význame), v dôsledku teritoriálneho rozšírenia rozčleniť symetricky na viaceré homonymné slová s rozdielnym významom. Ak sa navyše takéto lexikálne homonymá nachádzajú v zemepisne nesúrodnom areáli (slová z rôznych nárečových oblastí), hovoríme o **tautonymách**² (pozri schému 1).

¹ Horný index označuje možný počet významov tautonymných lexém.

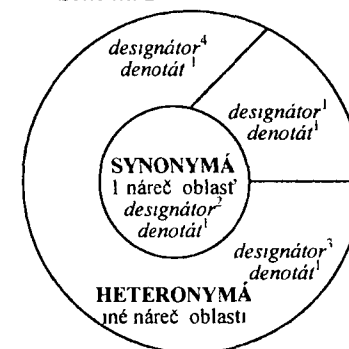
² Lingvistické termíny **tautonymia**, **heteronymia** používame v súlade so *Slovníkom slovenských nárečí I.* (1994, s. 20–22). J. R. Nižňanský (1987, s. 71) vymedzuje tieto lingvistické termíny nejednoznačne: „označenie *tautonymum*, novšie *heteronymum* na rovnoznačné formálne odlišné slová v rozličných nárečových oblastiach. Termínom *tautonymum* sa označujú aj nárečové rovnako znejúce slová s rozdielnym obsahom na rozličných nárečových oblastiach.“ Š. Ondruš (1987, s. 237) chápe lingvistické termíny vo vzťahu k teritoriálnym a sociálnym nárečiam. „Spisovný jazyk preberie slová rovnakého významu z dvoch (viacerých) oblastí zemepisných nárečí (tzv. **tautonymá**) alebo zo sociálnych nárečí (tzv. **heteronymá**)“.

Schéma 1

1 designátor, y denotátov

Schéma 2

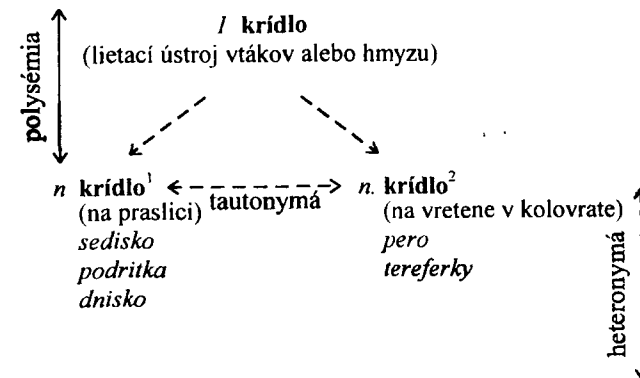

y designátorov, 1 denotát

V ľudovej terminológii z oblasti pradiarstva a tkáčstva sa na celom slovenskom území môžu používať rôzne nárečové termíny (lexémy), ktoré označujú rovnakú realiu. Ide o synonymné (významovo totožné) slová, ktoré sa označujú z dôvodu výskytu v teritoriálne (tým aj nárečovo) rozdielnych oblastiach ako **heteronymá** (pozri schému 2).

Jednotlivé nárečové lexikálne homonymá (tautonymá) vo funkcii ľudových termínov majú obyčajne rozličné synonymá (heteronymá); týmito súbormi nárečových synonymým sa jednotlivé lexikálne homonymá vzájomne odlišujú (porov.: Ivanová-Šalingová, 1981, s. 217).

Príklad.

Pri analýze materiálu sa ukázalo, že v ľudovej pradiarskej a tkáčskej terminológii je zriedkavá synonymia termínov a takmer vylúčená homonymia termínov (homo-/heterosémia v totožnej nárečovej oblasti), ale výrazne je

zastúpená heteronymia a tautonymia termínov (homo-/heterosémia vo viacerých nárečových oblastiach)³.

Toto konštatovanie platí všeobecne o skúmaných ľudových termínoch z oblasti pradiarstva a tkáčstva, nielen o metaforicky tvorených nárečových termínoch (predstavených v príspevku), pričom berieme do úvahy ľudový termín s funkciou jednoznačného slova, majúceho určitý ustálený význam v jednom tematickom odbore, ktorým sa definuje istá reália (porov. Horecký, 1956, s. 36). Na základe našich výskumov možno zhodnotiť, že zemepisné hľadisko zohráva pri skúmaní lexikálnej sémantiky ľudových termínov relevantné hľadisko, a preto sa nestotožňujeme s Horeckého tvrdením, podľa ktorého „nie je pre terminologické bádanie vcelku nijako podstatnejšie užitočné jazykovozemepisné zameranie...“ (1956, s. 9).

Metaforické významové posuny

Časť nárečových pradiarskych a tkáčskych termínov vzniká metaforickými posunmi významu základového slova, ktorých charakteristickým znakom je zmyslami vnímaná podobnosť. E. Krošláková hovorí o „zmyslovej metafore“ (1987, s. 46). Podľa nej najrozšírenejšie „metaforické prenosy významov vznikajú na základe podobnosti v tvare, mieste, v rozsahu a vo funkcii“ (c. d., s. 46), kombináciou viacerých základných vlastností východiskového pomenovania.

Členenie terminologických lexikálnych jednotiek (podľa E. Krošlákovej, 1987):

1. **v tvare:** napr. *kôň, koza, laba* (+ miesto), *brko, smrtka, hlava* (+ funkcia), *zub, ozuby, bábätko, cievka*, takmer všetky vyšívacie vzory,
2. **v rozsahu:** napr. *hrst', hŕstka*,
3. **v mieste:** napr. *podritka, podnoža, prsný/brušný návoj, ríťovie, čelo*,
4. **vo funkcii (vlastnosti):** napr. *sluha, pohonič, mládenec, rúčka, panák, mačatá, kobyliny* (+ tvar), *konik* (+ tvar).

Formálna podoba termínu

V našom materiáli prinášame jednotlivé druhy termínov, ktoré vystupujú v prenesenom význame v základnej alebo derivovanej podobe.

³ Ak predsa len zaznamenáme v jednej nárečovej oblasti lexikálnu homonymiu termínov z rovnakého tematického okruhu, získanú lexému musíme podrobiť hlbšej revízií, pretože ide s veľkou pravdepodobnosťou o chybný údaj. Príčiny zaznamenania chybného semému môžu mať kontextový charakter, napr. explorátor dostatočne nerozumie označeniu konkrétnej reálie, chýba opis tejto reálie; vedec spracúva lexiku na základe neúplného významového kontextu (napr. jednoslovné doklady v dotazníkoch); informátor zamieňa v opise ľudové termíny (rozpamätávanie pri rekonštrukcii technologických postupov) a pod.

Bez formálnej slovotvornej derivácie vznikli polysemizáciou na istom stupni prenesenia významu nárečové pradiarske a tkáčske termíny, ako napr. *noha, laba, mládenec, koza, kačka, krídlo, pes, pero, suka, sluha, striga, zub*; presunutím pomenovania do apelatívnej slovnnej zásoby, napr. *barbora*

Z druhotných (deriváciou tvorených) nárečových termínov sú termíny najčastejšie tvorené 1. afixálnym spôsobom (zriedkavá je prefixálna derivácia, napr. *ozuby*, sufixálnou deriváciou, napr. *zubier, kobyliny, roženec, brkadlo, konik, rúčka, pavúček, kozlík, janko, hlavička* a pod., prefixálno-suffixálnou deriváciou); 2. zriedkavo zastúpené jednoslovné kompozitá sú tvorené a) zmeravením predložky s podstatným menom, napr. *podritka, podnoža*, b) kombináciou číslovky a podstatného mena, napr. *trojnožka, polsrdcia*, c) spojením koreňov dvoch podstatných mien, napr. nárečovo adaptovaný ľudový termín ako slovo cudzieho pôvodu *šáfvola*; 3. viacslovné pomenovania ako terminologizované lexikálne jednotky v skúmanom tematickom okruhu sú a) najčastejšie so zhodným adjektívnym prívlastkom, napr. *birčia/valašková vlna, psie uško*, (vyšívacie vzory) *húseničková formička, mačacie oko, konské zuby, krivá húsenica*, b) ustálené spojenia (najrozšírenejšie substantívne) predložkovej väzby, napr. (vyšívacie vzory) *na očká, na krielka, na kukučky, na pávov, na polsrdcia*, c) atributívne syntagmy s predložkovou väzbou, napr. (vyšívacie vzory) *na kurie rítiky, na medvedie oko, na štyri bozkávané srdcia* a pod. Viacslovné terminologizované jednotky typu b), c) sme inak medzi pradiarskymi a tkáčskymi termínmi nezaznamenali.

Terminologické jednotky tvoria hláskoslovné varianty, napr. *zubier: zuber/zubír/zubiér/zubier*, dedok: *džadek/džodek*; môžu sa odlišovať slovotvornými afixami, napr. *podnoža: podnož/podnoža/podnožaj/podnožajka*, alebo existuje rozkolísanosť pri určovaní odlišností medzi hláskoslovným variantom a inou lexémou, napr. *srdcká/srdiečka* (porov. Palkovič, 1987, s. 60).

Záver

Analýzované lexikálne jednotky vo funkcii termínov nevyčerpávajú celú problematiku tvorenia ľudových termínov. V lexikálno-sémantickej analýze sme bližšie nezohľadňovali lexikálne rozdiely, ktoré sú podmienené územnou diferenciaciou reálií a technologických postupov, napr. archaické/moderné výrobné postupy (snovanie na steny/na snovadlá), či náradia a nástroje (prisedná praslica/praslica so stojanom/praslica na kolovrate).

Predstavené analytické postupy pri určovaní nárečových termínov sú aplikovateľné na všetky pomenovacie jednotky terminologického systému v oblasti tradičného pradiarstva a tkáčstva.

Poznámky k vecnému slovníku

1. Pramennú základňu nárečových dokladov tvoria najmä:
 - kartotéka dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV
 - nárečové texty z vlastných zberateľských výskumov
 - Slovník slovenských nárečí I. (A–K)
 - Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí (I. Ripka)
 - ČMSS, VI, 1903, s. 71–72, 93–94, 107–109 (Beňuš, Bacúch, Kriváň, Važec, L. Lúžna, L. Teplička, L. Revúce, L. Osada)
 - Šlabjarová, I.: Názvy výšiviek vo Valaskej Belej. Kultúra slova, 28, 1994, 6, s. 349–351.
2. Vecný slovníček nie je vyčerpávajúcou ukázkou metaforicky tvorených termínov tohto tematického okruhu, ale načrtáva bohatstvo ľudovej lexiky z vybraných lokalít, roztriedených v istom štádiu analyzovania pramenného archívneho materiálu.
3. Pod (štandardizované) heslové slovo zaraďujeme nielen nárečové hláskoslovné varianty, ale i príbuzné slovtvorné deriváty, napr.: *kridlo/krielo, psí/psiarsky, hlavička/hlávka*.
4. Do vecného slovníka zaraďujeme slová s úplným homonymným vzťahom (t. j. s homogénnym základom) pod jedno heslové slovo a rozdielne významy lexém sú očíslované. Nejde však o hierarchizovanie významu, ale o naznačenie „radiálnej polysémie“ (Dolník, 1990, s. 107).

Vecný slovník metaforicky tvorených termínov z oblasti pradiarstva a tkáčstva

ZVERY

- birčí – jahňací, pochádzajúci z jemnej vlny – birky: *birčia vlna* [Kaľamenová MT]; *birča volna* [šar.]
- birka – druh jemnej vlny: *Mám birkó počítí kabát* [Revúca]; *birka* [Rajec ŽIL]
- brkadlo – veľká cievka, fajfa: *Tie brkadlá založíme na tereferki* [Lipt. Ján LM]; *Zvíjali zme na brkalá* [Lipt. Peter LM]
- brko – cievka, kt. sa vkladá do člnka na prevliekanie útku: *Potom zme do člnka vložili brko* [Lipt. Hrádok LM]
- cigájka – kučeravá jemná vlna: *S cigájki sa krásne kožuchi* [Lipt. Hrádok LM]; *cigárka* [Prievidza]
- jahňací – pochádzajúci z jemnej jahňacej vlny: *jahňacká prstenkavá vlna* [Polomka, Závadka BRE]
- káčer/gáčer – 1. západka do ozub. kola na návoji: *Zubaté koliésko, keré je na válci, drží prám len ten káčer* [Chocholná TRČ]

2. drevený podstavec začapovaný do hl. bočnej priemy – stramovnice, naň sa upevňuje prsný návoj: *gáčer* [Kostolné MYJ]; *spodní káčer, horné káčere* [Brestovec MYJ]
- kačka – kladka na zavesenie nitel'nic, obrtačky: *Na kačkach sa uvádzene ničel'nice* [Dl. Lúka BAR]
- kliešť – bočné priemy ako súčasť rámu krosien: *kliěšć* [Kostolné MYJ, jtrčn]; *spodní kliešť, zadní horní kliešť* [Brestovec MYJ];
- kobyлина/-y – 1. drevený stojan na biel'ovisku na bielenie plátna: *Bielovisko, to sa kobil'ini, na ktoré sa poprivezovalo plátno* [Záv. Poruba LM]
2. stojan na cievky: *kobulina* [Švermovo BRE]
- kobylka/-y – 1. stojan na cievky: *kobulka* [Šumiac BRE]
2. päty očiek na nitel'niciach: *kobulki* [Šumiac BRE, Švermovo BRE]
- kôň – západka do ozub. kola na návoji: *kvón* [Kostolné MYJ]; *kvón* [jtrčn]
- koník – 1. drevený kolík ako súčasť praslice na upevnenie kúdele: *Na konci stuhi, tej čo sa viazala kúdelka, bou koňig z dreva* [L. Trnovec LM]; *koník* [Kostolné MYJ]
2. časť kolovratu, kt. prenáša pohyb zo stúpadla na koleso: *koník* [Kostolné MYJ]; *koňik* [jtrčn]
3. chyba v tkanine, vznikajúca preskočením osnovných nití: *koňik* [Švermovo BRE]
4. viazanička vyčesaného ľanu: *Čistí ľan sa poviaže do koňikou* [Lipt. Ján LM]
5. lavica s drôteným hrebeňom na česanie konopí: *koňik* [Iľanovo LM]
- koza – zviľačky na zviľanie priadze: *Na koze bolo hrubuo prađeno pamoku* [Sebechleby KRU]
- kozačka – zviľačky na zviľanie priadze: *Prađeno sa dá na kozačku a na kolovrate sa zviľa s toho prađena na ciouku* [Opatovce n. Nitr. PDZ]
- kozica – zviľačky na zviľanie priadze: *Keď viskl'i (pradená), doňiesli sa do izbi, doňiesla sa aj kozica a zviľalo sa na klpká* [Detva ZVO]
- kozička – 1. zviľačky na zviľanie priadze: *Kozičke s pamokom sa krútili pomali* [Sebechleby KRU]
2. útvar z rozostavaných konop. snopkov: *Matrňia konope sa pověžu do malich snopšokov a popostavajú sa do kozišog na poľu, abi uschli* [Mur. Dl. Lúka REV]
- kozlík – 1. zviľačky na zviľanie priadze: *Kozlík se s pradzenom kruci a nitki s predzena se špulaju na fajfu* [Rankovce KOŠ]
2. útvar z rozostavaných konop. snopkov: *Konope poskládaľi do kozlíko* [Uhorské LUČ] krídlo – krídlová železná časť na vretene v kolovrate: *Pero malo dve kridélka* [Trakovice TRN]
- kridlo – 1. sedisko na praslici: *kridlo* [Ratk. Zdychava RS]
2. krídlová železná časť na vretene v kolovrate: *kridlo* [Ratk. Zdychava RS]; *krielo* [Iľanovo LM] laba – stúpadlo, podnoža na krosnách: *Na labach se robi z nohami* [Dl. Lúka BAR]

labka stúpadlo na krosnách, podnoža: *lapka* [Iľanovo LM]
 mačatá – kladky, na kt. sú zavesené nitelnice, obrtačky: *mačatá* [Švermovo BRE]
 ovčací – pochádzajúci z ovčej vlny: *Súkno sa robilo z ošacé vlni* [Ratková REV]
 parožky – priečky na konci motovidla: *paroški* [Vernár BRE]
 pavúk – nástroj na robenie nitelnic: *pavúk* [Pečenice LVI]
 pavúčok – vytkávaný vzor na plátne: *pavúček* [Záh. Ves MAL]
 pero – krídlová železná časť na vretene v kolovrate: *Pero sa navlekalo medzi panákov, aš keď bola na nom navlečená cielka a kolečko* [Trakovice HLO]
 pes – časť krosien, kt. sa krúti návoj, kľuka: *Pes take drevo, u štretku dzira a z ňím še kruci navoj a predza idze hore, nakruca še* [Brezina TRB]; *pes* [Sačurov VRN]
 pierko – trstka v brde: *pierka, pierca* [Podkonice BB]
 psie uško – uzlík v osnove: *psie uško* [Zliechov ILA]
 roženec – pomocný nástroj, palica používaná pri sekaní ľanu al. konopí: *rožeňec* [Zliechov ILA]
 rožok – priečny kolík na tyčovom motovidle: *To som si namotala na ten jeden rožek a s tím som si del'ila ti rífi* [Košeca ILA]; *roški* [Polomka BRE]
 slabiny – redšia tkanina so zvltnými okrajmi: *slabini padli* [Polomka BRE]
 suka – 1. hlava návoja: *suka popušča zadni navoj* [Dl. Lúka BAR]
 2. drevená palička vložená v osnove pri tkaní plátna, ciepok: *suka* [Dlhé n. Cir. SNI] šáfvola – ovčia vlna /z nem. Schafwolle/: *šáfvola* [Iľanovo LM]
 valašková vlna – druh vlny s jemným dlhým vlasom: *valaškova vlna* [Zliechov ILA]
 vážky – časť krosien: *vaški* [Sačurov VRN]

VYŠÍVACIE VZORY:

baraní. *na baraňi roh* [Beňuš BRE]; *na baraňie roški* [Čičmany ŽIL]
 had/hádik: *na háďikavuo* [Beňuš BRE]; *na háďiki* [Bacúch BRE]; *na hadi* [Važec LM]
 húsenica: *krivá húseňica* [Zliechov ILA]
 húseničkový: *húseňičková formička* [Zliechov ILA]
 kačka: *na kački, kačkove pučenko* [Lipt. Teplička LM]
 kohúty/kohútkovia: *kohútkovia* [Čičmany ŽIL]; *kohúti* [Zliechov ILA]
 koník: *na koňiki* [Lipt. Teplička LM];
 krielko: *na krielka* [Lipt. Lúžna RUŽ]
 kukučka: *na kukučki* [Zliechov ILA]
 kuraci/kuri: *na kurie ritki* [Val. Belá PDZ]; *na kure dupi* [Nemcovce GIR]

labka: *na krive lapki, na kurace lapki* [Lipt. Lúžna RUŽ]
 lastovicový: *gastovicove pučenko* [Lipt. Teplička LM]
 mačací: *mačace oko* [Lipt. Lúžna RUŽ]; *na mačaciu lapku* [Lipt. Osada RUŽ]
 medveď: *na medveďe oko* [Lipt. Lúžna RUŽ]
 páv: *na pávuof* [Čičmany ŽIL]
 perá/perká/perečká: *perká, perečká* [Zliechov ILA]
 ploštica – vytkávaný vzor na uterákoch: *na ploštički* [Trenč. Mítice TRČ]
 psi/psiarsky: *na pše uši* [Lipt. Teplička LM]; *na pšarske oko* [Lipt. Lúžna RUŽ]
 psík: *na psíki* [Lipt. Teplička LM]
 rak: *na raka* [Lipt. Revúca RUŽ]
 rybička: *na ribečki* [Bacúch BRE]
 rybáci: *na ribaci chvost* [Lipt. Lúžna RUŽ]; *na ribaciu kvostku* [Lipt. Osada RUŽ]
 vážka: *na váški* [Brestovec MYJ]
 volový: *na volove oko* [Lipt. Lúžna RUŽ]
 vták: *fiáki* [Zliechov ILA]; *ptakove pučenko* [Lipt. Teplička LM]
 zajačí: *na zajace oko* [Lipt. Lúžna RUŽ]
 žabí: *na žabie oči* [Važec LM]

ČLOVEK:

baba – 1. spodná časť snopa, ríťovie: *Keď v žňiva frištikovali na poľu, ta pošedali na babi na snopoch, a ňe na klaski* [Spiš. Štvrtok LVO]
 2. kúdeľ nadiata na praslici: *Nad'ela som veľkú babu na kúdeľ, idem prásť* [Krivá DK]
 3. druh konopí na semeno: *Nasáli zme babi na semeno* [Žaškov DK]
 bábätko – 1. stočená vyčesaná hrst' vlákna: *Vičesané povensná sa skrúcali do bábeteč a spleťali do vencov* [Madunice HLO]
 2. drevený hranolček pripevnený v osnovnom návoji na krosnách: *bábatko* [jtrčn]
 babcíčka – uško našité na hotovom plátne: *Nakoňiedz zme našili malé bapčički a viňiesli plátno na lúku* [Lipt. Peter LM]
 babečka – skrútené pradené: *skrúcať do babečiek* [Čičmany ŽIL]
 babka – vyčesané skrútené vlákno /druhej akosti/: *Porobili še bapki a še dali do kitki a tak stojelo do ješeňi* [Sobrance];
 barbora – západka do ozubeného kola na návoji: *...na jennom konci horného návoja bývalo koleso z veľikými zubami. Tam zapadalo popuščacé drevo, keré tu menujú barbora* [jtrčn]; *Barboru vá_móžem ukázat, tam je hore* [Kubrica TRČ]
 bok – hlavné bočné priemy na krosnách: *Krosna maja dva boki* [Dl. Lúka BAR]

brušny valec – valcová priema, ponad kt prechádza tkanivo na tkaninový spodny návoj *brušni valec* [Rozbehy SEN]

cieva/cievka – dutý valcovitý predmet na navijanie niti *Na pere je navlečena cieľka* [Trakovice HLO], *Na cevku našpuľame cverni* [Niž Kamenica KOŠ] *Našpuľali sme pamut na cifki* [Torysa], *ciéva* [Myjava]

čelo – valcová priema, ponad kt prechádza tkanivo na tkaninový spodný navoj, mučidlo *čelo* [Il'anova LM], *čeyo* [Važec LM]

dedo – železne zavažie na krosnach *dedo* [Ivanovce TRČ]

dedok/džadek – ciepok al zavažie *Džadek caha šinki na krosnoch* [DI Lúka BAR], *džatki* [Stankovce TRB], *džot džodek* [Richvald BAR]

duša – trštená al drôtovaná oska v článku *duša* [jtrčn]

hlava – 1 časť kolovratu *Hlava je spravena z jenneho kusa dreva* [Trakovice HLO]

2 časť krosien, ozubené koleso al tyč na upevnenie a uvoľnenie navoja *Hlava na navoju trime šicko* [Žakarovce GEL], *hýava* [Važec LM], *Na krosnach sa este dve hlavi prednú a zadnú* [DI n Oravou DK]

3 semenná časť konopi al ľanu, klas *Materne konopi mali pekne hlavi* [Vaďovce MYJ]

hlavička/hlavka – 1 semenná časť konopi al ľanu, klas *Ked bol len v hlafkoch je zreli* [Čičmany ŽIL], *Ket len dostaňe hlafki ta ho moš tarhac* [Smižany SNV], *Druhe konope maju hlafki pirše ľem kvet* [DL Luka BAR], *hlavečka* [Čičmany ŽIL]

2 koliesko na vretene zabraňuje zošmyknutie priadze *Hlavička zdržala nit abi sa nezešuchla z ručki* [Trakovice HLO]

janko – časť kolovratu, kt prenáša pohyb zo stupadla na koleso *Janko je navrchu navlečen na osku a naspotku cez dve dzurki privázani ze švihlom ge šlapallu* [Trakovice HLO]

kostra – hlavný rám krosien *kostra* [Rozbehy SEN]

mladenec – časť kolovratu, kt prenáša pohyb zo stupadla na koleso *mládeňec* [Klokočov ZVO]

noha – 1 podstavec na rozličných naradiach *Sponni ram a vrchni ram sú spojene ze štirma nohám* [Trakovice HLO], *noha* [Silačice TRN Brestovany MYJ]

2 noha na stolčeku, do kt sa vkladala praslica *noha* [Brestovec MYJ], *tri nohi f trojnoške* [Zliechov ILA]

3 stupadlo na krosnach na prehadzovanie nitel'nic *A tam jest taki dva noški ta z nohami se prebira š_čolkom se premetuje* [Sobrance]

oko/očko – 1 uzlík na nitel'nicach *oka f kusí* [Brestovec MYJ], *očko* [Važec LM]

2 kladka na zavesenie nitel'nic, obrtačky *očka* [Unín SKA]

ozuby – zubier, rajtky *ozubi* [Č Balog BRE]

pačesy/pačiesky – vyčesané konopné vlakno 2 akosti *konope sa vihľadili na pacieski* [Zombor MK], *Druhi ras ostanu pačesi na čupale* [Zavažna Poruba LM], *Potom ešte znova češeme a vindu pačesi* [Pribylina LM]

pačesne klky – vyčesané vlákno 2 akosti *Štiri kudzulki pacesnich klakoch* [Dačov PRE]

paholok/pacholok – 1 drevene naradie na navijanie priadze na navoj *Paholok mala na to abi to nemisela tuho držat* [Hybe LM]

2 časť kolovratu, kt prenáša pohyb zo stupadla na koleso *Tak se ponahlala s priadzeňim že se jej pacholek polomol* [Klokočov ČAD]

3 zavažie na krosnach *paholok* [Lutíla KRE] palec – 1 rajtky, zubier *Palce to sa drevene zubi* [Hybe LM]

2 zapadka na kľúke spodného navoja na krosnach *palec* [Kostolne MYJ, jtrčn]

panak/panačik – 1 drevený kolík, ihlica na upevnenie kudele *F kudel'ke bou z dreva daki panák zapichnuti To urobili chlapci dieukam* [Lipt Trnovec LM]

2 kolíky na zvižkách, na kt su upevnene pradená *panáci* [Zliechov ILA]

3 časť kolovratu, kt prenáša pohyb zo stupadla na koleso *panak* [Hlboke SEN Kostolne MYJ]

4 2 stĺpiky na kolovrate, na kt sa upevňuje pero s cievkou *Na kolovrade boli dva panáci* [Trakovice HLO]

5 tvar zo snopov ľanu al konopi postavených do istého tvaru *Konope sa visušili f panakoch* [Šipkove PIE], *Konope sa stavali na takie panaki* [Parnica DK]

pandrak – časť kolovratu, kt prenáša pohyb zo stupadla na koleso *Ten pandrlak ma uvazanu na sebie podnošku* [Kunov SEN]

podnoha/podnoža(j) – časť krosien, stupadlo na krosnach na prehadzovanie nitel'nic *podnoha* [Prievídza], *podnoš* [Il'anova LM], *Podnožami sa prebera* [DI n Oravou DK], *Hotove platno se navije na druhi navuj nad podnožajami* [Lascov GIR], *podnožajki* [Stankovce TRB, Sačurov VRN], *Labi dachto vola i podnožaje* [DI Luka BAR], *podnože* [Zliechov ILA]

podnoška – stupadlo na kolovrate *podnoška* [Kostolne MYJ, Stupava BRA]

podošva – stupadlo na kolovrate *podošva* [Prievídza]

podritka – sedisko na praslici *Na kudzeľi jest podritka to tota časce dze se sedzi* [Sokol' KOŠ], *Zrob mi druhu podritku bo še mi tota zlamala* [Dačov SAB]

pohonič – časť kolovratu, kt prenáša pohyb zo stupadla na koleso *Namasti mi trochu pohoniča* [Bobot BAN]

prsný navoj – valcová priema, ponad kt prechádza tkanivo na platnový spodný navoj *prsmi navoj* [Kostolné, Brestovec MYJ]

rit' – koniec stebiel od koreňa *Ňije šetki na jeden bok ale ras tam ras tam zme to volali ze rit ritovie no tak sa to volalo* [Košeca ILA]
 rit ovie – koniec stebiel od koreňa *ritovia* [Podkonice BB]
 ručka – časť vretien, na kt sa motá priadza *Vretienko malo naspotku hlavičku kera bola nastoknuta na rucke* [Trakovice HLO]
 sluha – drevene al plechove koleso, kt spevňuje krosna *Sluha trime šické deski na krosnoch dovedna* [Žakarovce GEL]
 smrťka – 1 zvižacky, sukadlo na navijanie priadze na cievky *Bojim se totej smertky* [Žakarovce GFL], *Na smertke tis špulame predzu* [Torysa PRE], *Doňes smertku a spulaj!* [Markušovce SNV]
 2 terefere, ram na veľke cievky, fajfy *smertka* [Studenc LVO]
 3 kladky na zavesenie nitel'nic, obrtačky *smertka* [Hnilec SNV] striga – kolovrat *striga* [Vernar BRE]
 trojnoška – podstavec, stolec na praslicu *trojnoška* [Zliechov ILA]
 zub/zubok – 1 časť sekačky – trlice *Trlica ta mala len jeden takito zubek ces prostredek a takto sa to sekalo* [Koseca ILA]
 2 časť zubiera *Najprv sa navilo do zubiera kazda hupka ekstra medzi dva zubi* [Veľka Maňa VRB]
 3 časť snovadiel, klíny na čínoch *zubi* [V Maňa VRB, Brestovec MYJ]
 4 kovovy al dreveny kliniec na rafadle *Take zubi buli na takej deske a se tak potom rafal toten len* [Bugľovce LVO]
 5 ^{pomn} hrebene upevnene na praslici, gracky *zupki* [Vernar BRE]
 zubec – kovovy kliniec na šteti *zubec* [Zavadka n Hron BRE]
 zubier – zariadenie podobne hrebeňu, kt sa používa pri navijani osnovy na krosná *zuber* [Kostolany TRČ], *zubir* [Nitr Hrádok NZ, Rozbehy SEN], *zubier* [Kostolne MYJ], *mechovi zubier* [Brestovec MYJ]

VYŠIVACIE VZORY

čert *na čertovu glove* [Lipt Lužna RUŽ]
 chlap *na chlapou* [Lipt Revuce RUŽ]
 nôžka *na noske* [Lipt Lužna RUŽ]
 oko/očko *na očka* [Val Bela PDZ]
 palec *na pet palcoy* [Lipt Lužna RUŽ]
 pani/panička *na panički* [Lipt Revuce RUŽ, Obišovce PRE], *na panie* [Važec LM]
 prst *na prstki* [Lipt Lužna RUŽ]
 rebierko *rebierka* [Zliechov ILA]
 ritka *na ritki* [Bacuch BRE]
 srdce/polsrdce *na polsrcca* [Zliechov ILA], *na štiri boskavane srca* [Val Bela PDZ], *na srce* [Detv Huta ZVO]
 srdiečko *na srcka* [Fačkov ŽIL], *na srdiecka* [Lipt Osada RUŽ, Bacúch BRE], *na srdecka* [Lipt Lužna RUŽ]

srdiečkovany *srdeckovana formička* [Zliechov ILA], *na srdieckavuo* [Beňuš BRE]
 strapáčky *strapački* [Čičmany ŽIL]
 uško *na uška* [Beňuš BRE]
 zadok *na zadok* [Bacuch BRE]
 zub/zubok *vľči zubi* [Hlboke SEN], *konske zubi* [Jablonec MOD], *na zubi* [Lipt Osada RUŽ], *na zupki* [Kriváň ZVO], *na zupki* [Nemcovce GIR]

Literatura

- BUFFA, F O rozličnej motivovanosti nárečových odvodených slov Slovenska reč, 41 1976, s 212–220
 DOLNIK, J Lexikálna sémantika Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave 1990 304 s
 FURDIK, J Slovtvorná motivácia v spisovnom jazyku a v nareči In Dialektologicky zborník I Bratislava, SPN 1980, s 33–38
 HABOVŠTIAK, A K otazke ľudových terminov a etnografizmov In Obsah a forma v slovnej zásobe Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zasoby slovenčiny (Smolenice 1–4 marca 1983) Bratislava, JULŠ SAV 1984 s 310–312
 HLAVSOVA, J Některé zvláštnosti lidové terminologie In Dialektologicky zborník II FF UPJŠ v Prešove 1986, s 31–46
 HORECKÝ, J Základy slovenskej terminologie Bratislava, Vyd SAV 1956 148 s
 IVANOVA-ŠALINGOVA, M Štatut lexikálnej homonymie In Jazykovedné štúdie XVI Bratislava, Veda 1981, s 215–219
 KROŠLAKOVA, E Metaforické významové posuny v narečovej lexike In Jazykovedne štúdie XXI Dialektológia Bratislava, Veda 1987, s 46–54
 KUZNECOVA, O D Slovo v govorach ruského jazyka Sankt-Peterburg 1994
 MASÁR, I Priručka slovenskej terminologie Bratislava, Veda 1991 192 s
 MASÁR, I Sémantická stránka termínu In Jazykovedne štúdie XVI Bratislava, Veda 1981, s 207–210
 NIŽNANSKY, J Homonymia a polysémia v nárečovom slovníku In Dialektologicky zborník II FF UPJŠ v Prešove 1986, s 131–144
 NIŽNANSKY, J Ludova terminologia ako súčasť teritoriálneho dialektu In Obsah a forma v slovnej zásobe Materialy z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zasoby slovenčiny (Smolenice 1–4 marca 1983) Bratislava, JULŠ SAV 1984, s 306–309
 NIŽNANSKY, J Motivačne súvislosti pomenovaní náradia na tahaie vina Kultura slova, 20, 1986, s 346–351
 NIŽNANSKY, J R Synonymia v nárečovej vinohradnickej terminológii In Jazykovedné štúdie XXI Dialektológia Bratislava, Veda 1987, s 71–77
 ONDRUS, P Výskum vecnych okruhov nárečovej lexiky In Dialektologicky zborník I Bratislava, SPN 1980, s 115–119

ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, 3. vyd. SPN 1987, 344 s.

PALKOVIČ, K.: Nárečová terminológia súvisiaca so zakáľačkou. In: Jazykovedné štúdie XXI., Dialektológia. Bratislava, Veda 1987, s. 55–70.

RIPKA, I.: Porovnanie sémantickej štruktúry niektorých lexém v spisovnom jazyku a nárečiach. In: Jazykovedné štúdie XVI. Bratislava, Veda 1981, s. 233–237.

RIPKA, I.: Vecný slovník dolnotreňanských nárečí. Bratislava, Veda 1981, 338 s.

RIPKA, I.: Výskum a opis nárečovej lexiky. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. (Smolenice 1.–4. marca 1983). Bratislava, JÚLŠ SAV 1984, s. 271–281.

Slovník slovenských nárečí I. (A–K). Ved. red. I. Ripka, Bratislava, Veda 1994, 936 s.

ŠIKRA, J.: Lexikálna homonymia. Jazykovedný časopis, 43, 1992, s. 13–25.

TARCALOVÁ, Ž.: Ľudová terminológia pri spracovaní konopí a ľanu. Slovenské odborné názvoslovie, 9, 1961, s. 3–11.

Činovať – k vývoju obsahu a pôvodu pojmu

Juraj Zajonc

Ústav etnológie SAV, Bratislava

Štúdiom tradičnej kultúry z pohľadu národopisu, etnografie i etnológie je úzko späté s jazykom, ktorý tvorí jej dôležitú súčasť a je aj prostriedkom šírenia a uchovávaní informácií. Na význam jazyka ako dôležitého znaku národa poukázala už v 20. rokoch 19. storočia „predromantická“ generácia reprezentovaná najmä J. Kollárom a P. J. Šafárikom (Urbancová, 1987, s. 62). Ako prameň slov, názvov, pojmov označujúcich veci a javy dávno minulé bol jazyk pre súdobých záujemcov o ľud a jeho spôsob života významným, no často jediným východiskom k odhaľovaniu minulosti. Sústreďovanie jazykových dokladov o kultúrnom vývoji Slovákov bolo však neraz spojené s ich nekritickým preceňovaním, čo viedlo k chybným interpretáciám a k vzniku nesprávnych, ba až nevedeckých záverov. Ako príklad možno uviesť *Národné spievanky* zostavené Jánom Kollárom (1834, 1835), ktorý v poznámkach k piesňovým textom v romantickom duchu práve na základe jazykového materiálu rekonštruuje napr. podobu slovenského panteónu (Kollár I, 1953, s. 713 n). Aj napriek tomu však majú údaje zozbierané v tomto období pre dôležitú vedu jedinečnú informačnú hodnotu.

Dôležitosť štúdia pomenovaní a termínov potvrdili aj mimoeurópske etnologické výskumy v minulom storočí. Tak napr. americký kultúrny antropo-

lóg H. L. Morgan zistil štúdiom príbuzenskej terminológie Irokézov, že sa mení pomalšie ako systém príbuzenských vzťahov, ktoré označuje. To mu umožnilo spätne rekonštruovať predchádzajúcu formu rodiny a rodových vzťahov u tejto severoamerickej skupiny indiánskych kmeňov.

V etnológii dnes tvorí skúmanie vzťahu medzi názvom a vecou alebo javom samostatnú metódu. Pomocou tzv. metódy slova a veci (nem. Wörter und Sachen), ktorá vznikla koncom 19. storočia v Nemecku, je možné na základe skúmania pôvodu a formy názvu určitej veci objasniť jej vznik, vývoj. Obdobne môže poznanie histórie predmetu napomôcť objasniť genézu slova (ELKS 1, 1995, s. 354).

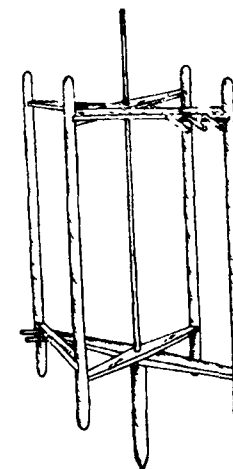
Hlbšie zameranie na názvy predmetov a činností má špecifický význam pri štúdiu materiálnej zložky kultúry. Najčastejším procesom vo vývoji prvkov materiálnej kultúry je totiž ich výmena a nie navrstvovanie ako v duchovnej kultúre, v ktorej často nachádzame v jednom zvyku alebo obrade vedľa seba názory a predstavy z rozličných období i oblastí. Zmeny počas vývoja nástrojov a spotrebných predmetov sa dotýkajú ich formy, materiálu i konštrukcie. A to často do takej miery, že pri pohľade na genézu artefaktu s nemennou funkciou a miestom v technologickom procese sa vedľa seba objaví dva tvarom i materiálom odlišné predmety. Zmena technologického postupu alebo zánik určitej činnosti môže viesť až k zániku predmetu. Často jediným dôkazom jeho existencie ostáva iba pomenovanie, ktoré sa môže na základe akejkolvek, hoci i zdanlivej podobnosti alebo súvislosti preniesť na predmet podobný tvarom, materiálom, hoci tento dokonca nemusí mať s pôvodným nositeľom pomenovania žiadnu funkčnú ani genetickú súvislosť.

Ako príklad uvádzam mieru nazývanú *st'ena*, *st'ienka*, ktorá určuje dĺžku osnovy – usporiadaného súboru určitého počtu nití určitej dĺžky. Osnova sa pripravuje snovaním, ktorého základom je namotávanie nití medzi dve sústavy klinov. Vzdialenosť klinov určuje dĺžku osnovy, počet nití (otočení tam a späť) jej šírku (ELKS 2, 1995, s. 178–179). V domácej a remeselnej výrobe na Slovensku bolo známych niekoľko spôsobov snovania, ktoré sa od seba líšia používanými nástrojmi i operáciami, z ktorých sa tento technologický postup skladá. Jedným z archaických spôsobov je tzv. snovanie na stene (aj *snovaňie pot st'enu*; Paličková, 1977, s. 189) alebo snovanie na klinoch, pri ktorom snovajúca osoba chodila a namotávala nite na klíny upevnené v stene budovy. Keďže klíny boli najčastejšie umiestnené na koncoch steny, jej dĺžka určovala aj dĺžku osnovy. Preto sa slovo *st'ena* v rozličných nárečových variantoch stalo základnou dĺžkovou jednotkou pri tomto spôsobe snovania (*1 st'ena* = 6–8 m). Začiatkom 20. storočia bolo však na území Slovenska najrozšírenejšie snovanie na otáčavom snovadle, pri ktorom snovajúca osoba stála. Súčasťou otáčavého snovadla sú štyri zvislé latky, okolo ktorých sa pri snovaní viedli vodorovne nite. Základnou jednotkou dĺžky osnovy pri tomto spôsobe snovania sa stala vzdialenosť dvoch susedných latiek (*1 rif* = 75 cm,

prip. 60 cm alebo 1 meter, ojedinele viac), čo súviselo s prenikaním poznatkov remeselného tkáčstva do domácej výroby. V niektorých oblastiach sa však aj pri tomto spôsobe snovania používa ako väčšia jednotka 1 stena (4–až 10-násobok vzdialenosti medzi dvoma latkami). Práve jej výskyt je často jediným dôkazom, že snovaním na otáčavom snovadle bolo vytlačené snovanie na stene (pozri napr. Zajonc, 1993, s. 403). Staršie miery pretrvali popri novom spôsobe snovania preto, lebo boli v domácej výrobe zaužívané a zrozumiteľné.

Snovanie na stene stodoly. Veľká Poľana, východné Slovensko, 50–60. roky 20. storočia. Foto: E. Marková. Archiv ÚEt SAV.

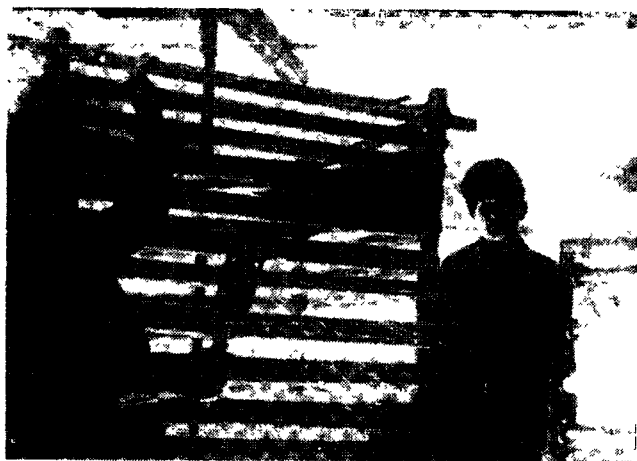

Otáčavé snovadlá. Trenčianske Múce, okolo roku 1950.
Podľa ELKS 2, 1995, s. 178.

Jedným zo špecifických slov, ktoré patrí do slovníka tradičnej textilnej kultúry Slovenska, je aj termín *čínovať*. Okrem slovenčiny sa vyskytuje napr. aj v slovinčine (*čínovato*; Eckhel, 1988, s. 33), ukrajinčine (*čínovatnyje polotno*), poľštine (*czynowaty*), češtine (*čínovať*, *čínovářina*; Stařková, 1967, s. 147) i v maďarčine (*csinovat*). Na Slovensku sa ním označuje skupina tkanín, ktorých základné charakteristiky (vazba, farebnosť, forma organizácie výroby, doba vzniku) sú často odlišné. No hlbším poznaním vývoja a vzťahov týchto tkanín možno objasniť princípy, z ktorých vychádza ich označovanie rovnakým názvom.

O *čínovaťi* sa dozvedáme z písomných zmienok už od 16. storočia (*czynowate hlavne* – Bytča 1573–80, *czynowate saty* – Jelšava 1681, *czinowatyna na pernu* – Krupina 1683, *z hlatkeg czynowaty rucznik* – Bytča 1771 atď.); Historický slovník, 1991, s. 216–217), hoci samotné tkaniny i historické údaje o ich tkaní sú ešte staršie. Ide však len o remeselnú výrobu *čínovatých* tkanín, nazývaných aj *cvilichové* (Sochán, 1935, s. 44, hovorí o obrusoch) alebo *cvilichy*, ktorá bola na území dnešného Slovenska známa už v 15. storočí (Marková, 1968, s. 202). *Cvilichy* – damaskové tkaniny so vzorom geometrického charakteru boli buď biele alebo zdobené farebnými preberanými pruhmi (Marková, 1968, s. 202). Rovnaký obsah majú aj údaje zo 16. storočia z Čiech, kde pomenovanie *čínovateľ plátno* označovalo „plátno zorkované“ a *čínovářina* bolo plátno, na ktorom boli vytkávané vzorky. Tkáči robili aj „plátna na damašek dělaná“, čiže „plátna čínovateľ (damasty)“ (Winter, 1893, s. 114, 116, 357).

Tkanie čínovateľských tkanín v rámci domácej výroby pre vlastnú potrebu nemožno v týchto storočiach presne doložiť historickým údajmi a vzhľadom na ich technologickú náročnosť ho možno skôr vylúčiť. Reálny je však predpoklad, že vo vidieckom prostredí boli tieto tkaniny známe, aj keď nie používané a známy bol aj ich názov. Najmä od 18. storočia prenikali do domácej výroby prvky dokonalejšej remeselnej technológie (napr. snahami Jozefa II. o skvalitnenie výroby plátna na predaj), čo malo vplyv aj na akosť (hrúbku a väzbu) tkanín tkaných pre vlastnú potrebu. Podľa E. Markovej bolo rozšírenie domácej výroby vzorovaných tkanín, ku ktorým zaradujeme aj čínovať, podmienené politicko-hospodárskymi zmenami po roku 1848 (Marková, 1976, s. 116). No napr. výzdobná tkáčska technika preberania (ľudovo nazývaná aj čínovaťou) bola „i medzi obecným slovenským ľudom dobre známa a rozšírená“ už začiatkom 19. storočia (Križko, 1891, s. 538). Tkaniny zdobené „prietkami“, ktoré darovala dedinčanka, uvádzajú už inventáre dedinských kostolov z 18. storočia (Marková, 1968, s. 204). V domáckom tkáčstve jednotlivých oblastí sa postupne objavuje špecifická skupina tkanín rozličnej väzby a s rôznou výzdobou označovaných termínom čínovať, a preto nachádzame vedľa seba dve skupiny čínovaťi – remeselnícke a tzv. ľudové. Potvrďuje to aj údaj kremnického tkáča P. Križku, ktorý v súvislosti s čínovaťou ako druhom remeselnej tkaniny uvádza, že „hlatkú robotu, totiž obyčajné plátno, obrusy a uteráky robia si gazdiny samy na dvoch podnožiach a ktorá zná vystupovať na štyroch, tá utká i čínovať“ (Križko, 189, s. 538). Fakt, že v 1. polovici 19. storočia sa pod čínovaťou rozumela keprová tkanina (nem. Drillich), potvrdzuje aj údaj v Bernolákovom Slovníku (Bernolák, 1825, s. 292).

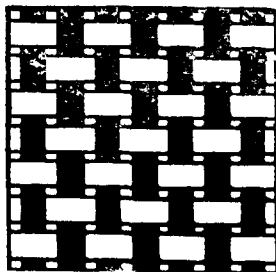

Snovanie na otáčavých snovadláčoch. Krivany. Foto: J. Lazorík.
Archív Etnografického múzea SNM v Martine.

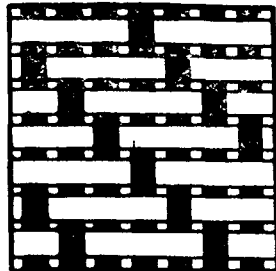
V 20. storočí bolo tkanie plátna ako remeslo rozšírené na juhozápadnom Slovensku, kde pretrvalo ako jediná forma ručnej výroby tkanín do 50. rokov 20. storočia (ELKS 2., 1995, s. 258). K nemu sa viaže aj údaj, že čínovať je tkanina tkaná „na štyri nitel'nice“ (Veľká Maňa) (Slovník slovenských nářečí, 1994, s. 263). Na ostatnom území prevládala ručná domácka výroba, ktorá je živá aj v súčasnosti. Etnografické poznatky o domácich tkaninách označovaných termínom čínovať a z neho odvodenými názvami (*čínovac, čínovať, čínovať, čínovaťina, čínovateľné plátno, čínovateľ obrusi* ap.; Slovník slovenských nářečí, 1994, s. 263) ukazujú, že tvorili a tvoria bohatú a špecifickú súčasť tzv. ľudových tkanín.

Na Horehroní začala začiatkom 20. storočia čínovať (tkanina s keprovou väzbou s farebnými útkovými pruhmi) dopĺňať a nahrádzať hladké tkanie. Čínovaťiny boli najčastejšie červeno-biele, staršie aj s čiernou, neskôr žltou a inými farbami (Staňková, 1969, s. 418, 461). V tejto oblasti volali čínovaťou staršie červené tkaniny tkané bielo a modro pásikovým drilichom (Bartošová, 1957, s. 25). V Liptove bola čínovaťou každá tkanina, ktorá mala inú ako plátnovú väzbu (Marková, 1976, s. 44), alebo biela, rezná alebo najčastejšie polol'ánová tkanina na obrusy a uteráky tkaná do väzbových vzoriek tvoriacich štvorcové plochy (Bartošová, 1957, s. 25). Podobne v hornom Liptove bola čínovať ľánová alebo bavlnená tkanina tkaná na štyroch podnožiach, na ktorej sa vzor dosiahol striedaním rôznych väzieb (Kovačevičová, 1955, s. 191). V Šariši, Liptove, na Spiši a Zemplíne označovali ako čínovaťina koliesková, rajsová, prezívaná tkaniny s drobnými vzormi a so zložitejším naberaním do nitel'nic, ktoré sa líšili od hlatkej čínovaťini – nezdobenej keprovej tkaniny (Liptovské Revúce) (Staňková, 1969, s. 418). V Revúcej na Gemeri bolo čínovaťou každé plátno tkané keprovou väzbou (Orlovský, 1982, s. 53). V hornom Novohrade tkali bielo-červeno-čiernu pásikavú čínovať využitím keprovej alebo kombináciou keprovej a ripsovej väzby (Kovačevičová, 1963, s. 86, 96–97). V Dobrej Nive pri Zvolene označovali ako „čínovať na dve nitel'nice“ ripsové tkaniny (Marková, 1976, s. 44). V Detve a Senohrade bola známa „biela čínovať“ tkaná na šiestich nitel'niciach“. Išlo o tkaninu keprového základu s drobnými plastickými vzormi (Marková, 1976, s. 44). V Trenčianskych Mitičiach bola čínovať biela alebo bielo-červená pásikavá keprová tkanina. V neďalekých Motešiciach takto označujú aj bielo-červené pásikavé domáce tkaniny s plátnovou väzbou (vlastný výskum 1987). U Slovákov vo Vojvodine bolo čínovateľné plátno tkané na štyroch nitel'niciach. Striedavo sa dvíhali tri hore a jedna dolu a tak sa tkalo do klasu (Kišgeci, 1989, s. 103). V dedinách na Slovensku, do ktorých sa dostávali remeselnícke tkaniny, platilo, že čínovaťou nazývali tie, ktoré boli robené na viac ako 4 nitel'niciach (Marková, 1976, s. 179) Čínovaťou nazývali v ľudovom prostredí aj domácky zhotovené tkaniny zdobené preberaním. A to najmä vtedy, ak boli technologicky náročnejšie alebo ak išlo o vizuálne odliš-

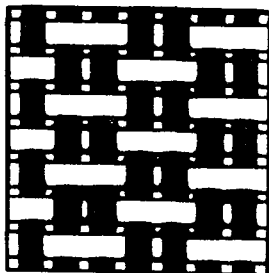
né vzorované tkaniny pôvodom z inej oblasti (vlastné výskumy 1990–1993 v okolí Zvolena, Bánoviec nad Bebravou).

Plátňová väzba

Kepravá väzba

Ripsová väzba

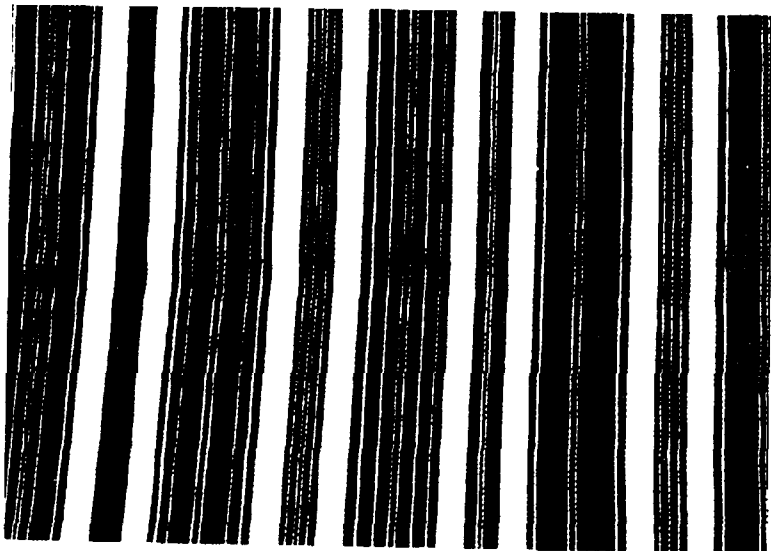
Plátňová, kepravá a ripsová väzba (schémy). Kresba: autor príspevku.

Uvedené opisy domácky tkaných činovatí ukazujú, že v porovnaní s remeselníckymi činovatiami je ich škála širšia. J. Staňková v tejto súvislosti uvádza: „V celoslovenskom meradle sa pod názov činovatina zahrnujú plátňá drobnejších vzorov, o ktorých možno súdiť, že majú svoj pôvod v remeselnej technológii... Nenazývajú sa tak látky vzorované väčšími preberanými ornamentami, ktoré sú tkané pomocou dosky, spôsobom typickým pre ručné tkáčstvo neremeselného charakteru, príznačného pre celú východnú Európu“ (Staňková, 1969, s. 419). S týmto názorom možno súhlasiť len čiastočne. Predchádzajúce údaje z lokalít a oblastí Slovenska ukazujú, že tzv. ľudové činovate nemusia byť vždy vzorované. Taktiež neplatí úplne všeobecne, že tkaniny s väčšími preberanými vzormi sa neoznačujú ako činovať (zrejme to platilo na Horehroní v dobe výskumov, v spojitosti s ktorým autorka toto konštatovanie uviedla). O ďalšie vymedzenie činovate sa pokúsila A. Bartošová, ktorá hovorí: „Tkanie do vzoriek volá sa obyčajne činovať... Meno činovať platí teda všeobecne pre všetky druhy vzorkovanej tkaniny, či už je to

tkanina v jednej väzbe utkaná a farebne vyvzorkovaná alebo tkanina rezná, prípadne biela, vyvzorkovaná väzbou. Najčastejšie sa vzorkuje aj väzbami aj farbami, takže kombinačné možnosti sú tu veľmi veľké, čo sa v ľudovom tkáčstve plne využíva“ (Bartošová, 1957, s. 25). Táto charakteristika síce správne uvádza princípy vzorovania aplikované aj pri tkaní činovatí, no je príliš všeobecná – podľa nej je možné dať medzi činovať a vzorovanú tkaninu znamienko rovnosti. Základom problému je fakt, že autorka považuje za vzorovanú aj hladkú keprovú tkaninu (tzv. drilich) (tamže). Najnovšia komplexná definícia činovatí zhotovovaných v rámci domáceho tkáčstva uvádza: „Činovať – regionálne pomenovanie tkanín zhotovených inou ako plátňovou väzbou alebo zdobených preberaním“ (ELKS 1., 1995, s. 76). Je v nej už naznačená odlišnosť obsahu názvu v jednotlivých regiónoch, no neuvádza zdobenie farebnými pruhmi vo väzbe tkaniny, ktoré je pre ľudové činovate rovnako charakteristické ako zdobenie preberaním.

Pri pokuse naznačiť komplexnú definíciu činovate, ktorá by ju obsiahla v celom historickom vývoji, vychádzam z jej základného vymedzenia z hľadiska technológie textilnej výroby. Podľa neho sú činovate tkaniny, v ktorých sa striedajú dve alebo viac väzieb vo štvorcoch (tzv. štvorcové väzby – napr. 4-väzbový keper osnovný a útkový alebo väzba kepravá a atlasová, väzba kepravá a ripsová) (Suchý, 1948, s. 60). Toto vymedzenie korešponduje aj s charakteristikou damaskových tkanín tvoriacich základ stredovekých vzorovaných tkanín. V damasku je základom vzorovania tiež striedanie plôch rozličných väzieb (najčastejšie atlasovej väzby) v jednej, prípadne vo viacerých farbách, z ktorých sa vytvárajú obrazce (Ottův slovník, 1893, s. 917; Teysler – Kotyška, 1928, s. 380). Potom možno povedať, že remeselné činovate sú tkaniny, ktorých základná väzba (odvodená napr. z kepru) vytvára geometrické obrazce alebo tieto obrazce vznikajú striedaním plôch s minimálne dvoma väzbami. Často sú zdobené farebnými útkovými (v tej istej väzbe), najmä však preberanými alebo pomocou nitelnic tkanými pásmi. Pokým u remeselných tkáčov ostal obsah pojmu stabilný počas niekoľkých storočí, v ľudovom prostredí došlo k jeho významovým posunom. Tie boli podmienené úrovňou výroby najmä vzorovaných tkanín v každej z oblastí domáceho tkáčstva a intenzitou jej kontaktov s remeselným tkáčstvom a jeho produktami. Z domácky tkaných tkanín, ktoré sa nazývajú činovať, majú po technologickej stránke k remeselným činovati najbližšie tkaniny z Liptova, ktoré sú tkané do väzbových vzoriek tvoriacich štvorcové plochy (Bartošová, 1957, s. 25), teda vzor tkaniny sa docielil striedaním rôznych väzieb (Kovačevičová, 1955, s. 191). Spoločnou vlastnosťou ľudových i remeselníckych činovatí je ich zdobenie farebnými pruhmi, a to či už v základnej väzbe, tkaných preberaním alebo pomocou nitelnic. Tu vystupuje do popredia používanie názvu činovať predovšetkým na základe vizuálnej podobnosti tzv. ľudových a remeselníckych činovatí. Preto sa týmto názvom označujú okrem pru-

hovaných keprových tkanín aj tkaniny utkané v ripsovej, ba aj v plátnovej väzbe. Treba však dodať, že vo viacerých oblastiach Slovenska existujú domáce tkaniny, ktoré majú tiež veľmi jasnú motivickú i kompozičnú nadväznosť na spomínané stredoveké vzorované tkaniny (napr. v Zemplíne, pozri Zajonc 1993), ale činovaťou ich nenazývajú.

Keprová bielo-červená tkanina nazývaná činovaťina. Šumiac.
Foto: S. Kovačevičová, okolo roku 1950.

Možno teda povedať, že tzv. ľudové činovate sú tkaniny, ktorých pôvod súvisí s remeselníckymi činovaťami. Ich základná zložitejšia väzba môže tvoriť geometrické obrazce, ktoré možno doceliť aj striedaním plôch s minimálne dvoma jednoduchšími väzbami. Ak majú keprovú väzbu (alebo jej odvodeniny), môžu byť jednofarebné (biele, rezné) alebo zdobené farebnými pruhmi v tej istej alebo v inej (preberanej, nitel'nicami tkanej) väzbe. Menej rozšírené sú činovate v ripsovej, ojedinelé v plátnovej väzbe, ktoré sú zdobené rovnako ako činovate s keprovým základom. Kombinácie základnej väzby, farieb a spôsobov vzorovania sú špecifické pre každú oblasť domáceho tkania, v ktorej boli známe tkaniny nazývané činovať. Porovnanie definícií remeselníckych a tzv. ľudových činovatí ukazuje, že na ich spoločné charakterizovanie možno použiť prvú z nich.

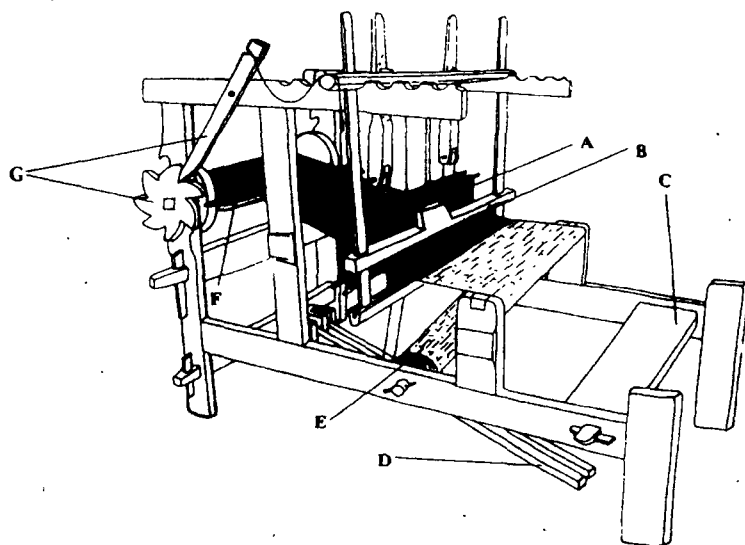
Na tomto mieste sa musím vrátiť ešte k definícii činovate v dvoch novších slovníkových jazykovedných prácach. *Slovník slovenských nářečí* (1994, s. 263) uvádza: „činovať, činovaťina – bavlnená alebo ľanová tkanina z troch nití“.

V *Historickom slovníku slovenského jazyka* (1991, s. 216) sa možno dozvedieť, že: „činovať, činovaťina – ľanová, konopná alebo bavlnená látka tkaná z troch nití (s použitím štvoro nitel'nic)“. V porovnaní s vyššie uvedenými definíciami sú tieto informácie veľmi zjednodušené, a ak by som aj akceptoval názor, že ide v najväčšej miere o tkaniny v keprovej väzbe, jej vysvetlenie spojením „tkaná z troch nití“ je pomerne nejasné. Nehovoriac už o tom, že v *Slovníku slovenských nářečí* by mohlo byť naznačené, že práve používanie názvu činovať sa v nářečiach viaže k pestršej škále tkanín.

V súvislosti s činovaťou sa dotknem ešte otázky pôvodu tohto termínu. Všeobecne sa odvodzuje od slova *čini*, *činka* (Machek, 1957, s. 74), čo sú latky, ktoré sa na krosnách vkladajú do osnovy za brdom, aby sa priadza rozostúpila a nemotala sa (Slovník slovenského jazyka, 1959, I, s. 211). Túto definíciu treba spresniť najskôr v tom smere, že latky sa nemôžu vkladáť za brdo, pretože tým by ležali medzi ním a nitel'nicami a nebolo by možné vytvoriť živú Látka sa umiestňujú za nitel'nice (v češtine nazývané aj brdo, čo mohlo byť príčinou nejasnosti). Pri príprave ručného tkania na krosnách sa najskôr do osnovy namotanej na zadnom návoji vložili dve latky nazývané aj *ciepky* alebo *šince*, ktorými sa zafixoval nit'ový kríž vytvorený pri snovaní (ELKS 1, 1995, s. 59). Podľa poradia na ciepkoch sa nite navliekali do nitel'nic a bolo jedno či do dvoch alebo do viacerých. Po dokončení príprav sa na začiatku tkania na viac ako dvoch nitel'niciach vkladali do osnovy ďalšie latky medzi nite oddelené dvihaním nitel'nic a latky (podobne ako pruťy) sa používali aj na oddeľovanie nití pri tkaní preberaných vzorov (ELKS 2, 1995, s. 79). Keďže remeselné tkaniny nazývané činovať boli tkané vždy na viac ako dvoch nitel'niciach, je možné, že od tkania iných tkanín ich odlišoval práve väčší počet činov. Názvy *činy*, *činky*, *šince* majú pôvod v nemčine (Machek, 1957, s. 74) a rovnako ako termín *činovať* sa do domáckej výroby tkaním dostali z remeselníckeho prostredia. Nazdávam sa však, že v ľudovom prostredí sa pôvod termínu neodvodzoval od počtu činov použitých pri tkaní. Tu bol skôr dôležitý princíp označovania tkanín termínom *činovať* na základe ich vizuálnej podobnosti s remeselnými činovaťami (a ich odlišnosti od domácky zhotovených tkanín), a to aj bez znalosti technológie ich výroby. Tak sa zrejme ustálilo pomenovanie činovať aj pre spomínané plátnové bielo-červené páskavé tkaniny, čo predstavuje najväčší posun od technologickej i vizuálnej podstaty východiskových remeselníckych tkanín.

Cieľom môjho príspevku bolo poukázať na nutnosť skúmať pôvod a vývoj pojmu spolu s genézou objektu, na ktorý je viazaný. Sledovanie konkrétneho javu alebo predmetu v širších kultúrno-historických kontextoch je pre etnológiu rovnako ako aj pre jazykovedu jedinou možnosťou, ako skúmať a chápať objekty, javy, ktoré sú výsledkom kultúrneho prúdenia a navrstvovania. A to nie len v čase a geografickom priestore, ale aj v sociálnej a celkovej kultúrnej štruktúre. Iba tak je možné vrátiť sa k doterajším definíciám a hypotézam

z iného pohľadu – nie v snahe búrať ich, ale hľadať nové cesty, ako o nich uvažovať.

Krosná z okolia Trenčína. A – nitel'nice, B – bidlo s brdom, C – lavica, D – podnože, E – predný návoj, F – ciepyky, G – ozubené koleso zadného návoja so západkou. Podľa ELKS 1, 1995, s. 279.

Literatúra

- BARTOŠOVÁ, A.: Príspevok k slovenskému ľudovému tkaniu a jeho technológii. In: Slovenský ľudový textil. Tkaniny, výšivky, čipky, kroje. Martin, Osveta 1957, s. 13–41.
- BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenski Česko-Lat'insko-Nemecko-Uherski. Lexikon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum. Tomus I. A–J. Buda 1825. 848 s.
- ECKHEL, N.: Uzgoj o obrada tekstilnik sirovina i proizvodnja tekstila. In: Čarolija niti. Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji. The Wonder of Weaving. Folk-weaving Skills in Jugoslavia. Zagreb, MGC 1988, s. 25–30.
- ELKS → Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska
Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1, 2. Bratislava, Veda – ÚEt SAV 1995 484+448 s.
- Historický slovník slovenského jazyka I. A–J. Bratislava, Veda 1991. 536 s.
- KIŠGECI, J.: Konopc, konope, zelené konopc... Tradícia pestovania konopí. Nový Sad, Obzor 1989. 118 s.

KOLIÁR, J.: Národné spievanky. I., II. 2. vydanie. Bratislava, SVKL 1953. 774+687 s.

KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudový textil v hornom Novohrade. Slovenský národopis, 1, 1953, s. 53–105.

KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudový odev v hornom Liptove. Bratislava, SVKL 1955. 298 s.

KRÍŽKO, P.: Tkáčstvo. Slovenské pohľady, 11, 1891, s. 533–542.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957. 627 s.

MARKOVÁ, E.: Slovenské preberané tkaniny 15.–19. storočia. Slovenský národopis, 16, 1968, s. 202–225.

ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Osveta 1982. 424 s.

Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Šestý díl. Praha 1893. 956 s.

PALIČKOVÁ, J.: Ľudová výroba a remeslá. In: Zo života a bojov ľudu Uhrovej doliny. Národopisné štúdie. Bratislava, Veda 1977, s. 173–206.

Slovník slovenského jazyka. I. diel. A–K. Bratislava, Vyd. SAV. 832 s.

Slovník slovenských nárečí. I. A–K. Bratislava, Veda 1994. 936 s.

SOCHÁŇ, P.: O obrusoch na Slovensku. Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 26, 1934–35, s. 44–47.

STAŇKOVÁ, J.: Lidové výtvarné umění. Čechy a Morava. Praha, SPN 1967. 170 s.

STAŇKOVÁ, J.: Domácke spracovanie plátna a súkna. In: Horehronie. Kultúra a spôsob života ľudu. Red. J. Podolák. Bratislava, Vyd. SAV 1969, s. 355–472.

SUCHÝ, B.: Vazby tkanin listových. Praha 1948.

TEYSSLER, V. – KOTYŠKA, V.: Technický slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie všech věd technických. Díl III. Praha, Borský a Šulc 1928. 1088 s.

URBANCOVÁ, V.: Slovenská etnografia v 19. storočí. (Vývoj názorov na slovenský ľud). Martin, Matica slovenská 1987. 440 s.

WINTER, Z.: Dějiny kroje v českých zemích od počátku století 15 až po dobu bělohorské bitvy. Praha 1893. 670 s.

ZAJONC, J.: Domácka výroba tkanin v juhozápadnom Zemplíne (1900–1990). Slovenský národopis, 41, 1993, s. 397–422.

Pieseň k počajevskej ikone Bohorodičky. Historicko-literárna a religiózna interpretácia

Peter Žeňuch

Slavistický kabinet SAV, Bratislava

Pre literárnu produkciu karpatskej oblasti 16.–19. storočia je charakteristický literárny prejav založený na prelínaní historických a religióznych motívov.

vov (biblických, apokryfických, legendárných), ktoré formujú duchovnú paraliturgickú pieseň.¹ Paraliturgická piesňová tvorba východného obradu vznikala pri chrámoch a monastieroch (kláštoroch) najmä z iniciatívy kňazov, kantorov a mníchov. Jednotlivé piesne pochádzajú z rukopisných a neskorších tlačených zbierok alebo zborníkov, ktoré obsahujú texty piesní na sviatky Pána, Bohorodičky a svätých, príležitostné piesne a piesne k rozličným zázračným ikonám. Najstarším známym tlačeným spevníkom je *Bohohlasník počajevských baziliánov* z roku 1791.² Možno povedať, že rukopisná spevníková a neskoršia tlačená bohohlasníková tvorba vyšla z potreby jednotného spevníka na mimoliturgické účely. S postupným „imprimatur“ sa paraliturgická spevníková tvorba stáva súčasťou bohoslužobného procesu a to najmä pod vplyvom západných cirkví³ (katolíckej a protestantskej).

¹ Pod pojmom mimobohoslužobná alebo paraliturgická (gr para-, mimo, vedľa) pieseň rozumieme všetky náboženské a duchovné texty piesní, ktoré vychádzajú z bohoslužobného, liturgického procesu východného obradu a vznikajú z potreby mimoliturgického života (púte, procesie, adorácie a pod.) Funkcia takejto piesne je založená na duchovnosti a náboženskom živote mimo obradu a chrámu, aj keď je s ním v úzkom vzťahu.

² Bohohlasník ako zbierka duchovných, paraliturgických piesní je rozdelený na štyri časti. Prvá časť obsahuje piesne na sviatky Pána, o strastiach Krista, na niektoré nedele a o ikonách Ježiša Krista. Druhá časť je venovaná piesňam na sviatky Bohorodičky a jej zázračným ikonám. Tretia časť obsahuje piesne k sviatym počas celého cirkevného roka a záverečnú, štvrtú časť zborníka tvoria kajúčne, modlitebne a prosobne piesne na rozličné potreby a príležitosti (bližšie Vozňak, 1914, s. 367–368) *Богогласникъ Пѣсни Благочестивныхъ Праздниковъ Господскихъ, и Нарочитыхъ святыхъ чрезъ весь годъ приключаящимъ ся, къ симже некоторымъ Чудотворнымъ Иконамъ служащая, также различныя, также различныя Покаянныя и умилительныя, содержащя. Собранныя, по слову исправлены, четыри Частью опредѣлены, ... въ святѣй чудотворнѣй Лаврѣ Почаевской, Тщаниемъ Инокъ Чину С. Василія Великаго Лют отъ Рождества Христова 1791* (na ilustráciu používam prepis záhlavia prvého tlačeného Bohohlasníka počajevských baziliánov podľa Michaila Vozňaka, 1914, s. 365).

³ Karpatská oblasť bola po úni pod tlakom západnej (rímskej) cirkvi (V tejto oblasti značne pôsobil jezuitský vplyv, najskôr sa prejavil v Poľsku a Haliči, neskôr po užhorodskej unii (1646) sa presadil aj v centre karpatskej oblasti.) Nedostatok vzdelávacích inštitútov v karpatskej oblasti pre klerikov východného obradu bol príčinou toho, že množstvo mladých duchovných východného ritu študovalo v Trnave alebo Jágri. V trnavskom univerzitnom prostredí boli v tom čase rozšírované spevníky B Szolozsiho a J. Tranovského. Pod vplyvom takejto tvorby vo východnej cirkvi (najprv gréckokatolíckej a neskôr aj pravoslávnej) sa prejavila potreba jednotnej spevníkovej (bohohlasníkovej) tvorby. Paraliturgické piesne v uvádzanom priestore tak vytvárajú jedinečný náboženský, duchovný literárny i spevný útvar, ktorý v obrade východných kresťanov (pravoslávnych, gréckokatolíkov) nebol cirkevne schválený ako bohoslu-

V našom príspevku sa nebudeme zaoberať pôvodom a funkciou paraliturgickej tvorby v systéme duchovných a historických piesní, ale pokúsime sa na piesni venovanej zázračnej ikone počajevskej Matky Božej vysvetliť symboliku paraliturgickej piesňovej tvorby východného obradu karpatskej proveniencie.

Ústredným motívom piesne *Пѣснь къ иконѣ Пресвятой Богородици Почаевской*, ako ju nazval Ján Juhasevyč⁴ vo svojej prvej rukopisnej zbierke z rokov 1761–1763 (Javorskij, 1931), je religiózny sujet na historicko-spoločenskom pozadí. Motív zázraku, plačúca ikona alebo iná forma tzv. „nepravej“ teofánie⁵ (v našej piesni zjavenie sa Bohorodičky) v konkrétnom historickom prostredí (vzbury, nepokoje, nájazdy nepriateľov, turecká expanzia, poľsko-ukrajinské súperenie a pod.) a udalosť sa v piesni alegoricky znázorňujú, pripodobňujú k biblickému alebo legendárnemu výjavu, čím dochádza k aktualizácii daného religiózneho motívu.

Sujet piesne venovaný počajevskej Bohorodičke a jej ikone vychádza z historického kontextu 17. storočia, keď Rus ešte bola pod tlakom nevercov (v piesni sa nazývajú *Агаряны* alebo *Бѣсурмяны*). Ako historická udalosť sa v piesni zobrazuje útok Turkov na mesto Počajevo, počas ktorého sa obyvatelia mesta a okolitých dedín modlili v chráme počajevského monastiera (kláštor).

žobný text. Takáto pieseň nemá bohoslužobnú, liturgickú funkciu, ale jej úloha, význam a využitie spočíva v mimobohoslužobnom procese (čiže mimo chrámu a bohoslužobných obradov), a tak slúži najmä na zveľadenie ľudovej duchovnosti pravoslávnych veriacich. Obdobný proces prebiehal v západných cirkvách už skôr. „Uradná Cirkev dovoľovala spev duchovných piesní spočiatku len pri neliturgických pobožnostiach, neskôr ho – až do nášho storočia – trpela miestne aj počas tzv. tichých omší. Odkedy sa v reformovaných cirkvách duchovnou piesňou nahradil liturgický spev, aj katolícka Cirkev začala viac dozeráť na výber a tvorbu duchovných piesní prostredníctvom tlačených cirkevne schválených spevníkov“ (Konečný, A – Lexman, J., s. 170). Vo východných cirkvách (pravoslávnej a gréckokatolíckej) tento proces začal prebiehať najprv v po zavedení únie a neskôr sa dostal aj do obradu ortodoxnej (pravoslávnej) cirkvi (bližšie Nikitina, 1993, s. 248–249). O problematike paraliturgickej piesne a presnejšom vymedzení pojmu pozri samostatnú štúdiu v Slovánskych štúdiách (porov. literatúra).

⁴ Ján Juhasevyč Skliarskij je zakarpatoukrajinský folklorista, učiteľ. Narodil sa v roku 1741 v Príkrej a zomrel v roku 1814 v Nevickom. Študoval vo Lvove a neskôr sa stal učiteľom a diakonom v Príkrej a Nevickom. Zbieral duchovnú i svetskú poéziu a zanechal niekoľko rukopisných zborníkov paraliturgickej tvorby.

⁵ Teofánia v pravom slova zmysle je „výraz pre prípady, v ktorých sa Boh viditeľným spôsobom zjavil ľuďom (napríklad Abrahámovi, Mojžišovi a v Novej zmluve pri Ježišom krste a pri zoslaní Svätého Ducha)“ (Takáčová, 1996, s. 69). V paraliturgickej piesni je formou „nepravej“ teofánie zjavenie sa Bohorodičky. Vzhľadom na to, že Bohorodička nie je božského pôvodu, nie je Bohom, používame termín „nepravá“ teofánia.

V čase útoku, ako hovori pieseň, sa nad Počajevom a horou (hora znazorňuje symbolické približenie k Bohu) zjavila Bohorodička V tom istom čase došlo v chráme na ikonostase k zázračnému slzeniu ikony Matky Božej⁶ Počajevske udalosti, ako su zobrazené v piesni, sa sujetovo podobaju na legendu o Pokrove (Ochrane) Matky Božej v Blachernskom chráme na prelome 9–10 storočia Legenda⁷ o udalosti Pokrovu hovorí „V nedeľu⁸, 1. oktobra, v čase „всенощного“⁹ (celonočného bdenia), keď bol chrám preplnený modliacimi sa ľuďmi, pozdvihol sv. Andrej († 936, „jeho radi jurodivyj“ – Boží blázon) počas štvrtej hodinky v noci oči k nebu a uvidel po oblaku kračajúcu „presvjatuju Vladičicu našu Bogorodicu“, ktorá bola ožiarena nebeským svetlom a obklopená anjelmi a „сонмом“ (zbiorom) svätých Svätý Jan Krstiteľ (Predchodca Kristov) a svätý Ján Bohoslov (Teolog) sprevádzali Kľafovú nebesku Panna pokľakla a so slzami v očiach sa začala modliť za kresťanov a dlhý čas prebyvala v modlitbe, potom podišla k oltaru (prestolu) a pokračovala v modlitbe, ktoru ukončila tým, že zložila z hlavy pokryvku (omofor) a rozprestrela ju nad modliacimi sa ľuďmi, čím ich ochranila pred nepriateľom (vidimim i nevidimim)“¹⁰

Pri interpretácii Pieseň k presvätej počajevskej Bohorodičke sa budeme opierať o symboliku konania Matky Božej v uvádzanej legende¹¹ (Predo-

⁶ Na ilustráciu používame citát z Mineji (1988) na mesiac júl *летом 1675 го да турецкие войска под предводительством хана Нурредина осадили почаевскую Лавру с трех сторон Слабая монастырская ограда не была серьезным препятствием для турецкого войска Осажденные иконы и укрывавшиеся в обители миряне в страхе ожидали начала штурма Игумен монастыря Иоциф Добромирский призвал православных обратиться за помощью к небесным заступникам Пресвятой Богородице и преподобному Иову Почаевскому Утром 23 июля когда вошло солнце, стали петь акафист Божией Матери Когда запели Взбранной Боеводе, произошло дивное чудо Пресвятая Богородица Сама явилась над храмом обители с многочисленными Ангелами Турки увидев небесное воинство приняли его за привидение и стали пускать в Царицу Небесную и Ангелов стрелы Но стрелы возвращались и поражали тех, кто их направлял (Mineja, 1988, s. 42–43)*

⁷ Všetky kanonické legendy, ktoré sa používajú vo východnom obrade, su zapísané v zbierke kanonických legien, tzv. Synaxari Synaxár je zbierka textov legien určených na bohoslužobné účely Najčastejšie sa legendy čítali ako dopĺňujúce čítania V kľáštorech sa legendy čítali pri stolovaní rano, na obed a večer

⁸ V legende „Въ воскресный день“ - 1. j. v nedeľu, v deň vzkriesenia

⁹ Pobožnosť celonočného bdenia

¹⁰ Podávame voľný preklad z ruskeho originálu v Nastofnoj knige svjaščennosluziteľa Tom 3, Moskva 1977–1986

¹¹ Legenda je veršovaná alebo prozaicky žánr naboženskej epiky Rozpráva o zázrakoch, zjaveniach a mučeníctve svätých Z náboženského pohľadu možno legendy rozdeliť na kanonické a nekanonické Kanonické legendy boli zapisované v Synaxa-

všetkým treba poukazať na fakt, že chrám východného obradu je ikonostasom¹² rozdelený na dve časti Presbyterium alebo svätýňa, ktorá sa nachádza za ikonostasom, znazorňuje nebo V nebi, presbyteriu, sa nachádza „горнее мѣсто“ (horný tron, ktorého symboliku vysvetlíme v rámci interpretácie piesne) a prestol s kivotom (bohostánkom) Loď chrámu s veriacimi znazorňuje zem Bohorodička sa pri zjavení v sprievode svätých nebeských síl prichádza modliť ako Matka ľudstva (Nova Eva)¹³ spolu s veriacimi za oslobodenie Carhradu Symbolicky je tento akt v legende zavŕšený jej pokornou modlitbou a poklonou pred ambónom, odkiaľ sa hlása Evanjelium, Božie Slovo, ktorým je Kristus Po ukončení tejto modlitby Mária odchádza za ikonostas, aby sa poklonila Kristovi pred kivotom ako jeho Matka v nebi (V kivote je uložený Eucharisticky Kristus tak, ako bol uložený v lone Bohorodičky Panna Mária sa preto vo východnej cirkvi nazýva aj Kivotom alebo Archou Novej zmluvy) Sujet piesne aj bez komentára poukazuje na podobnosť s legendou

Mária v legende i v piesni vystupuje ako prostredník medzi nebom a zemou¹⁴, čo jej umožňuje práve ľudská prirodzenosť a nepoškvrnená čistota,

roch (pozri poznámku 7) Neskoršie dostali svetský rozmer Tie do systému kanonických legien nepatria V období, keď legenda prenikala aj do svetkej literatúry, stala sa druhým základným žanrom svetkej epiky a pre svoju zázračnosť a fantastickosť bola oblúbená

¹² Ikonostas je drevená stena vytvorená konštrukciou, na ktorej su zavesené ikony Oddeľuje presbyterium (nebo) od lode chrámu (zeme) Ikonostas je zložený najčastejšie zo štyroch radov obrazov Dolný rad obsahuje štyri hlavné ikony (zľava doprava) sv. Mikuláša (patrona východnej cirkvi), Bohorodičku s dieťaťom (tzv. Hodigitria), ikonu Krista Učiteľa a ikonu patrocinia Ikony su od seba oddelené severnými, cárskymi (kráľovskými) a južnými dverami Druhý rad obrazov tvoria ikony zo života Bohorodičky a Krista od Zvestovania Panny Márie po Nanebovstúpenie Krista V tomto rade ikon sa nad cárskymi dverami nachádza ustredná ikona Svätej večere Tretí rad obrazov tvorí ikona Krista Kráľa (Pantokrator - táto ikona sa na ikonostas dostala neskoršie pôvodne sa nachádzala za oltárom nad horným tronom) a po ňom ikon apoštolov z ľavej a pravej strany Pantokratora, alebo sa tam nachádzajú iní svätí Povinne sa tam majú umiestniť ikony apoštolov Petra, Pavla a Andreja a ikony archandielov Gabriela a Michala Ďalšie ikony sa tam kladú podľa uzu miestnej cirkvi Posledný rad obrazov tvoria ikony dvanástich alebo šestnástich prorokov Na najvyššom mieste ikonostasu byva Golgota

¹³ „Sv. Justin († 165) nazýva Mariu pannou a srovnáva ji s Evou, podobne jako sv. Irenej († kolem 200), „otec katolíckej dogmatiky“ a prvý mariológ Justin píše „Jako panna a neporušená přijala Eva slova hada a zrodila neposlušnost a smrt Maria však, panna, přijala viru a radost, když jí anděl Gabriel přinesl radostnou zvěst“ (Minařík, 1991, s. 13)

¹⁴ Ako prostredník medzi nebom a zemou sa Mária označuje aj v Akatiste Bohorodičky, ktorý sa služi na Akatistovu sobotu pred piatou pôstnou nedeľou Prípísuje sa Ro-

ktorá jej bola daná už pri nepoškvrnenom počatí. Vo východnej, pravoslávnej cirkvi Bohorodička nie je povýšená nad ľudí, ale svojou ľudskou prirodzenosťou je s nimi spojená tak, ako je materstvom spojená s Kristom.

Z literárneho hľadiska podobnosť medzi legendou a paraliturgickou piesňou možno odvodiť zo vzťahu dvoch komunit (pohania a kresťania, neverci a pravoverní), do ktorého vstupuje zázrak ako prvok vyššieho hierarchického radu. Boh ako vyššia substancia prostredníctvom Bohorodičky trestá jednu a ochraňuje druhú komunitu. Každé protivienie sa hierarchicky vyššej moci (útok nevercov proti chrámu, domu Pánovmu a veriacim, t. j. chrámu Ducha svätého) ako v legende útok Saracénov a v paraliturgickej piesni útok Turkov je potrestané porážkou zla (bližšie Kanovský, 1994, s. 619–643). Historický motív v piesni nie je dominantný, ale slúži (podobne ako v legende) na zvýraznenie príčin a súvislostí zázraku a pomoci Bohorodičky pri obrane pred nepriateľmi. Pri interpretácii takejto piesne zvyčajne dochádza k jej nespráv- nemu žánrovému zaradeniu a klasifikácii v rámci historických piesní, a to práve na základe historickej (verifikovateľnej) udalosti. Hlavnú zložku paraliturgickej piesne však tvorí jej duchovnosť a religiozita, prepojenosť s bohoslužobným procesom a liturgickými textami. (Z toho vyplýva aj funkcia paraliturgických piesní, ktoré sa zvyčajne spievali pri procesiách alebo po liturgii sviatku alebo ikony.)

Pieseň o počajevskej ikone Bohorodičky je tematicky i sujetovo rozdelená na dve časti: na homiletickú alebo výkladovú a na katechetickú alebo vyučujúcu. Invokácia v úvode piesne zvoláva celý kresťanský svet k úcte a oslave Panny Márie. Úcta ikone sa má prejavovať formou hlbokej poklony¹⁵ a spevom náboženských piesní, ako sa zdôrazňuje:

*„челомъ ниско ударяйте,
сердцемъ, усты выхваляйте
Матерь Царицу
и заступницу.“*

manovi Sladkopevcovi a jeho vznik sa datuje do obdobia prelomu 5. a 6. storočia. V Akatiste Bohorodičky sa po druhom kondaku a ikose spieva chválospev, v ktorom sa nachádzajú verše práve s týmto symbolom:

„Raduj sa, rebrik, po ktorom sám Boh z neba zostúpil!
Raduj sa, most, po ktorom ľudstvo zo zeme do neba prechádza!“

(Akatist Bohorodičke, 1993, s. 8 a 34–35)

¹⁵ Poklony vo východnom obrade rozdeľujeme na malé a veľké. Kľaňanie alebo adorácia sa preukazuje najčastejšie počas slúženia liturgie. Pozostáva z hlbokého predklonu až k pásu a dotknutia sa pravej ruky zeme (tzv. „malá poklona“), alebo adorácia na kolenách, keď sa čelom dotýkame zeme (tzv. „veľká poklona“).

Po invokácii nasleduje poučenie o veľkosti, sile a zázračnosti ikony Bohorodičky. Panna Mária je v piesni charakterizovaná ako *цокровище благодати* (poklad lásky, dobroty a radosti), ktoré vychádza z majestátu Materstva ako Kráľovnej Matky a Zástankyne. Slovná ikona (porov. Žeňuch, 1997, s. 66–86) *Матерь Царице и заступнице а сокровище благодати* vyplýva z konkrétnej maľovanej ikony¹⁶, ktorú východní ikonopisci nazývajú „Máriin Majestát“. Bohorodička je na tejto ikone zobrazená ako Vládkyňa, Kráľovna (*Царица*) sediaci na tróne. Na kolenách Bohorodičky sedí Kristus ako malé dieťa v pozícii Pantokratora (Vševládca, *Вседержителя*). Aj v piesni k ikone počajevskej Bohorodičky sa možno stretnúť s opisom takejto ikony:

*„...пресвятая Дѣва Мати
сокровище благодати
въ своей иконѣ
на горнисмѣ тронѣ.“*

Matke Božej ako Kráľovnej prislúcha trón a Majestát. Vo východnej cirkevnej tradícii je trón na ikonách zvyčajne určený iba Kristovi ako naozajstnému Kráľovi-Pantokratorovi. Na ikone „Máriin Majestát“ Pantokrator sedí na kolenách Bohorodičky. V tomto ponímaní je Mária trónom Najvyššieho a jej Majestát je explicitne vyjadrený vládou Krista ako jej Syna.

V týchto veršoch nachádzame spojenie *горнее мѣсто* alebo horný trón. Tento trón je vo východnom chráme za oltárom v presbytériu a svojou funkciou znázorňuje Nanebovstúpenie Pána. Horný trón je určený pre biskupa miestnej cirkvi, ktorý je jej viditeľnou hlavou a zastupuje Krista v komunite. Okrem biskupa si počas slávania liturgie na trón nesmie nikto sadnúť. V prípade neprítomnosti biskupa toto miesto ostáva prázdne, lebo si tam v skrytosti sadá oslávený Kristus. Z uvádzaného vyplýva, že verše piesne, ktoré na *горнее мѣсто* posadili ženu – Bohorodičku, nachádzajú svoju interpretáciu v spomínanej ikone, na ktorej je Bohorodička trónom pre Krista.

Panna Mária sa v tejto súvislosti prirovnáva aj k hore Sion:

*„Ты гора еси, гора Сиона,
подобна еси Господа трона.
Вѣдѣ Мойсей въ вѣтхомъ вѣку:
несе Дѣва челоуѣку,
явился въ свѣтѣ
въ новомъ завѣтѣ.“*

¹⁶ Ikona je obraz predstavujúci Krista, Bohorodičku, svätých alebo biblický výjav. Z náboženského hľadiska je ikona súčasťou bohoslužobného procesu, neverbálnym vyjadrením cirkevnej dogmy, svedectvom duchovnej reality, ktorú je možné vnímať ako Božie slovo, Evanjelium (pozri Aleš, 1985, s. 26–28).

Podľa biblickej tradície je hora Sion miestom uzatvorenia Starej zmluvy medzi Bohom a Mojžišom zastupujúcim Izraelitov putujúcich z Egypta. Aj Mária ako novozákonný Sion priniesla ľudstvu Nový zákon. Podobne ako v arche Starej zmluvy boli uložené tabule Mojžišovho zákona, tak pod srdcom Márie (ako v arche Novej zmluvy) bol uložený Nový zákon – Kristus. Práve táto symbolika v piesni pomáha pútnikovi na základe biblických udalostí a ich aktualizácie pochopiť zmysel a význam plaču ikony a zjavenia sa Bohorodičky v Počajeve ako ochrankyne mesta a ľudí.

Katechetická alebo vyučujúca časť je umocnená enumeráciou: „духи злые устрашают / хромыхъ, слѣпыхъ исцѣляютъ“ a hĺbka enumerácie je znásobená metaforou očisťovania: „... источникъ воды / пресвятой стопы, иже на роды, / на потѣху почерпають, / души своя омывають“. Symbol vody v piesni obsahuje dvojitú metaforu. Na jednej strane je to voda vyvierajúca z kameňa, stopy, ktorá ostala na skale (hora ako symbol priblíženia k Bohu), kde sa zjavila Bohorodička, a na druhej strane je to slzenie ikony. Voda z kameňa a slza z ikony predstavujú pokánie a očisťovanie od hriechov. Slovník biblickej teológie (1990, s. 1400–1405) rozdeľuje symboly vody na vodu čašnej odplaty, vodu naháňajúcu strach, očisťujúcu, oživujúcu a krstnú vodu. V literatúre sa jednotlivým vodám pripisujú rozličné symboly. Pri interpretácii piesne vychádzame zo symbolu očisťujúcej a oživujúcej vody, ktorá symbolizuje duchovnú i telesnú očistu. „Hriešnik, ktorý zanechá svoje hriechy a obráti sa, je ako zašpinený človek, ktorý sa umyje (Iz: 1,16); tak isto Boh „umýva“ hriešnika, keď mu odpustí viny (Ž: 51,4)“ (Slovník biblickej teológie, 1990, s. 1403–1404). V duchu tohto ponímania sa Mária v piesni označuje ako „источникъ ликотвореный“ (plesajúci prameň)¹⁷. Každá očista je zdrojom nového života, ako každé plesanie je jeho prejavom. Očista v piesni

„ на потѣху почерпають,
душы своя омывають
грѣшныя змазы
при томъ образы“

¹⁷ Vo význame očisťovania sa ako plesanie označuje tanec alebo tiež obchádzanie okolo cerkvi, čiže sprievod okolo chrámu pri príležitosti výročitých sviatkov, napr. Vzkriesenia, chrámového sviatku (отпустъ) a pod. „Ликование“ alebo plesanie (radosť z duchovnej obnovy) sa symbolicky prejavovalo aj po krste, keď kňaz s novokrstencom trikrát obchádzali krstiteľnicu a spievali: „Елицы во Христа крестистесь, во Христа облекостесь“, aby zvýraznili radosť z duchovnej obnovy. Tento akt možno prirovnať k biblickej udalosti, „какъ Израильтяне побдиши Фараона и въ море потопивши, составили ликование, такъ и Священникъ съ восприемникомъ и съ ново-просвещеннымъ погребши въ спасительныхъ водахъ ветхаго челоука и побдиши мыцленно врага диавола, ликовствуетъ“ (Aleksëev, 1976, tom. II. s. 212). Obchod, sprievod okolo chrámu, krstiteľnice, oltára a pod. je prejavom zasvätenia sa Kristovi, ako prejav v nekonečnosti života a v odovzdanosti Bohu.

vo forme oživujúcej a očisťujúcej vody pochádza z Brala, ktoré predpovedali proroci. Úderom naň vytryskne prameň vody, ktorý uhasí smäd ľudu. Tým Bralom je Kristus. Sion a počajevská hora na jednej strane, voda z Kristovho boku a voda z počajevskej skaly na druhej strane vytvárajú alegorické splynutie zázračného a svetského (profánneho) do vnútornej potreby očistenia pod ochranou Bohorodičky. Na tomto mieste treba pripomenúť, že všetky mariánske motívy a sviatky sú poznačené hlbokým kristocentrizmom.

Katechetická alebo vyučujúca časť piesne k zázračnej ikone počajevskej Matky Božej obsahuje alegóriu historickej udalosti útoku Turkov a jej pripodobnenie k útoku Saracénov na mesto Carihrad v legende o Pokrove:

„ Помощь приносить зъ небесе страны
христолюбивымъ на Агаряны,
иже всегда побѣждаетъ,
въ миломъ покою
боронить бою.“

Z literárnohistorického a interpretačného hľadiska sa motív legendy pretransformoval do konkrétnej historickej udalosti. Legenda o Pokrove v Carihrade sa stala na základe aktualizácie historického pozadia v piesni o počajevskej ikone premostením medzi historickou faktografiou a religióznym charakterom piesne. Podobne ako v Carihrade aj v Počajeve Matka Božia rozťahla svoj omofor, ochranný plášť nad trýzneným ľudom. Omofor v Hagii Sofii sa v Počajeve zmenil na tarču (poľ. tarcza – štít), ktorou Bohorodička odrážala šípy vystreľované na počajevský chrám. Štít podobne ako omofor symbolizuje ochranu a víťazstvo nad nepriateľom.

„ Злой на святую вѣру зъ натуры,
монастырские бѣзсурмянь муры
хотѣлъ подѣ моцъ свою взяти, -
надѣ тымъ муромъ Дѣва Мати
ратунку дала,
за тарчу стала.
Съ горными силы гору открыла, -
оборона южъ естъ вѣрнымъ мила, -
побѣждаетъ Агаряны,
вѣрныя християны
зѣло потѣши,
плащемъ попкрывши.“

Na tomto mieste možno povedať, že v piesni východného obradu nevytvára spoločnosť pre duchovného človeka homogénny priestor. Určujú ho proti-

rečenia (dobro – zlo, dobro – hriech, láska – nenávisť), od ktorých sa odvíja kvalitatívne vyššia kategorizácia priestoru (kresťania – pohania). „Existuje tedy na jedné straně prostor, který je posvátný a který je v důsledku toho „silný“, „významuplný“ (ochrana Bohorodičky v paraliturgickej piesni) „a na druhé straně prostory, které jsou neposvěcené“ (nepriatelía, diabol, hriech, Turci, Saracéni) „a které nemají vlastní strukturu a vlastní konsistenci, které jsou amorfní“ (Eliade, 1994, s. 17). Čím viacej je človek zaradený do tohto procesu náboženský, tým viac sa zaraďuje do skutočnosti a jeho správanie nepodlieha z náboženského hľadiska nebezpečenstvu, „že se stratí v činnostech bez exemplárních vzorů, v činnostech „subjektivních“ – a konec konců bludných“ (Eliade, 1994, s. 68). Takýmto spôsobom vystupuje paraliturgická pieseň východného obradu ako slovná ikona (pozri pozn. 16).

Plač a zázrak ikony spojený s nevysvetliteľným odchodom, útekem hereťikov spreď brán mesta i chrámu sa považuje za prejav ochrany Bohorodičky a v paraliturgickej tvorbe je aj takto vnímaný. Víťazom v tomto chápaní nie je človek, ale Boh zastúpený Máriou. Uvádzaný motív tak korešponduje s barokovým mysticismom, podľa ktorého sa po nepokojoch a vojnách vnímaných ako trest za hriechy očakáva vykúpenie (Wollman, 1957, s. 84, 102).¹⁸ Východná spiritualita, mystika a mystifikácia v paraliturgickej tvorbe je založená na dynamickom historicko-spoločenskom pozadí, čo vnímame ako návrat k zdrojom náboženskej dynamiky (Černý, 1937, s. 8). Celý literárny, kultúrno-spoločenský a historický proces v slovanskom svete na poli duchovnej, v karpatskom priestore paraliturgickej tvorby, ktorá spadá do obdobia prechodu humanizmu a renesancie do baroka, je založený nie na vzájomných vplyvoch, ale predovšetkým na tematickej komplexnosti a cyklizácii motívov. Tak vzniká prepojenie religiózneho a formálneho, mystického a svetského (Wollman, 1957, s. 103–104).¹⁹ Vytvára sa tým priestor aj pre špecifické národné a etnické literárne prejavy.

¹⁸ Na ilustráciu podávame latinský prepis úryvku z Piesne o obraze klokočovskej ikony podľa A. S. Petruševiča: Istoričeskaja pišnja. Pěšň o obrazě Klokočevskom. In: Literaturnij Sbornik Halickoj Matici, 1886, s. 190–198:

..Plakal obraz Prečistoj v Klokočevě,
kotry vzjaty postavleny v Mukačevě.

Hnev Božij sja hotujet,
Obraz Pany lamentujet. //

Prez Kurucov v Klokočevě cerkov spalena
a Uherska šitka zemlja ispustošena.

Lehko toje bylo znati,
že sja treba Boha bojati.“

¹⁹ J. Horák v súvislosti s cyklizáciou motívov uvádza dvojaké ponímanie: 1. zisťovanie sťahovania látok a analýza literárnej transformácie druhov, prameňov diel a vplyvov na príbuzné literatúry, 2. pôsobenie umeleckých a myšlienkových prúdov na jed-

Duchovná poézia baroka 17.–19. storočia v rukopisných alebo neskorších tlačených zbierkach piesní je príkladom poézie pokory a vedomia ľudskej bezmocnosti ako najostrejšieho sebazpoznania. Človek v barokovom ponímaní v paraliturgickej tvorbe nie je so sebou spokojný, lebo vie, že bez milosti Božej a ochrany Márie nič nezmôže (pozri Černý, 1937, s. 10–11). Tento moment je zakódovaný aj v piesni k počajevskej ikone. Paraliturgická pieseň je tak pre východného človeka zdrojom poznania histórie a príkladom mystického, náboženského a duchovného prejavu východnej cirkvi.

V piesni k počajevskej Bohorodičke je preto vyjadrená aj odveká túžba kresťana východného obradu po stálej pomoci a ochrane Matky Božej:

„душу возми во оборону
и занеси до Сиону,
горняго краю,
сладкаго раю.
Бы-мъ на высокой коронѣ
Господа Бога хвалиль въ Сынѣ,
Духа свята, единого,
въ Троици святой славимаго,
съ святыми лики,
на вѣков
вѣки.“

Literatúra

AKATIST K BOHORODIČKE. Byzant, Košice 1994.

ALEŠ, P.: Cirkevná archeológia. Pravoslávna bohoslovecká fakulta v Prešove 1985.

ALEKSĚEV, P., A.: Cerkovnyj slovar' I. – V. Hildesheim - New York 1976.

BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK. II. Martin, Matica slovenská 1987.

ČERNÝ, V.: Esej o básnickém baroku. Praha 1937.

ELIADE, M.: Posvátné a profánní. Praha, Česká křesťanská akademie 1994.

HORÁK, J.: Z dějin literatur slovanských. Praha 1948.

JAVORSKIJ, J.: Materialy dľa istorii starinnoj pesennoj literatury v Podkarpatskoj Rusi. Praha 1934.

KANOVSKÝ, M.: Štruktúra hagiografických legend. Český časopis historický, č. 4., 1994, s. 619–643.

notlivé slovanské literatúry a postupná transformácia motívov na jednotlivých slovanských územiach. Zároveň uvádza, že to, čo platí pre ľudovú a poloľudovú tradíciu, nemusí bezvýhradne platiť pre literatúru (o tom Horák, 1948, s. 13).

KONEČNÝ, A. – LEXMAN, J.: Poznámky k liturgickej stránke Bajanových piesní v Jednotnom katolíckom spevníku. In: P. Paulín Bajan OFM (1721–1792) a slovenská hudba, literatúra, jazyk v 18. storočí., Bratislava 1992, s. 170–174.

MINAŘÍK, M.: Mariánska dogmata. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1991.

MINEJA. IJUL. ČASŤ TREŤJA. Izdanije Moskovskoj Patriarchii 1988, s. 25–43

NASTOLNAJA KNIGA SVJAŠČENNOSLUŽITEĽA. Tom 1.–5. Moskva 1977–1986.

NIKITINA, S., E.: Duchovnyje stichi v sovremennoj staroobradčeskoj kul'ture: mesto, funkcija, semantika. In: Istorija, kul'tura, etnografija i fol'klor slavjanskich narodov. XI. meždunarodnyj sjezd slavistov. Moskva 1993, s. 247–259.

PETRUŠEVYČ, A., S.: Istoričeskaja pesňa. Pišň o obraze Klokočevskom. In: Literaturnij Sbornik Halickoj Matici, 1886, s. 190–198.

SLOVNÍK BIBLICKEJ TEOLÓGIE. Zagreb 1990.

TAKÁČOVÁ, L. a kol.: Kresťanská terminológia. Banská Bystrica, JAS 1996.

TICHÝ, F.: Československé písně v Moskevském zpěvníku. Praha–Bratislava 1931.

VLAŠIN, Š.: Slovník literární teorie. Praha, Československý spisovatel 1984.

VOZŇAK, M.: Materialy do istoriji ukrajinskoj pišni i virši. Tom I., II., III. Lvov 1913, 1914, 1925.

WOLLMAN, F.: Někteří projevy vědomí sounáležitosti a součinnosti humanisticko-barokního rázu. In: Slavica. Praha 1957, s. 79–104.

ŽEŇUCH, P.: Paraliturgická píseň východného obradu. Slovanské štúdie 2/1994, 1997, s. 66–86.

Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní (diachrónny pohľad)

Alexandra Rajčanová

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

V úvode k prvému a zatiaľ jedinému vydaniu *Najkratšieho slovníka slovenského jazyka* (NSSJ) sa vo vzťahu k *Slovníku slovenského jazyka* z r. 1959–1968 (SSJ) a ku *Krátkemu slovníku slovenského jazyka* z r. 1987 (KSSJ) hovorí, že „aj napriek ich nesporným kvalitám mali – okrem niektorých menších – jeden veľký nedostatok: malú, no z hľadiska frekvencie v hovorovej reči veľmi významnú oblasť lexiky pred verejnosťou buď celkom zatajili, alebo prezentovali len v podobe veľmi obmedzenej a občas až skreslenej. Situáciu, ktorá týmto vznikla, možno ťažko označiť za inú ako kurióznú: civilizovaný národ sám pred sebou tají časť svojej slovnej zásoby“ (NSSJ,

1991, s. 6). Spomínanú „veľmi významnú oblasť lexiky“, ktorá je práve obsahom tohto slovníka, predstavujú – ako ich označujú autori – „termíny z hľadiska spoločenského tabu“ (c. d., s. 9). Dá sa povedať, že obsahom slovníka sú vulgarizmy a hrubé slová s výrazným príznakom expresívnosti, ktoré tvoria súčasť tabuizovanej lexiky, resp. lexiky z oblasti spoločenského tabu. (Na tomto mieste treba podotknúť, že si uvedomujeme, že chápanie hraníc spoločenského tabu a miery vhodnosti či nevhodnosti je individuálne ako u jednotlivca, tak i v skupine patriacej k nejakej kultúrnej tradícii, pričom rozdiely môžu byť veľmi veľké. Zároveň sa však tieto hranice môžu posúvať smerom k zvýšenej benevolencii alebo opačne.)

Politické zmeny, ktoré sa u nás udiali po roku 1989, ale vlastne predtým už aj postmoderná kultúra posledných desaťročí vôbec, uvoľnili rozličné spoločenské konvencie a umožnili otvorenie mnohých tém, ktoré sa v rozličnej miere v rozličných obdobiach považovali za spoločenské tabu alebo sa nejakým spôsobom diskriminovali, obchádzali a zamlčovali (napr. sexualita, homosexualita, ale aj feminizmus, rasizmus, nacionalizmus a určite mnoho ďalších). To sa, pochopiteľne, muselo odraziť aj v jazyku, kde na jednej strane vzniklo množstvo nových slov, na druhej strane však slová, ktoré fungovali iba v špecifických komunikačných sférach a boli doménou určitých špecifických používateľských skupín (predovšetkým sociálnych), prenikli do verejnej komunikácie a stali sa frekventovanejšími v štandardných komunikačných sférach. V tejto atmosfére bol vydaný aj *Najkratší slovník slovenského jazyka*. K jeho vydaniu – podľa našich zistení – lingvistická obec v oficiálnych jazykovedných periodikách žiadne stanovisko nezaujala, čo vlastne iba potvrdzuje určitú „tradíciu“, ktorá vo vzťahu k tejto časti slovnej zásoby u nás v poslednom období fungovala.

Po podrobnejšom preskúmaní súčasných slovenských lexikografických aj teoretických lexikologických prác môžeme konštatovať, že sa téme tabuizovanej lexiky venovalo skutočne málo pozornosti. Takmer všetky zmienky o tabuizovanej, resp. vulgárnej lexike sú iba súčasťou prác, ktoré sa venujú inej problematike, a teda sú len marginálne a veľmi stručné. Väčšinou ide o stratifikáciu jazyka a o problém, či vulgarizmy patria medzi slová spisovné alebo subštandardné, pričom názory na túto klasifikáciu sa pomerne rôznia.

V úvode vydania *Slovníka slovenského jazyka* autori vyčleňujú vulgarizmy zo spisovnej lexiky (SSJ I, 1959, s. 11), pričom upozorňujú, že SSJ neznamenáva viaceré kategórie slov, medzi nimi „slova z argotu a vulgárne výrazy, pokiaľ sa nepoužívajú v krásnej literatúre pre umelecké zámery“ (SSJ I, 1959, s. 6). Tým sa vysvetľuje aj fakt, že v prípade ojedinelého výskytu vulgarizmov heslo neobsahuje všetky existujúce významy, obyčajne zachytáva len ten význam, ktorý plní funkciu nadávky.

J. Mistrík vo svojej *Štylistike* naopak zaraďuje vulgarizmy medzi spisovnú expresívnu lexiku (porov. Mistrík, 1989, s. 81).

V úvodných častiach *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* sa v kapitole o normatívnom a štýlovom hodnotení lexikálnych prostriedkov k tomuto typu lexiky uvádza, že výrazy „hrubé a vulgárne“ vyjadrujú „citový postoj ku skutočnosti spôsobom, ktorý sa hodnotí ako spoločensky neprimeraný, neslušný alebo pochádzajúci z oblasti spoločenského tabu; tieto výrazy stoja na okraji spisovného jazyka a často siahajú i zaň“ (KSSJ, 1997, s. 30). V zhode s tým konštatuje M. Pisárčiková: „Bližší vzťah k subštandardným slovám (pričom subštandardná lexika sa tu chápe ako súčasť nespisovnej lexiky, pozn. A. R.) majú výrazy s príznakom hrubosti, príp. vulgárnosti. Pri zaradovaní hrubých a vulgárnych slov medzi spisovné či nespisovné prostriedky nevládne jednotnosť. Prvé chápanie (ako nespisovné prvky slovnej zásoby) podporuje fakt, že hrubými a vulgárnymi slovami sa vyjadruje záporný, odsudzujúci postoj k istej skutočnosti takým spôsobom, ktorý sa spoločensky hodnotí ako neprimeraný, neslušný (ide najmä o slová z oblasti spoločenského tabu); zo spisovného jazyka ich vylučuje spoločenská nevhodnosť podmienená sémantikou týchto slov. Pri druhom chápaní (ako spisovných slov) sa berie do úvahy ich neutrálna vonkajšia jazyková stránka. V každom prípade však ide o slová majúce miesto na samej hranici spisovného jazyka“ (Pisárčiková, 1988, s. 149–150).

B. Hochel, autor *Slovníka slovenského slangu*, ktorý sa v minulosti vlastne ako jediný teoreticky venoval téme tabuizovanej lexiky u nás, aj to s dôrazom na otázky prekladu, zaradil „škaredé slová“ (Hochel, 1988, s. 181) do sféry slangu, teda vlastne medzi subštandard, hoci nevylučuje existenciu nadávok a vulgarizmov ani v spisovnom jazyku, najmä v hovorovom štýle (porov. Hochel, 1988, s. 182). To, že tabuizovanú lexiku uvádza medzi slangovými slovami, mu vyčíta J. Kačala: „Na prvý pohľad istotne každého čitateľa priam zarazí veľké množstvo vulgárnych, resp. hrubých slov, ktoré sa v slovníku uvádzajú a hodnotia sa ako slangové. V tomto bode je autor slovníka so svojím stanoviskom osihotený, lebo vulgárne slová sa v našej teórii a praxi hodnotia napospol ako súčasť spisovného jazyka, pravdaže, s príznakom vulgárnosti, príp. hrubosti“ (Kačala, 1993).

Zatiaľ posledným príspevkom k téme vulgarizmov v slovenčine je štúdia V. Patráša (1997) o obscénnej lexike v súčasnej slovenskej beletrii. Autor tu ponúka síce stručný, ale zatiaľ najkomplexnejší a najsystematickejší pohľad na túto oblasť jazyka, pričom sa stotožňuje predovšetkým s Grochowského klasifikáciou vulgárnej lexiky na systémové vulgarizmy, kde tabu ovplyvňuje forma bez ohľadu na sémantické vlastnosti a kontext, pričom sú prekonávané hlavne jazykové konvencie (aj v slovenčine sú to KO-, PI-, KU-, JE- elementy a ich deriváty, príznačné pre uzavretejšie society), a referenčno-zvyklostné vulgarizmy, kde tabu vzniká v dôsledku obsahu, pričom sú prekonávané hlavne kultúrne konvencie (príznačnejšie pre otvorené society, teoreticky prijateľnejšie aj v literárnom diele) (Patráš, 1997, s. 131). Cieľ Patrášovej

štúdie spočíva v sledovaní funkčnosti využívania obscénnej lexiky, pričom upozorňuje na posúvanie hraníc chápania tabu, ktoré je najmä v poslednom období markantné.

Zaujímavým príspevkom k tejto téme je štúdia E. Gatesa (1992), v ktorej si autor všima predovšetkým situáciu v americkej lexikografickej tradícii, kde dochádza totiž k protichodným stanoviskám verejnosti a vydavateľskej a lexikografickej obce v otázkach výskytu tzv. háklivých slov – objectionable words (Gates, 1992, s. 265) – vo výkladových slovníkoch. V Amerike verejnosť považuje vo všeobecnosti slovník za normatívnu a preskriptívnu autoritu, ktorá usmerňuje používateľov jazyka v tom, čo je správne a čo nie. Editori naopak považujú slovník za zachytenie stavu jazyku čiže opis, nie preskripciu. Konflikt vyústil až do takých situácií, že napr. v súčasnosti sa v USA ponúka reprint Websterovho slovníka z roku 1828 vhodný pre kresťanské domácnosti ako alternatíva k súčasným slovníkom, ktoré neobsahujú len „dobré slová“ (Gates, 1992, s. 265), ale aj háklivú lexiku.

Gates delí háklivé slová do troch skupín: 1. slová z oblasti sociálneho tabu, kam patria predovšetkým označenia sexuálnych a vylučovacích orgánov a sekrementov; 2. slová urážajúce etnické skupiny; 3. slová štýlisticky neprijateľné, ktoré sú stotožňované s jazykom nízkych sociálnych skupín a nevzdelaných ľudí. Pokiaľ ide o otázku prítomnosti háklivej lexiky v slovníkoch, autor ponúka možnosť diferencovaného prístupu vzhľadom na cieľovú skupinu, ktorej je slovník určený. Považuje za prirodzené, že veľký slovník bude obsahovať aj háklivé slová, rovnako, ako musí takéto slová obsahovať slovník určený cudzincom. V podstate sa však vôbec prihovára za spracovanie háklivých slov v lexikografických príručkách, pretože podľa neho si ľudia často nie sú vedomí, čo vlastne používajú, a na základe toho môže dochádzať k rozličným konfliktom a nedorozumeniam.

Na tomto mieste treba upozorniť na ukazujúcu sa terminologickú i obsahovú nejednotnosť, ktorá vyplýva z citovaných prác venovaných spomínanej lexike. V slovenskej lingvistickej teórii i praxi sa najčastejšie hovorí o vulgarizmoch, príp. o vulgárnych a hrubých slovách, čo funguje v podstate ako strešný termín aj pre slová z rozličných oblastí spoločenského tabu, pre nadávky a pod. B. Hochel hovorí o škaredých slovách, pričom sa môžeme u neho stretnúť aj s termími tabuizované slová a vulgarizmy ako so strešnými termínmi. E. Gates hovorí o háklivých slovách, v ktorých rámci existuje i lexika z oblasti spoločenského tabu, čiže termín tabuizovaná lexika označuje iba časť lexiky nevhodnej, neprijateľnej, vulgárnej atď. V. Patráš hovorí o obscénnosti a obscénnej lexike, pričom obscénnosť chápe ako synonymum vulgárnosti. Anglická lexikografka S. Atkinsová (1997) používa ako strešný termín spojenie tabuizované slová, v ich rámci vyčleňuje skupinu kliatob a nadávok, skupinu sexuálnych výrazov a skupinu rasistických výrazov, pričom pripúšťa ďalšie možné delenia tabuizovanej lexiky. My sa prikláňame

k strešnému označeniu tabuizovaná lexika, hoci si uvedomujeme, že termín nie je vzhľadom na široké spektrum slov, ktoré možno pod nim hľadať, ideálny

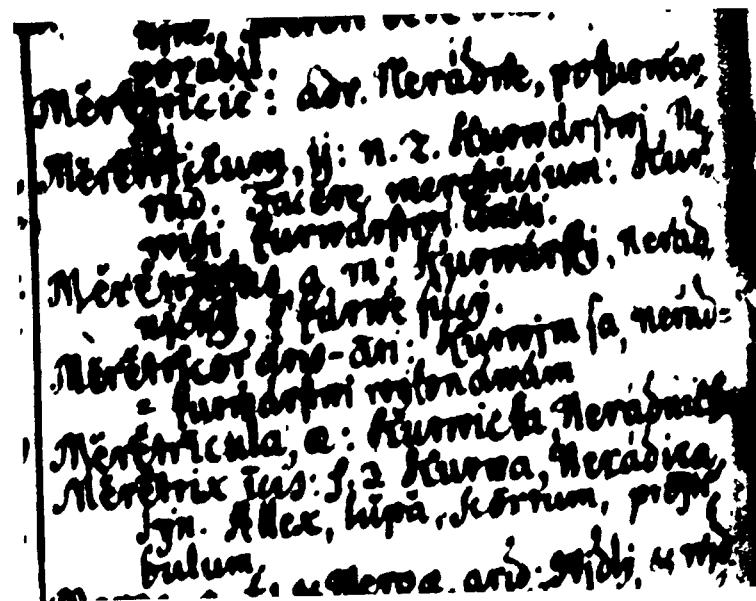
Jediny akademicky slovník slovenčiny, ktorý obsahuje vo väčšej miere, resp podľa možnosti vyčerpávajúco a dosledne spracovanú tabuizovanú lexiku, je *Historický slovník slovenského jazyka* (HSSJ). Pri porovnaní kartoteky a spracovaných hesiel vo vydaných zväzkoch HSSJ je zrejme, že HSSJ spracoval túto lexiku v plnej miere, v akej ju poskytuje materiál kartotéky tohto slovníka. Pochopiteľne, nemôžeme hovoriť o vyčerpávaní zachytení stavu tejto lexiky v predkodifikačnom období slovenčiny, pretože ak predpokladáme – v zhode so všetkými citovanými autormi –, že vulgarizmy sú typickým prvkom predovšetkým hovorených prejavov a neformálnych komunikačných situácií, potom sa da očakávať, že kartoteka HSSJ musí obsahovať len zlomok v minulosti fungujúcich vulgarizmov, pretože zapisov hovorených textov nie je veľa (kartoteka oddelenia dejín slovenčiny JUEŠ SAV obsahuje napr. excerpty zo zapisov svedeckých výpovedí zo sudov).

Najväčší podiel vyexcerpovanej tabuizovanej lexiky skutočne pochádza z rozličných administratívno-právnych textov, kde je zrejme, že ide o zápis priamej reči. Tu sa najčastejšie vyskytujú nadávky a kľatby, menej časté sú označenia sexuálnych činností alebo slova urážajúce etnické skupiny.

Ďalším zdrojom tabuizovanej lexiky sú spevníky, zborníky a antológie obsahujúce prevažne, no nie len svetskú poéziu, ide hlavne o lascivné piesne. Tu sa stretávame so slovami označujúcimi sexuálne orgány alebo sexuálne činnosti, čo vyplýva z celkového charakteru textov. Menej častými sú nadávky.

Bohatým a vdáčnym zdrojom tabuizovanej lexiky, ktorý je zároveň aj spoľahlivým dôkazom toho, že takáto lexika skutočne v slovenčine fungovala, sú rozličné slovníky z predkodifikačného obdobia. Excerpty pochádzajú napr. z týchto lexikografických prác: ALVARUS, E. *Syllabus vocabulorum* (1728), *Gradus ad Parnassum sive Novus synonymorum epithetorum et phrasium poeticarum thesaurus* (1771), HRUŠKA, S. *Diarium quorundam vocabulorum et verborum ex Orbe sensuvalio exceptorum* (1706–07), LATS-
NY, A. *Dictionarium cognationem seu convenientiam linguarum Hungaricae et Slavicae exhibens pro nationalibus scholis Slavonicis adornatum* (18 stor.), *Nomenclator pružinsky* (17 stor.), PROCOPIUS, J. *Dictionarium slavico-latium Vocabularium latino-slavonicum* (18 stor.), SINAPIUS-HORČIČKA, D. *Neoforum Latino-Slavonicum Nowy trh latinsko-slowensky na kteremz se nektere do gospodarstwy slowenskeho potrebne towary prodayne nachazegj* (1678), *Vocabularium Latino-Slovacum* (18 stor.). Najviac materiálu pochádza z tzv. *Kamaldulského slovníka* (*Syllabus dictionarij Latino-Slavonicus cum brevi quoque methodo parvulorum rite*

videlicet scribendi formandi et pronunciandi nonnullas voces in Ortiographo Slavonico Idiomate quod exemplis deducitur, 1763)

Kamaldulsky slovník

Miera expresivity tabuizovanej lexiky v týchto slovníkových dokladoch je niekedy ťažšie určiteľná – možno predpokladať pohyb týchto slov na osi expresivity od neutralnosti až po vulgaritu. Podporujú to aj doklady z ostatných jazykových pamiatok, pretože tabuizovanú lexiku (ako ju poznať dnes) nachádzame aj v suvekej beletrii, kde sa môžeme prikláňať často k významom, ktoré sú nociónálne, resp. s nízkou expresivitou, ale mnoho excerptov pochádza napr. aj z náboženskej literatúry a kazní, kde má sice toto výrazivo záporný náboj, nepredpokladáme však, že fungovalo ako vulgarizmus v dnešnom ponímaní. Predpoklad pohybu tabuizovanej, resp. expresívnej lexiky podporuje aj výklad V. Machka v *Etymologickom slovníku*, kde pri hesle *kurva* uvádza: „Mistry sa rika *kurvička* malým holčičkam, vidí sa v tom zvláštni rozmarnosti jazykové, ale je tiež možno myslieť, že je to žertovne obmenené buď stare **kurička* (= slepička) alebo *koroptvička*“ (Machek, 1968, s. 309). Mimo chodom, lexéma *kurva* je v predkodifikačných, ale aj novších lexikografických prácach najdôkladnejšie spracovaná aj s celým slovotvorným hniezdom. Spracovanie tejto lexémy dokladajú ukážky z Komenského diela *Orbis pictus*, Kamaldulského slovníka a Bernolákovho *Slowára*.

CXIII.

Temperantia. Die Mäßigkeit.
(Begnügbarkeit.)

A' Mértékletesség. Skromnosť.
(Bescheidenheit.)

Tempe-

<p><i>Temperantia</i> f. l. genuerit moderata sicut u. c. potius.</p> <p>& continet moderatum omni frango: 3</p> <p>& sic moderatur omnia: nequid nimis fiat.</p> <p><i>Helmutus</i> (Cantemer) inebriantia, 4 thubant, 5 sultant (romura) 6</p> <p>& inquantur. 7</p> <p><i>E. erapula</i>, éctur</p> <p><i>lascivus</i>, f. l. ex hac, sicut libris: 8 sicut fornicatoribus 8</p> <p>& scoria, 9</p> <p>o'culando (basando) palpando, amblex m. a., & insipidando. 10</p>	<p>Die Mäßigkeit: 1 schreibt diese vor dem Essen und Trin. (Zu): 2</p> <p>und hält an die Begierde als mit einem Saum: 3</p> <p>und also mäßigt sie alles: damit nicht zuviel ge- schehe Die Schlemmer Eßer [er] lassen sich voll an toll: 4 taumeln: 5 sorgen (sorgen) 6</p> <p>und haben. 7</p> <p>Aus der Schlemme- [er] entsteht Weibheit aus dieser/ ein Unmuth: 8 unter Hurten 8</p> <p>und Schleyßchen 9</p> <p>mit Nüssen/ Beiseln: Harmen/ (herhen) und Augen (hüpfen): 10</p>	<p>A' Mértékletesség, 1 modot szab -z ielben és italtan, 2</p> <p>és meg tartoztatya a kívánságai, mint egy szabdalat: 3 és ekképpen meg-mértékkel mind- neket hogy mód nélkül né le- gyen valami.</p> <p>A' toszodék (élszög- [er] réfizeskednek, 4 kántorognak, 5 ikölödnek (vannak, o- kudnak) 6 és grázdálkodnak (öszve- vesznek) 7</p> <p>A' részegség, (szesz- [er] származik valszon (ere- detet).</p> <p>a' forralandó: ebbül, a' bletárlat a' kúrvalók (kúrvalók látrók): és kúrvalók (szesz) kö- zött, 9</p> <p>ezok olcsákál; tapogató fal, ho leetékél, és a' enczolásfal. 10</p>	<p>Skromnosť: 1 predpsuje Mjru/ Doktrmu a Napogi/ 2 a 3 de žuge žadost/ galeš Ušbu: 3 a 4 sidi wseckí wčy: aby se co nadmiru nez- stalo.</p> <p>Ožralcy a Opily/ opigegí se/ 4 potáčegí se/ (3 nobu na nobu padagí) 5 iřbagi (blig)/wřacegí 6 a wadyse. 7</p> <p>3 Opilstwí/ pocházy čbipnosť (Kospuřilost) a řepak/ necnostny žiwot mežy Kúrwanj 8 a Kúrwanj (Kerwestka mj, 9 a celowanjm (bosřawa- njm polibenjm) macanjm (obšapianjm) a řafanjm (tařcowa- njm.) 10</p>
---	---	---	---

Fortitá-

Kuruc, o, m. miles de Crucia-
ta expeditione (curuco, nis,
m) sin Kurug, Kurutz.
Kurucák, a, m. idem.
Kurucki adu, Cruciate (caru-
conice), furujsch, kuruzos-
san, kuruzul, kurutz modon.
Kurucki, á, é, adj. cruciatu.
(curconicus, a, um; furu-
jsch) kurucki. Kurucká Wog-
na, bellum curaconicum.
Kuruckiga, kurutz haboru.
Kurwa, i, f. meretrix (vulg-
ria) cis, f. scortum prosti-
bulum, i, n. Hurc, eine of-
fentliche, die fürs Geld hurt,
der Hurtenbald, Hurtenlad, das
Hurtenweib: kurwa, melly a'
maga szemérmétségével ke-
reskedik. Syn. Kupfa, Lafina,
Kurwita, Wandrowna, obec-
ná Plica (Pšina). 2) impu-
dica, moecha, adultera, concu-
bita vitio (illicito) fru-
cans: Hurc, die durh unerlaub-
ten Weibschaf ihre Keuschheit ver-
liert: kurwa, parána, meg
ejlett (esett) asemély. Syn.
Pezpanfa. Usus. Kurwa uci-
nit, Hurwit, sprznit nette-
ru. vitiare (stuprare) ali-
quem, jur Hurc machén, kur-
váci tenni, meg - ejteni (ter-
he ejteni, felfel - tsindáloi)
valamelly személy. Pro-
v. Abj néni pántéki do Tan-
ca, i Kurwa ge dobrá: in
necessitate quodvis remedium
bonum, in der Noth ein jedé
Mittel ist gut, a' hol lo ninte,
oit a' szamá - is jó.
Kurwák, a, m. v. Kurwák.
Kurwákow, á, t, adj. poss. v.
Kurwákow.
Kurwák, a, m. fornicator,
scortator, stuprator, moecha-
tor, meretricior, is, m.
moechus, adulter, i, m. im-
pudicium mulierum secta-
tor (venator), impudice vi-

vens: Hurc, Hurcjdger:
kurvá, kurvátkodo, szoplo-
sitó, parásznalkodó - lerfi. Syn.
Kurwák, Kurwákif, Lafnat.
boh. Sampejsnik.
Kurwákérn, tni, f. ganea, ae,
f. lupanar, is, u. Hurcshaut,
Borbelhaus: bordélyház. Syn.
Kurwákra, Kurwinec, Lu-
twicki Dom (Domét) boh.
Sampej.
Kurwákérn, á, n. v. Kurwák-
stwi. Syn. Lafnáterfi.
Kurwákif, il, im, V. I. imp.
war: de viris: scortatorem
(meretricatorem) esse, for-
nicari: ein Hurc (syn. hurén,
Hurcra treiben, von Manns-
personen: kurvátkodni, parás-
znátkodni. Syn. Kurwákem bíf,
Kurwákif, lafnátiif.
Kurwákra, i, f. v. Kurwákérn.
Kurwákowáni, á, n. Nom.
Verb. ex seq.
Kurwákowák, rowák, rugem,
freq. xo Kurwákif.
Kurwákif adu. de viris: me-
reticatoris, scortatoris, stu-
patoris. hurcjsch, kurvátkod-
va, kurvául. 2) v. Kurwákif.
Kurwákif, á, é, adj. de viris.
meretricatoris scortatoris,
concubinaris, stupratoris, a,
um; hurcjsch: kurvá, kurvátkodó. 2) v. Kurwákif.
Usus. Kurwákif Dom, v.
Kurwákérn.
Kurwákstwi, á, n. de viris:
adulteratio, fornicatio, scor-
tatio, stupratus, nis, f. con-
stetudinis impudice usus;
Hurcra, das Hurcra: kurvá-
tkodás. Syn. Kurwákérn, Kur-
wákérn, Kurwákstwi.
Kurwákérn, á, n. de feminis: forni-
catio, meretricatio, concubitus
illegitimus: das Hurcra: kur-
vátkodás, parásznátkodás. 2)
convenuto (vita) impudice,
meretricium: Hurcra, hurc-
rajch

riker Umgang, kurvá (tisz-
talan) élet, kurvátkodás,
széplételetségével való keres-
kedés. 3) stuprum: Hurcra,
hurcraje. Hurcra: parásznaság,
parászna (tiszdtalan) (seleke-
det. 4) v. Kurwákstwi.
Kurwák, i, f. v. Kurwák.
Kurwák, i, f. idem.
Kurwákra, i, f. meretricula,
ae, f. scortillum, scortulum,
i, n. eine Heim junge Hur-
kurwákra. Syn. Lafnát.
Kurwákérn, nra, m. v. Kurwák-
érn.
Kurwákif, á, m. spurius, no-
thus, i, m. filius extra con-
jugium natus: Hurcrajobn,
Hurcrajob: fatyú. Syn. Pan-
fjart.
Kurwákif, á, n. contempt. et
exagger. ex Kurwa.
Kurwákif, il, im, V. I. imp. Kur-
wákif, de feminis: fornicari
meretricari, impudice uti
aliquo, constetudine impudica
uti, impudice vivere (rem
habere) cum aliquo, stupra-
ri, stuprum pati: hurén, Hur-
retal treiben, von Weibsperson-
nen: kurvátkodni, tisztátalan-
ságot (parásznátkodás) usni,
parásznátkodni, széplételesté-
gét kólya - vetvére tenni.
Syn. smútnif, néstifi. Hurwot
weff. 2) meretricium esse, me-
retricium questum facere:
hurén fürs Geld, eine Hur-
csqn: testével (széplételesté-
gével) kereskedni, kurvá-
tkodni. Syn. Kurwák bíf. 3)
v. Kurwákif.
Kurwákérn, á, n. Nom. Verb.
ex seq.
Kurwákérn, al, ám, freq. ex
Kurwákif.
Kur, u, m. pars, tis, f. par-
ticula, ae, f. frustum, i, n.
das Stúck, Theil, vom Brode,
Stúck, Stúck, Kúck, Búck
C.

A. Bernolák: Slowár

Z uvedeného vyplýva, že tabuizovaná lexika bola živou súčasťou jazyka už v minulosti. Jej výskyt v „oficiálnej“ literatúre mal rovnako ako dnes rozličnú mieru. Existujú texty, v ktorých by sme tabuizované výrazivo nenašli, na druhej strane už vtedy existovali aj také lexikografické práce, ktoré ho zahŕňali ako súčasť fungujúceho jazyka.

Literatúra

ATKINS, S.. Corpus-Based Lexicography. Dictionary Typology Chart. Prednáška v rámci 11. prednáškového cyklu Centra Viléma Mathesia pre výskum a vzdelávanie v semiotike a lingvistike. Praha 10.-21. 11. 1997.

BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenský, Česko-Lafinsko-Nemecko-Uherský. Budae 1825-1827. 5 zv.

Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991 n.

GATES, E.: Should a Dictionary Include only the „Good“ Words? In: Symposium on Lexicography V. Proceedings of the Fifth International Symposium on Lexicography May 3-5, 1990 at the University of Copenhagen. Red. K. Hylgaard-Jensen, A. Zettersten. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1992, s. 265-280.

HOCHER, B.: Tabuizované slová v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 17. Red. J. Mistrik. Bratislava, Alfa 1988, s. 179-187.

HOCHER, B.: Slovník slovenského slangu. Bratislava, Hevi 1993. 186 s.

KAČALA, J.: Slang v slovníku. Vyšlo nové lexikografické dielo. Národná obroda, 11. 11. 1993, s. 7.

(Kamaldulský slovník). Syllabus dictionarij Latino-Slavonicus... cum brevi quoque methodo parvulorum, rite videlicet: scribendi, formandi et pronunciandi nonnullas voces in Orthographo Slavonico Idiomate, quod exemplis deducitur. 1763. 948 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. H 64.

KOMENSKÝ, J. Á.: Orbis sensualium pictus quadrilinguis. Levoča 1685. 313 s. (Fototypické vydanie. Praha, Albatros 1989.)

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. 3., doplnené a prepracované vyd. Bratislava, Veda 1997. 943 s.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968. 867 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 584 s.

Najkratší slovník slovenského jazyka. Red. A. Zelený. Bratislava, Archa 1991. 78 s.

PATRÁŠ, V.: Obscénnosť a jej sociolingvisticke parametre (Na fragmentoch slovenskej prózy 90. rokov). In: Studia Academica Slovaca. 26. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1997, s. 127-136.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Miesto subštandardných slov v slovnej zásobe. Slovenská reč, 53. 1988, s. 140-151.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Veda 1959-1968. 6 zv.

Mníšsky rád kamaldulov a jeho miesto v dejinách slovenského jazyka

Igrid Majeriková

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

V poslednom období zaznamenávame zvýšený záujem o tie diela čerVENOKLÁŠTORSKEJ kamaldulskej proveniencie, v ktorých sa odzrkadľuje tendencia

veduca ku gramatickému a ortografickému ustaleniu kultúrnej západnej slovenčiny *Swate Biblie slowenske aneb Pisma swateho castka I II* (original vznikol okolo roku 1750, odpis nájdený na fare v Ciferi v rokoch 1756–1759), preklady Blossiových náboženských spevov (1750–1770), *Kamaldulsky slovník* (latínsko–slovensky, 1763), príloha k slovníku *Brevis methodus Táto aktivita „mlčanlivých“ mníchov je jedinečná – žiadna ma kamaldulská pustovnía na svete nezasiahla tak výrazne do dejín formovania spisovného jazyka svojho národa ako Červený kláštor*

Rad kamaldulov sa formoval pod vedením sv. Romualda (?–1027) ako jedno z reformných hnutí v rámci benediktínskej rehole koncom 10. a v priebehu 11. storočia. Už v roku 1072 dostal od pápeža Alexandra II. oficiálne potvrdenie svojej existencie. V roku 1113 pápež Paschalis II. opätovne potvrdil rad kamaldulov a priznal mu právo vlastníctva nehnuteľných majetkov.

Spôčiatku sa mnisi riadili výlučne pravidlami rehole sv. Benedikta a prísny pustovnícky vzorom sv. Romualda. V roku 1080 vypracoval štvrtý generálny predstavený radu Rudolf nové predpisy – prvý dokument kamaldulov, zachovaný dodnes v Camaldoli. Camaldoli bol v minulosti generálny, centrálny kláštor pre celý kamaldulský rad. Nachádza sa v horách neďaleko mesta Arezzo v Toskánsku. Ako jediný si zachoval prvotné rozdelenie na mníchov a pustovníkov. Vo výške 1111 m nad morom sú pustovne a bývalý eremitický kláštor, dole v údolí vo výške 816 m nad morom je kláštor pre novícov, bývalý cenobistický kláštor a farmaceutické múzeum.

Od začiatku 14. st. môžeme sledovať v rámci rádu narastajúce napätie medzi eremitizmom a cenobitizmom, ktoré vyústilo za čias pápeža Leona X. (16. st.) do vytvorenia dvoch samostatných kongregácií. Kongregácia Monte Corona (hlavný kláštor bol situovaný na vrchu Monte Corona pri meste Perugia v strednom Taliansku), zbavená závislosti od Kongregácie Camaldoli, pokračovala v obnove pustovníckeho spôsobu života. V roku 1590 boli jej príslušníci oficiálne potvrdení pápežom Klementom VIII. ako *Societas eremitarum s. Romualdi ordinis Camaldulensis*.

Od polovice 17. storočia zaznamenávame existenciu ďalších troch kongregácií. Kongregácia kamaldulských pustovníkov sv. Michala z Murana s hlavným kláštorom vo Fonte Avellane, Kongregácia kamaldulských pustovníkov v Gros-Bois pri Paríži (obidve kongregácie boli zrušené vo Francúzskej buržoáznej revolúcii), Kongregácia piemontských kamaldulských pustovníkov.

V roku 1935 Svätá stolica pripojila Kongregáciu kamaldulských mníchov sv. Michala z Murana ku Kongregácii Camaldoli. Takto bola vytvorená kongregácia kamaldulov radu sv. Benedikta s hlavným kláštorom v Camaldoli, ktorá má v súčasnosti 14 konventov: 9 v Taliansku, 3 v USA, 1 v Brazílii, 1 v Indii a 1 rehoľnú spoločnosť. Kongregácia kamaldulských pustovníkov z Monte Corony s hlavným kláštorom vo Frascati, ku ktorej patrili aj kamalduli na Slovensku, má v súčasnosti 8 konventov: 3 v Taliansku, 2 v Poľsku, 1 v Špa-

nielsku, 1 v USA, 1 v Kolumbii a 1 rehoľnú spoločnosť.¹ Pre hlbšie pochopenie problematiky uvádzame základnú charakteristiku spôsobu života kamaldulov.²

1) Kamaldulský rád, patriaci k benediktínskej reholi, je jedným z najprísnejších rádov v rímskokatolíckej cirkvi.

2) Špecificky kamaldulsky organizovaný eremitizmus, vytváraný spojením benediktínskych predpisov s východnou formou pustovníctva, výrazne obmedzuje možnosť kolektívnej práce.

3) Zaujímavosťou o noviciat museli mať v 18. storočí najmenej 20 rokov a najviac 45 (vynímocne 50) rokov.

4) Kamaldulskí pustovníci na rozdiel od kláštorných kamaldulov v minulosti povinne nosievali brady a holievali si hlavy. Rozlišovacia funkciu splňal aj odev, ktorého pôvodná hnedá benediktínska farba bola zmenená na bielu. Kým prví kamalduli chodili vraj úplne bosí, ich nasledovníci používali kožené sandále s hrubou drevenou podošvou, u nás kvôli chladnej klíme dopĺňané vlnenými pančuchami.

5) Kamalduli sa v stravovaní až podnes prísne pridržiavajú príkazu sv. Benedikta o nekonzumovaní mäsa. Vynímocne je chorým a starým mníchom povolené jesť ryby.

6) Najtypickejšou formou pochovávania je zamurovanie do steny. Zomreli mních, obliečený v habite a bosi, je vložený do otvoru v stene na obyčajnej ohobľovanej doske. Otvor sa zamuruje, zafarbí na bielo, aby sa mohli vyznačiť základné životopisné údaje: rehoľné meno, vek, počet rokov strávených v rade, dátum úmrtia, kategorizácia (pater, frater). Nechýba tradičný náhrobný nápis v latinčine „Requiescat in pace“. Pozostatky sú na tomto mieste uložené 100–150 rokov. Po uplynutí tejto lehoty sa vyberajú a ukládajú do spoločného hrobu. Niektorí mnisi si berú lebku mŕtveho, aby ju inštalovali vo svojej pustovni. Každodenný pohľad na ňu im potom pripomína pomínelosť svetského života.

7) Mnisi smú vychádzať z ciele a pustovni na Eucharistiu, na liturgické hodiny a na plnenie iných kláštorných povinností. Vychádzky do okolia sú povolené šesťkrát v roku a šesťkrát v roku smú odísť na celý deň.

8) V minulosti veľmi prísne predpisy nedovoľovali rodinným príslušníkom zúčastniť sa ani na pohrebe. Dnes rodina môže navštíviť mnicha.

¹ *Calendario liturgico (1995–1996) A (pari) – secondo il Proprio Camaldolese Camaldoli 1995*, s. 84–88. Za poskytnutie publikácie ďakujem sestre Marharite z kamaldulského kláštora v Zloczewie pri Sieradzi, v ktorom som vďaka priateľnosti matky predstavenej Barbary mohla pobudnúť v dňoch 9. 12.–12. 12. 1996.

² Konštytúcie kongregácií pustelníkov kamedulow Góry koronnej Erem Góry Srebrnej Kraków – Bielany 1991. Za poskytnutie publikácie ako aj doplnujúcich informácií ďakujem priorovi otcovi Jozefovi a otcovi Kazimirovi z kamaldulského kláštora v Bielanych pri Krakove. E. Pavlík, Regula sv. Benedikta, rkp.

v kláštore v čase večných alebo kaplánskych sľubov, pri príležitosti primícií a pohrebu.

9) Špecifikom rádu je, že mnísi nevykonávajú žiadne duchovné funkcie pre ľud (rozumej v zmysle materiálnom).

10) Pri bohoslužbách nepoužívajú organ či iné hudobné nástroje, dokonca ani nespievajú.

11) Kamalduli, rovnako ako kartuziáni, patria k tzv. „mlčanlivým“ mníchom, využívajúcim verbálnu komunikáciu iba v nevyhnutných prípadoch. Mlčanie je povinné okrem utorka a štvrtka v zimnom období a utorka, štvrtka a soboty v letnom období. Počas týchto dní sa smú rozprávať o veciach liturgickej služby, o štúdiu a práci, ale len krátko a bez zdvihnutia hlasu.

12) Rád kamaldulov nie je povolaný na vedeckú činnosť. Vyplýva to zo samotného kontemplatívneho zamerania. Veda sa považuje za svetskú záležitosť a v istom zmysle aj za prekážku v ozajstnom stretnutí s Bohom. Napriek uvedenej tendencii aj v tomto ráde môžeme nájsť veľmi nadané osobnosti, ktoré zanechali hlbokú stopu v rôznych vedeckých oblastiach (napr. sv. Peter Damiani – autor životopisu sv. Romualda, Ambroz Traversari († 1439) – vynikajúci humanista, Nicolo Malermi († 1481) – v roku 1471 vydal prvý úplný preklad Biblie do taliančiny, Giovanni Mittarelli – publikoval *Annales Camaldulenses* v 9 zväzkoch (1755–1773). Väčšina vedcov však bola orientovaná smerom k cenobistickej vetve kamaldulov.

Prvá kamaldulská pustovňa na území Uhorska bola založená na vrchu Zobor pri Nitre v roku 1691.³ V roku 1709

Generálna kapitula povýšila zoborský kláštor na priorát a ustanovila tam druhý noviciát v rámci rakúsko-uhorskej provincie.

Dňa 3. mája 1699 nitriansky biskup Ladislav Matiašovský odkúpil od grófký Alžbety Rákoci za 30 000 zlatých Červený kláštor. V roku 1705, ťažko chorý, zostavil testament, kde sa okrem iného uvádza: „*Mám v Spišskej župe Červený kláštor, patriaci kedysi kartuziánom. Tento kláštor so všetkými jeho majetkami a písomnými dokladmi postupujem rádu kamaldulov, aby v ňom podľa svojich ustanovení slúžili Bohu a aby za moju hriešnu dušu odslúžili denne aspoň jednu omšu.*“⁴

Pri obsadení kláštora kuruckým generálom Františkom Bertóthym počas protihabsburského povstania Františka Rákociho II. nemohli kamalduli na možnosť osídlenia reagovať ihneď. Až v roku 1709 vyslala Generálna kapi-

³ V súčasnosti už za klasickú pomôcku pri skúmaní pôsobenia kamaldulov na Slovensku považujeme anglickú štúdiu Lacko, M.: *Camaldulose hermits in Slovakia*, *Slovak Studies*, 5, Cleveland–Rím, 1965, s. 99–203, prípadne jej slovenskú verziu bez uvedenia znenia latinských dokumentov: Lacko, M.: *Kamalduli na Slovensku*, *Most*, 14, 1967, č. 3–4, s. 143–168.

⁴ Cit. podľa Pavlík, E.: *Kronika mesta Spišská Stará Ves*, s. 46.

tula dvoch pustovníkov z Kalenbergu pri Viedni (z centra rakúsko-uhorskej provincie), aby navštívili Červený kláštor. Po podaní priaznivej správy Generálna kapitula rozhodla o osídlení kláštora. Predbežné slávnostné uvedenie kamaldulov za majiteľov panstva sa uskutočnilo 5. marca 1710. Nepokojné časy a nevyriešený spor s kartuziánmi nedovoľovali mníchom naplno rozvíňať život v tomto objekte. Prelomovým sa stal až rok 1720, keď na základe nariadenia kráľa Karola VI. zo dňa 22. marca boli kamalduli definitívne uznaní za majiteľov kláštora.

Dňa 29. mája 1724 bola červenokláštorská pustovňa vyhlásená za priorát. V praxi to znamenalo zbavenie sa závislosti od zoborského kláštora. V roku 1745 tu bolo zriadené professorium – teologické učilište, ktorého existencia výrazne rozčerila hladinu pokojného života v Červenom kláštore.

Dňa 24. apríla 1782 bol v konvente prečítaný dekrét panovníka Jozefa II. o zrušení kontemplatívnych kláštorov. Sedemnást' rehoľníkov (8 pátrov, 4 frátri, 4 klerici) a 13 svetských služobníkov muselo odísť z kláštora do 24. septembra 1782. Týmto dátumom sa končia oficiálne dejiny pôsobenia mníchov v Červenom kláštore.

V súvislosti s uvedenou charakteristikou kamaldulského rádu si kladíme otázku, či je vôbec možné, aby mnísi z Červeného kláštora vytvorili lingvistické dielo takého obrovského významu a rozsahu v podmienkach organizovaného eremitizmu. Sumarizujúc doterajšie poznatky o živote v červenokláštorskom konvente v 18. storočí, môžeme vysloviť nasledujúcu hypotézu. Pravdepodobne od 50. rokov 18. storočia sa dovedy relatívne jednotná kláštorňá komunita rozdeľuje na dve skupiny: *konzervatívnu* – mnísi, ktorí boli orientovaní smerom ku klasickému, prísne kontemplatívnejmu spôsobu života v kamaldulskom konvente; *progresívnu* – mnísi, ktorí sa ovplyvnení celkovým spoločenským ovzduším 18. storočia prikláňali k väčšej duchovnej voľnosti, k otvoreniu sa možnostiam vedeckej práce.

K nim patrili: bezpochyby páter Romuald Hadbavný – iniciátor a vedúca osobnosť tvorby lingvistických diel, ako aj autor historických prác (*Archivum Eremiticum, Liber historicus Rubri Claustris*), ďalej jeho pravdepodobní spolupracovníci pátri Sylvanus Soják z Novej Vsi, Gerardus Radossány z Nitry, Anselmus Melicher z Považskej Bystrice a taktiež vynikajúci lekár, lekárnik a autor herbára fráter Cyprián.

V roku 1761 bol páter Romuald Hadbavný na základe rozhodnutia Generálnej kapituly dočasne preložený do pustovne v Landszeri. Konvent tým stratil dobrého organizátora, znalca materiálneho a právneho chodu kláštora (jeho schopnosti v tejto oblasti potvrdzuje aj fakt, že v roku 1747 vykonával funkciu asistenta vikára rakúsko-uhorskej provincie). Bádatelia sa zhodli, že išlo o rehoľný trest, otázka previnenia ostáva otvorená.

Na rozdiel od V. Jankoviča (1970) zastaváme teóriu, že páter Romuald Hadbavný musel opustiť Červený kláštor v dôsledku rivalizácie spomínaných

skupín. Šesťdesiate roky 18. storočia sa vo svetle doterajších výskumov javia ako roky likvidácie „voľnejšieho“ spôsobu života. V roku 1765 je pozbavený svojej funkcie prior Imrich Podhorský (o príčine pozri Lacko, 1967, s. 158). Práve v tomto období strácame na istý čas stopu frátra Cypriána. V roku 1769 Generálna kapitula preložila po viac ako dvadsaťročnej činnosti teologické učilište z Červeného kláštora do pustovne Majk. Dôvodom vraj bola značná odľahlosť od ostatných kláštorov rakúsko-uhorskej provincie. Týmto rozhodnutím sa z Červeného kláštora stáva akýsi „útulok“ pre starých a chorých mníchov. Zanikajú tak základné predpoklady pre ďalšiu činnosť vedeckého charakteru.

Literatúra

Calendario liturgico (1995–1996). A (pari) – secondo il Proprio Camaldolese. Camaldoli 1995, s. 84–88.

JANKOVIČ, V : Z kultúrnej činnosti kamaldulov v Červenom kláštore. In: Zborník SNM. 69, 1970, História 10, s. 124

Konstytucje kongregacji pustelników kamedulów Góry koronnej Erem Góry Srebrnej Kraków – Bielany 1991.

LACKO, M. Camaldulese hermits in Slovakia. Slovak Studies, 5, Cleveland–Rím, 1965, s. 99–203, slov. verzia Kamaldul na Slovensku, Most, 14, 1967, č. 3–4, s. 143–168.

PAVLÍK, E : Regula sv. Benedikta. Rkp.

Lexikálno-sémantická a jazyková charakteristika prosieb Modlitby Pána

Slavomíra Očenášová-Štrbová

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Vznik a význam Otčenáša

Modlitba Pána sprevádza ľudstvo od vzniku kresťanstva. Odnepamäti ľudia zápasili s problémami poznania sveta, podstaty bytia, ponímania hodnôt a mnohými ďalšími. Pociťovali potrebu rozhovoru, ktorému pripisovali rôzny zmysel: očistný, sebapoznávací, posilňujúci, vzťahový smerom k iným ľuďom a smerom k vyššej inteligencii. A tak po prosbách učeníkov, Ježiš, uvedomujúci si potrebu modlitby pre plný život, učí, ako sa modliť. Takto vzniká autoreprezentatívna výpoveď Majstra z Nazaretu, ktorú písomne, pravdepodobne v aramejskom jazyku, zaznamenali evanjelisti Matúš a Lukáš, a ako ju

nachádzame v spise Didaché. V originálnom gréckom texte poznáme Modlitbu Pána ako Pater hemón, v latinskom preklade Pater noster. Z obrovskej autority tejto modlitby prameni jej početné rozšírenie; jej sila a význam spája celé kresťanstvo.

Obrovská obsahová hodnota Modlitby Pána bez určenosti konkrétnej generácii konkrétneho národa predurčuje označiť Otčenáš ako modlitbu univerzálneho typu s nadčasovou platnosťou.

Miesto a určenie modlitby Otčenáš

Otčenáš má v Biblii rôzne miesto. Evanjelista Matúš zaradil Otčenáš do súhrnu Ježišových rečí, nazvaného Reči na hore. Lukáš na tomto mieste takýto súhrn nemá, v jeho evanjeliu sa objavuje v nasledujúcich kapitolách. V Didaché (Učenie dvanástich apoštolov) sa prisudzuje Modlitbe Pána zásadné postavenie v živote veriaceho človeka.

Otčenáš označujeme ako Modlitbu Pána alebo Modlitbu Pánovu. Je to modlitba, ktorú sa modlil Ježiš? Ku komu? K svojmu Otcovi? K nám? Modlíme sa ju my? Ku komu? Vzniká celý rad otázok a možno i polemik. Pravdepodobne preto, že sa ustálil tvar Modlitba Pánova. Narážame tu na problém, či je alebo komu je určená. J. O. Markuš (1994) jednoznačne tvrdí: „Modlitba Otčenáš sa vo všetkých národoch udomácnila pod menom Pánova modlitba. To je však omyl, lebo Kristus výslovne povedal: Vy sa modlite takto... Je to výlučne naša modlitba, modlitba kajúcich hriešnikov a nie modlitba Toho, ktorý nemal hriechu“ (s. 153). Tvar Modlitba Pánova vyznieva zosobňujúco, pretože využíva privlastňovacie adjektívum vo funkcii postponovaného zhodného atribútu. V tomto prípade by sa dalo s Markušom súhlasiť. Ak použijeme tvar Modlitba Pána s použitím substantíva v postavení postponovaného nezhodného atribútu v genitive, môžeme Otčenáš formulovať ako modlitbu, ktorou Ježiš dáva príklad a vzor, ako sa modliť vrúcne, úprimne, v skrytej skromnosti. Pán práve takto poskytuje modlitbou Otčenáš model svojej predstavy modlitby k Otcovi. Učí to nielen svojich učeníkov, ale celý svet.

Spôsoby používania Otčenáša

Najdôležitejšiu funkciu zohráva Otčenáš v osobnom živote jednotlivca ako základná modlitba, modlitba modlitieb. Človek ju využíva ako individuálnu, najintímnejšiu formu komunikácie s Bohom, ktorému sa spovedá, kaja, ktorému ďakuje a prosí ho, a napokon mu vzdáva úctu a chválu. Malebný rozhovor s Bohom za prítomnosti vrúcneho citu predpokladá dôsledky v myslení, konaní a čítení ľudského jednotlivca. Použitý plurál v modlitbe je provokujúcim činiteľom pre každého jedinca. Pre uvedomenie si seba samého najdominantnejšie vyznievajú prosby *odpusť nám naše viny a neuvod' nás do pokúšenia*, ktoré sú apélom na svedomie.

Modlitba Pána má samozrejme svoje miesto v liturgickom živote spoločenstva cirkvi. Je súčasťou liturgických poriadkov všetkých kresťanských cirkví. Spievaný starosloviensky a luteránsky Otčenáš patrí k najväčším ozdobám. V histórii kresťanstva zaujímala Modlitba Pána rôzne miesto v bohoslužobnom poriadku. V evanjelickej cirkvi pri slávnostných príležitostiach Otčenáš nahrádza Kolektu, používa sa pri Večeri Pánovej a je najfrekvencovanejšou modlitbou pri najrôznejších príležitostiach, aj pri ekumenických bohoslužbách.

V histórii kresťanstva zaznelo mnoho Otčenášov v rôznych formách hudobného a literárneho spracovania. Aké asi boli príčiny vzniku novodobých Otčenášov? Najmä priame ovplyvnenie autorov – veriacich básnikov Modlitbou Pána potvrdzuje únavu a ťarchu všetkého, čo súčasná doba so sebou prináša. Pociťujú bolesť a starosť nie iba o seba, nechávajú sa inšpirovať modlitbou modlitieb a vytvárajú novodobé Otčenáše, ktoré sú opäť prosbami o všetko, čoho má ľudstvo málo a čoho sa mu žiada.

V umeleckom prejave lyrického žánru vystupuje Otčenáš ako modlitba a báseň. V Modlitbe Pána je dôležitý moment oscilácie medzi vďakou, prosbou s pokáním, oslavou a chválou Boha.

Naša štúdia sa ako súčasť širšie koncipovaného projektu venuje problematike Otčenáša v slovenskej literatúre 20. storočia na vybratých textoch. Ide o lyriku Ruda Brtáňa, Milana Krausa, Milana Rúfusa a Miloša Kovačku, ktorí na motívy Otčenáša vytvorili básne, parafrázy alebo alúzie. Texty týchto modlitieb priniesli evanjelické periodiká Cirkevné listy, Tvorba; antológie evanjelickej poézie Nad obzor, K výšinám; sú súčasťou básnických zbierok alebo súčasťou širšie koncipovaných básní.

Sémantika prosieb v kanonizovanom texte a v modifikovanom texte z porovnávacieho hľadiska

V Modlitbe Pána sa uplatňuje sedem základných prosieb. Číslo sedem ako magické číslo vystupuje v biblickom texte ako číslo úplnosti a dokonalosti.

Z formového hľadiska má Modlitba Pána štyri kompozičné časti: oslovenie, sedem prosieb, veľká doxológia a záver. Pre sémantickú analýzu jednotlivých prosieb Modlitby Pána treba aspoň stručne naznačiť ich obsah.

Oslovenie

Otče náš, ktorý si v nebesiach sa viaže na meno Boha Otca. Niektoré preklady ponúkajú *Otče! Náš Otče!* alebo aj *milý Otče!*

V oslovení Pána Boha je použitý vokatív, ktorý moderná slovenčina nahrádza nominatívom a súčasná gramatická teória pôvodné vokatívne tvary zakončené na -e považuje za „petrefakty zo staršieho vývinového obdobia“ (Navrátil, 1996, s. 24). V dôvernom vzťahu pri oslovení Boha vyznieva onen petrefakt ako niečo jemné a krehké, čo by sme v modlitbe pravdepodobne ťažko nahradili.

Použitím plurálového pronomina *náš* vyjadrujeme „vzájomnú zodpovednosť jedného za druhého“ (Markuš, 1994, s. 161), „opúšťame svoj individualizmus a pred nami sa otvárajú dimenzie Jeho lásky v Kristovi“ (Piecka, s. 134). Oslovením *Otče náš* sa vzájomne povzbudzujeme v láske v smere vertikálnom a zároveň v smere horizontálnom.

Ktorý si na nebesiach je určujúcim miestom, kam sa Bohu Otcovi prihovárime. Nejde o geografické označenie, ale o „dimenziu vyššieho sveta“ (Markuš, 1994, s. 160), v ktorom sa miňa priestor ľudskej aktivity. Nebesá predstavujú všetko, čo je „človeku nedostupné, nepoznatelné, nepredstaviteľné“ (Ulrich, s. 14).

Prosby

Prvé tri prosby modlitby – *posväť sa, príď a buď* sú vyzvaním Božej slávy, majú povahu adorácie a uctievanú *meno, kráľovstvo a vôľu*. Tieto želania sú zamerané na Božiu veľkosť.

Najvýznamnejšia prosba *posväť sa meno Tvoje* znamená vydeliť Božiemu menu jedinečné miesto medzi menami a oddeliť ho od všetkého profánneho.

Príď kráľovstvo Tvoje – v tejto prosbe sa priamo hovorí, že „zem nie je – dosiaľ nie je – miestom Božieho kráľovstva“ (Ulrich, s. 15). Kráľovstvo vnímame ako oblasť, „kde je uznávaná Božia zvrchovanosť, kde Boží zákon je jedinou normou, meradlom... všetkých mravných hodnôt a hodnôt vôbec...“ (Ulrich, s. 16). Prosba vyjadruje uznanie Boha za pána všetkého.

Buď vôľa Tvoja. Prosba za to, aby bol Boh Pantokrator – všemohúci, vševládca (Piecka, s. 135), aby vládol láskou ku všetkým a vo všetkom stvorení. Je to prosba za človeka, „prosba o Boží zásah v ľudský prospech“ (Ulrich, s. 17). Nevieme, čo tvorí Božiu vôľu, ale určite sú to všetky bohatstvá, dary, schopnosti, ktoré Boh dal ľuďom. Táto prosba najsilnejšie vyjadruje vieru.

Chlieb náš každodenný daj nám dnes. Vzťah človeka k Bohu sa nezmenšuje myšlienkou na základné životné potreby, súvisiace s hmotou – ako je jedlo. K životným potrebám úplne prirodzene môžeme priradiť (najmä v dnešnej spoločnosti, keď nežijeme v primitívnych pomeroch) vzdelanie, bezpečnosť, sociálne istoty a to, čo patrí k dôstojnému životu. Moment „každodennosti“ ponúka predstavu skromnosti, nie nadbytku. Opätovné použitie plurálu *chlieb náš daj nám* je dôraznou proklamáciou ľudskej vzájomnosti nielen pri užívaní, ale i pri jeho zabezpečovaní.

A odpusť nám naše viny – táto prosba priamo nadväzuje na predchádzajúcu a zlučovací vzťah evokuje vzťah telovej podstaty s duchovným rozmerom. Telo a duša, chlieb a odpustenie. Uvedomovanie si svojej viny nesie so sebou obraz kajúcnosti. Prosba nesie veľkú vážnosť aj vo svojej druhej časti – *ako i my odpúšťame vinnikom svojim* a dotýka sa momentu ľudskosti. My ľudia mnoho žiadame a očakávame, no len nedostatočne, priam povrchno nasledu-

jeme Pána. Naše odpustenie viaže Kristus na odpustenie našim vinníkom. Sémantický akcent pociťujeme práve v druhej časti prosby takto: takou silou a veľkosťou, akou my odpustíme svojim vinníkom, prepáč Ty naše hriechy nám. Je to prosba o lásku.

I neuved' nás do pokušenia vyjadruje pevnú charakterovú skúšku. Dotýka sa bolesti, strachu, zbabelosti, ale aj zvädzajúcej slávy, moci, úspechu. Ide o prosbu dať zvíťaziť nad každým pokušením.

Ale zbav nás zlého – upozornenie, že aj dobro má svoj druhý pól. Prosba vyznieva radikálne, ale ak ňou prosíme o časnosť i večnosť, o pravdu, vieru, nádej a lásku, musí byť práve taká.

Lebo Tvoje je kráľovstvo i moc, i sláva naveky. Daj nám, lebo Ty môžeš, Tvoje je kráľovstvo. Máš možnosť splatiť naše dlhy, ale Tvoja je moc, nie je Ti problémom zbaviť nás aj zlého, lebo Tvoja je sláva.

Veľká doxológia

Sláva Bohu Otcu, Synu i Duchu Svätému, ako bolo na počiatku i teraz, i vždycky, i na veky vekov. Je to chvála Trojjediného Boha, ktorá bude zaznievať navždy s úctou a pokorou. Protestantské cirkvi vždy pridávajú tento chválospev k textu Otčenáša, používanom pri liturgických obradoch.

Záver

Amén (z gréčtiny), teda tak verím, tak sa staň alebo iste to bude tak, či nech sa stane, kladú evanjelické cirkvi až za veľkú doxológiu.

Analýza Modlitby Pána z jazykového hľadiska

Autori básní, modlitieb, alúzií či ponášok na Modlitbu Pána modifikujú prosby biblického textu. Z obsahového hľadiska môžeme 41 rôznych prosieb z textov štyroch autorov (Brtáň, Kraus, Rúfus, Kovačka) rozčleniť podľa druhov na predmetné, duchovné, senzitívne, vzťahové, problémové, katechizujúce a vlastnostné.

V slovesnom tvare imperatívu sú vyjadrené prosby: *prijmi, vynaučuj, daj, zbuduj, rozprestri, zmierni, vyplň, bud', posväť, prid', teš, ved', vstúp, odpusť, nauč, uč, opatruj, ochraňuj, nenáhli, nechaj*

Prosby sú zo syntagmatického hľadiska vyjadrené rôzne: napr.

1. *vyplň sny* – determinácia s holým objektom v akuzatíve,
2. *prijmi prosby o milosť* – determinácia s rozvitým objektom v akuzatíve,
3. *vynaučuj odvahu* – determinácia s objektom v datíve,
4. *ved' k nebesám* – determinácia s adverbiálne.

Z hľadiska výskytu ako najpočetnejšia vystupuje v textoch štvrtá prosba v kanonizovanej verzii Otčenáša, prosba *daj*. Vyjadruje prosbu o každodenný chlieb. V lyrickej podobe vstupuje prosba *daj* do ďalších významových rovín. Exegeticky sa táto prosba vykladá na „chlebovom základe“, pretože Ježiš sa

stará o celého človeka, teda i o jeho telo. Autori veršovaných Otčenášov vnímajú prosbu *chlieb náš každodenný daj nám dnes* s posunom k duchovnému pokrmu, keď prosia: *daj lásky, pravdy* (Brtáň), *daj nachádzať, rásť, dozrievať, obdarovať, rozsievať* (Kovačka). Milan Rúfus vníma túto prosbu prísnejšie biblicky – *daj nám silu, vieru* (Vianoce 1951), *daj nám to, čo bolo na počiatku* (Modlitbičky).

Pri prosbách *daj* syntakticky vyjadruje cieľ prosby objekt v centrálnych pádoch, napr.: *daj vieru* – akuzatívny predmet, *daj lásky, pravdy* – genitívny predmet alebo infinitívny predmet – *daj dozrievať*. V básnickom vyjadrení *daj nám to, čo bolo na počiatku* je predmet vyjadrený vedľajšou vetou (u M. Rúfusa).

Ako sémanticky najširšia, najmohutnejšia a všeobsahujúca vystupuje v lyrických textoch prosba *bud' vôľa Tvoja*, do ktorej v mnohých prípadoch vyúsťujú prosby slovesného typu *daj* (napr. *daj dozrievať, daj rozsievať*).

V textoch M. Rúfusa sme zistili najvyššiu mieru obsahových modifikácií prosieb (9), v modlitbe M. Kovačku zas dominuje vysoká frekvencia formy determinácie s rozvitým akuzatívnym objektom (5).

Naším príspevkom sme chceli naznačiť lexikálno-sémantické a jazykové jedinečnosti Modlitby Pána vo vybratých textoch súčasnej slovenskej literatúry. Problematika Modlitby Pána dáva priestor rozsiahlejším analýzám a výskumom aj v oblasti jazyka. Je to téma, ktorá je inšpiratívnym obsahovým zdrojom, vytvárajúcim priestor na uvedomovanie si hodnotovej orientácie a vzťahových modelov. Otčenáš v kanonizovanej podobe, ale aj v slovenskej literatúre upozorňuje, láska i zorientúva.

Literatúra

- BIEDERMENN, H.: Lexikón symbolov. Bratislava, Obzor 1992. 373 s.
DELFOVÁ, H. a kol.: Lexikón filozofie. Bratislava, Obzor 1993. 407 s.
GÁBRIŠ, K.: Apoštolskí otcovia. Liptovský Mikuláš, Tranoscius 1955. 261 s.
LOCHMAN, J. M.: Otče náš. Praha, Kalich 1993. 154 s.
MARKUŠ, J. O.: Desatoro. Martin, Matica slovenská 1994. 206 s.
NAVRÁTIL, L.: Skloňovanie podstatných mien. Nitra, Enigma 1996. 82 s.
PIECKA, Š.: Modlitba Pána. In: Teologický zborník k 75. narodeninám prof. ThDr. Karola Gábriša. Banská Bystrica, Slovenská biblická spoločnosť 1995. s. 130–144.
SÁZAVA, Z.: Otčenáš, výklad Modlitby Páně. Praha, Ústřední rada Cirkve československé husitské v zařízení Blahoslav 1994. 29 s.
STOTT, J. R. W.: Výklad kázání na hoře. Praha, Návrat 1992. 171 s.
ULRICH, A.: Bože, svatá je cesta Tvá. Praha, Úzká rada Jednoty bratrské 1985.
VLAŠÍN, Š. a kol.: Slovník literární teorie. Praha, Československý spisovatel 1984. 465 s.
ŽILKA, T.: Poetický slovník. Bratislava, Tatran 1984. 373 s.

Vokalizmus východoslovenských sotáckych nárečí z hľadiska slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov

Martina Čeripková

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Napriek tomu, že otázky kontaktov východných východoslovenských nárečí a zakarpatských ukrajinských nárečí zaujímajú dialektológov už dlhý čas, definitívne závery k tejto problematike ešte vyslovené neboli. V súčasnosti sa v slovenskej dialektologickej literatúre konštatuje vplyv ukrajinských nárečí na stav niektorých prvkov vokalizmu, konsonantizmu, prízvuku v zemplínskom, užskom či sotáckom nárečí. Paralely existujú i na morfolologickej a lexickej rovine (Dudášová, 1993, s. 93–113; Lipták, 1993, s. 113–121).

Na okraji slovenského jazykového územia ležia predovšetkým sotácke nárečia. Na severe a severovýchode hraničia s lemkovskými, konkrétne so sninským a prechodným sninsko-laboreckým nárečím (podľa členenia Z. Hanuďovej 1994, s. 95–101), na východe s bojkovskými zakarpatskými ukrajinskými nárečiami.

Okrem sotáckej oblasti pri Humennom a Snine, ktorá sa v základnej dialektologickej literatúre vyčleňuje samostatne, existuje i menšia sotácka oblasť pri Sobranceiach, ktorá tvorí okrajový región východoslovenských užských nárečí.

Je veľmi ťažké určiť presnú slovensko-ukrajinskú jazykovú hranicu. V. Latta (1979–1981, s. 92–105) ju načrtáva pomocou odlišností na hláskoslovnej, morfolologickej a lexickej úrovni. Práve sotáckym dialektom vyčleňuje osobitné miesto medzi slovenskými nárečiami, pretože ich charakterizujú mnohé typicky ukrajinské prvky.

V tomto príspevku sa budeme venovať vokalizmu sotáckych nárečí. Od ostatných východoslovenských nárečí sa obe sotácke oblasti odlišujú zachovaním vokálu y (archaický prvok) a prítomnosťou zatvorených alebo zúžených e, o (striednice praslovanského ē, ō; niet jednoty v názore, či sú to archaické vokály, ktoré sa vo väčšine východoslovenských nárečí ďalej menili na i, u alebo či v tejto okrajovej oblasti nastal zvláštny vývin ē, ō → e, o, kým inde prebehla diftongizácia). Práve na tieto vokály sme sa zamerali pri porovnávaní vokalickej štruktúry sotáckych a zakarpatských ukrajinských nárečí.

Vokály e, o

Ako sme už spomenuli, vo východoslovenských nárečiach sa tieto vokály vyskytujú len v oboch sotáckych oblastiach. Všeobecne sa pokladajú za striednice dlhých vokálov é, ó, sú teda súčasťou procesu paralelného s difton-

gizáciou (Štolc, 1994, s. 122), v centrálnych východoslovenských nárečiach zrejme so zmenou ē, ō → e, o → i, u (Lipták, 1969, s. 18).

Vokál e sa však v sotáckej oblasti pri Sobranceiach vyskytuje aj na mieste pôvodného krátkeho e (*bręx, kameň, remeň*), v l-ových participiách sloviess infinitívny kmeňom na -i- (*noseę, kričęę*). Rovnako vokál o nahrádza aj pôvodné krátke o (*soľ, hnęę*). Citované príklady uvádza Š. Lipták a potvrdili ich aj naše výskumy.

Zúžené vokály e, o sa vyskytujú aj v susedných ukrajinských nárečiach. Vyslovujú sa pred palatálnymi konsonantmi, neslabičným u, j, vokálom u v otvorených aj zatvorených slabikách na mieste krátkych e, o.

Prenesenie pravidiel z ukrajinských nárečí by vysvetľovalo len časť prípadov výskytu e, o za krátke e, o (*soľ, veľk*) a naopak, mnohokrát táto zmena za priaznivých podmienok nenastala. V tomto prípade teda ide skôr o lexikálne prevzatia z ukrajinských nárečí do sotáckych, vokály e, o sa inak v sotáckych nárečiach vyskytujú pravidelne len na mieste pôvodných ē, ō.

Vzhľadom na to, že e, o sa v ukrajinských nárečiach a v sotáckych nárečiach používajú v rozdielnych podmienkach a tieto vokály majú aj rozdielnu fonologickú platnosť (v sotáckych nárečiach sú to samostatné fonémy), nemožno tu hovoriť o priamom vplyve ukrajinských dialektov na sotácky stav. Prítomnosť týchto hlások v ukrajinských nárečiach by však mohla byť jednou z príčin uchovania vokalickej páry e, o v sotáckych dialektoch, zatiaľ čo na ostatnom východoslovenskom území e, o neskôr splynuli s i, u. Ďalším dôvodom na ich zachovanie je ich zvuková podobnosť s variantmi vokálu y.

Vokál y

V rámci východoslovenských nárečí sa výslovnosť y konštatuje v základnej dialektologickej literatúre len v sotáckych oblastiach (Krajčovič, 1988, s. 294–296; Štolc 1994, s. 121–125). Tento vokál sa pritom hodnotí ako zadný a nelabializovaný variant fonémy i po tvrdých konsonantoch.

Š. Lipták (1969, s. 13–23) v štúdiu venovanej sotáckej oblasti pri Sobranceiach hovorí o viacerých odtienkoch pri vyslovovaní tohto vokálu:

v oblasti pri Humennom odtienok do e, prípadne do i,
v oblasti pri Sobranceiach odtienok do o (Koromfa, Petrovce, Husák),
odtienok do e (Vysoká nad Uhom, Bežovce, Jenkovce, Lekárovce, Záhor),
odtienok do i (Choňkovce, Koňuš, Hlivištia).

O-ová výslovnosť, najmä u mladšej generácie, podľa jeho výskumov prechádza do čistého vokálu o (*s iżmo, žabo, triz boj*). K výpočtu variácií vo výslovnosti vokálu y dopĺňa: „Dá sa predpokladať, že zadnejšia výslovnosť y bola v užských nárečiach rozšírenejšia, čo by potvrdzovali aj výskumy starších bádateľov“ (s. 19).

Samo Czambel v diele *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906) hodnotí vokál y takto: „uhorskoruské y je pazvukom, ktorý

rozmanite vyznieva blížiac sa hláskam e, ö, o, ü, u kedy ako, bez pravidla“ (s. 83)... „písal som (zaň) (...) približne čistú hlásku – do vojne, do škôl, mōš“ (s. 206).

Z analýzy nárečových textov z oboch sotáckych oblastí, ktoré S. Czambel publikoval, vyplýva, že v jednotlivých obciach zaznamenal nasledovnú výslovnosť:

Koromľa: u-ová výslovnosť (*žebu, vužiť*),
e-ová výslovnosť (*tote, moteka, xlopce, starej*),

Tašofa: e-ová výslovnosť (*jednem, jakę*),

Bežovce: e-ová výslovnosť (*tem, druhęx*).

V oblasti pri Humennom a Snine:

Dlhé nad Cirochou: u-ová výslovnosť (*bul, putal*),

Papín: o-ová výslovnosť (*šotke, korotko*),

u-ová výslovnosť (*pujtal, vodü*),

e-ová výslovnosť (*šetke, šate*),

Udavské: e-ová výslovnosť (*rebe, petal*),

u-ová výslovnosť (*bü, viüşla*),

Koškovce: o-ová výslovnosť (*moš, to*),

u-ová výslovnosť (*xužu*),

e-ová výslovnosť (*seta, šetke, prepetuja*).

Sotáckej oblasti pri Sobranciach sa v štúdiu z r. 1899 venoval Olaf Broch. Okrem grafémy i (po mäkkých konsonantoch) používa tri grafémy na zápis: y – len po š, ž (gen. sg. *dušy, položyü*), takto zapisuje vokál stredného radu a vysokého stupňa;

ı – je to striednica za y (ы) a ъ, ē (*šatı, rıba ale ı smıx, vižıü*), foneticky je teda totožný s e;

ω – po perniciach (nom. pl. *ribaw, wašlı* ale aj *won, wøjzeme*), čiže ide aj o striednicu za ö, foneticky totožný s o.

Z uvedených príkladov vyplýva, že v oboch oblastiach sotáckych nárečí sa vyskytuje predný a zadný (prípadne stredný) variant y – a to v prejave jedného rozprávača (nejde o fakultatívne varianty).

Na porovnanie tu uvedieme stav v zakarpatských ukrajinských nárečiach. Podľa prác I. Paňkeviča (1938, s. 383–384) a neskôr F. Žylka (1955, s. 140–146) bojkovské nárečia zachovávajú rozdiel y/ы, t. j. rozdiel predného a zadného vokálu. Zadný variant sa vyslovuje po perniciach a zadojazyčných konsonantoch (*сын, бык, хыža*). V povodí Uhu sa po perniciach labializuje natoľko, že niekde dochádza až k zmene na o (*vosoki*). Rovnakú zmenu uvádza aj Š. Lipták v oblasti pri Sobranciach. Spojenie pernic so zadným ы demonštruje aj text z Koromle publikovaný O. Brochom.

Podľa *Atlasu ukrajinských hovoriv* *Schidnoji Slovaččyny* V. Lattu (1991) sa v sninskom nárečí sa rozlišujú dve fonémy: i (s variantom y) a ы, v sninsko-laboreckom nárečí je osobitnou fonémou aj y. Pritom y je vokál na hrani-

ci predného a stredného radu, vysokého a prostredného stupňa (je veľmi blízky vokálu e). Vyskytuje sa na mieste starého i po tvrdých konsonantoch (*tyxo, syto, robyty, zemly*). Vokál ы je zadného radu, prostredného až vysokého stupňa (medzi samohláskami o a u) a vyslovuje sa na mieste staroruského ы (Atlas, s. 14).

Súčasný stav ukrajinského vokalizmu s i, y, ы vznikol v tomto jazyku po splynutí pôvodného tvrdého y a mäkkého i do y. Nové mäkké i je striednicou za ъ, ē, ö v novozatvorených slabikách (sot. *nos, kameň, les* – ukr. *ňis, kamiň, lis*). Tvrdý vokál je pokračovaním praslovanského a staroruského (zachoval sa len v zakarpatských ukrajinských nárečiach). Preto je distribúcia vokálov i, y, ы v zakarpatských ukrajinských nárečiach iná než v nárečiach východného Slovenska vrátane sotáckych oblastí. V sotáckych nárečiach sa zachovalo len etymologické y (ak nerátame niektoré morfológické analógie a zmeny po stvrdnutí niektorých konsonantov – napr. š, ž).

Výslovnosť zadného y (ы) po perniciach a predného y po väčšine ostatných tvrdých konsonantov v sotáckych oblastiach je teda len napodobením ich používania v susedných ukrajinských nárečiach bez toho, aby existovali aj paralely vo vývine, ktorý dnešnému stavu v ukrajinských nárečiach predchádzal.

V súčasných sotáckych nárečiach sa predná a zadná výslovnosť y lepšie udržuje v oblasti pri Humennom a Snine, pretože je tam dodnes dobre zachovaná aj párová konsonantická mäkkosť. Pravda, aj tam existujú kolísania – napr. varianty *pujtal/ petal/ pital, šetke/ šitku/ šotke*. V sotáckej oblasti pri Sobranciach je starý stav zachovaný najlepšie pri slovensko-ukrajinskej štátnej hranici (v Koromli a okolí). Na ostatnom území tejto oblasti pôvodné y zaniká v prospech celovýchodného i (*riba, vibrau*).

Vokál y býva aj súčasťou deklináčnych prípon substantív, adjektív, zámen, čísloviek. Po perniciach je aj tu častejší zadný variant, celkovo však prevažuje v gramatických príponách predné y. Deklinačné a konjugačné typy v nárečí sotáckych obcí pri Sobranciach detailne opísal O. Broch (1899). Z materiálov jeho štúdie vyberáme:

substantíva gen. sg. fem. *ženı, macerı, ale rıb*

adjektíva nom. sg. masc. *dobrıj = nom pl.*

gen., dat., lok., inštr. pl. *-ıx, -ıma*

zámená *totı, tıx, tım*

číslovky lok., inštr. *jednim*, nom. pl. *jedni*

Naše výskumy potvrdili stav opísaný O. Brochom a zaznamenali sme aj vývin, ktorým používanie y počas tohto storočia prešlo. V sotáckej oblasti pri Sobranciach okrem veľkého počtu dedín úplne pri hranici s Ukrajinou zanikla párová mäkkosť konsonantov a e (ktoré O. Broch zapisuje ako i) sa prestalo chápať ako fonetický variant pôvodného y. Preto sa v súčasnosti pôvodne tvrdé prípony *-y, -yx, -ym, -yma* vyslovované ako *-e, -ex, -em, -ema*

používajú aj v skloňovaní pôvodne mäkkých adjektív, zámen, čísloviek, napr. zámenné tvary v gen pl. *jex, mojex*, dat. pl. *jem, mojem*, adjektívne *nižněm, nižněx*.

Nemožno poprieť, že v štruktúre sotáckeho vokalizmu sa doteraz uchovali prvky paralelné so zakarpatskými ukrajinskými nárečiami či prvky, ktorých komplikovaný vývin podmienil práve ukrajinský vplyv.

Bez komplexného hodnotenia sotáckej problematiky vo východnej časti východoslovenských nárečí však nemožnorobiť závery o kvalite a charaktere ich prepojenia so zakarpatskými ukrajinskými nárečiami.

Literatúra

CZAMBEL, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin 1906

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J.: Východoslovenské nárečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov. In: *Naukovi zapysky 18, Sojuz rusiniv-ukrajinciv Slovac'koi respubliky, Prešov 1993, s. 93–113.*

HANUDELOVÁ, Z.: Terytorialne členovaňňa leksičnoji systemy ukrajins'kych hovirok Schidnoji Slovaččeny. In: *Problemy súčasnoji arealohiji, Kyjiv, Naukova dumka 1994, s. 95–101.*

LATTA, V.: Slovac'ko-ukrajins'ka movna meža. In: *Naukovi zapysky 8–9, Priaršiv 1979–1981, s. 92–105.*

LATTA, V.: Atlas ukrajins'kych hovoriv Schidnoji slovaččeny. Vydalo SPN v Bratislave, odbor ukrajinskej literatúry v Prešove 1991. 552 s.

LIPTÁK, Š.: Príspevok k sotáckej problematike vo východoslovenských nárečiach. In: *Jazykovedný zborník FF UPJŠ v Prešove, 2, 1969, s. 13–23.*

LIPTÁK, Š.: O výskume akcentu na slovensko-ukrajinskom jazykovom rozhraní. In: *Naukovi zapysky 18, Sojuz rusiniv-ukrajinciv Slovac'koi respubliky, Prešov 1993, s. 113–121.*

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, SPN 1988.

PANKEVIČ, I.: Ukrajins'ki hovory Pidkarpats'koi Rusi i sumežnych oblastej. Praha, Orbis 1938. 546 s.

ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava, Veda 1994, 177 s.

ŽYLKO, F.: Narisy z dialektolohiji ukrajins'koi movy. Kyjiv, Rad'ans'ka škola 1955. 315 s.

Slovenská frazeológia s komponentmi – názvov peňazí

Jastremska Zoriana

Ukrajina

Vo frazeológii sa vo veľkej miere odráža minulosť národa a zachováva sa veľký počet zastaraných jednotiek jazyka. Potvrďuje to svojím výskumom aj R. N. Popov, keď konštatuje, že v súčasnom ruskom jazyku je asi tisíc frazém s archaickými lexikálnymi alebo gramatickými jednotkami (Popov, 1976, s. 3). Chceme sa pristaviť pri slovenských frazeologických jednotkách (FJ), ktorých komponenty pomenúvajú peniaze. Súčasťou slovenských FJ sú tieto názvy peňazí:

Babka – drobná minca malej hodnoty; pochádza z malej striebornej uhorskej mince, uhorského denára, a čiernych peňazí zo 16. storočia.

Dukát – zlatá uhorská minca. V Uhorsku a Česku sa razenie dukátov začalo približne v rokoch 1325–1326.

Grajciar – drobná strieborná, neskôr (od 18. storočia) medená minca s hodnotou 1,6 rýnskeho zlatého. Názov pochádza od viedenského štítu s krížom (Kreuz), ktorý je na minci znázornený.

Grešľa – drobný groš starej rakúsko-uhorskej meny, štvrt' groša. Slovo grešľa pochádza z nem. slova Gröschel (grošík, malý groš).

Groš – strieborná minca hodnoty niekoľkých denárov, hlavne 1,2 rýnskeho zlatého. Podľa numizmatických slovníkov slovo **groš** pochádza z lat. grossus – veľký.

Halier – názov pochádza z nemeckého mesta Halle, kde sa približne v roku 1230 sa začali tieto mince raziť. Najprv to boli denáre so znázornením kríža a ruky a vážili 0,5 gramu. Nový halier sa objavil v roku 1892 ako 1/100 (jedna stotina) rakúsko-uhorskej peňažnej jednotky – koruny. Halier sa rovnal 1/2 grajciara.

Koruna – názov mnohých stredovekých európskych mincí, pochádzajúci zo znázornenia koruny na minci. Rakúsko-uhorská koruna obiehala (platilo sa ňou) aj na území Slovenska. Od roku 1892 do roku 1918 sa rovnala 100 halierom.

Rýnsky – rakúsko-uhorský gulden. Keď mal rakúsko-uhorský gulden hodnotu 2 korún, ľudia podľa tradície nazývali „rýnskym“ 2 koruny.

Toliar – veľká strieborná minca, ktorej pomenovanie pochádza z druhej časti názvu českého mesta Joachimstal, kde bola prvýkrát vyrobená v roku 1518.

Turák – Slovník slovenského jazyka (IV, s. 613) udáva dva významy tohto slova:

1. drobný peniaz v bývalom Rakúsko-Uhorsku majúci hodnotu pol druhu grajciara,
2. malý, drobný peniaz, peniaze vôbec.

Šesták – rakúsko-uhorská minca, patina zlatého, 20 halierov

Pomenovania peňazi sa vyskytujú vo FJ, kde sa vyjadruje, resp. má vyjadriť hodnotu alebo cena niečoho. Podľa významu ich môžeme rozdeliť do viacerých tematicko-ideografických skupín. Predovšetkým je to oblasť kvantitatívnych vzťahov vôbec. Finančnú situáciu človeka, spravidla chudobu, charakterizujú FJ *nemať ani deravej babky/haliera/grajciara/koruny / patak ošat/byť bez haliera nema dudky* a i. Našli sme 42 FJ, ktoré vyjadrujú finančnú situáciu človeka, z nich 24 s komponentom **peniaze**, 8 s komponentom **groš**.

K vyššie opísaným FJ podľa významu blízko stoja frazeologizmy, ktoré vyjadrujú sociálno-ekonomický stav človeka, jeho hospodársku činnosť. Do tejto skupiny patria FJ *kto sa narodil na grajciari zriedka zomiera na groši gazduje z tisca na grajciar krvopotne vylopoteny groš kto ma peniaze ten je pan* a i.

Aj v tejto skupine je najviac frazeologizmov s komponentmi **peniaze**, **groš**. Niektoré FJ majú variantné formy. Sú to spravidla lexikálne varianty (*kto sa narodil ku grajciaru/babke nepride ku zlatemu/grošu/stovce*), menej často morfológické varianty (*prísť ku grošu/grošom kto sa narodil ku babke/babce nepride ku stovce*).

Nasledujúca skupina frazeologizmov charakterizuje človeka alebo vec v širokom zmysle, prináša hodnotenie ich dôležitosti *nedal by som za to ani jednej babky/dreveného groša stat/nestat ani za šestak nestoji (ani) zlamanu staru deravu grešlu jeden zlaty me je svet* a i. Tieto frazeologizmy väčšinou charakterizujú človeka alebo vec negatívne, hodnotia ich ako neschopných (ľudi) alebo ako také (veci), ktoré nemajú hodnotu. Tento efekt sa dosahuje využívaním adjektív **deravý**, **drevený**, **zlamaný**, **starý** a vyjadrením nepatrných hodnôt pomenovaniami minci (**groš**, **babka**, **šesták**, **grajciar**, **grešľa**).

Početnú skupinu tvoria FJ, ktoré vyjadrujú črty povahy človeka. Podľa významu sa rozdeľujú na dve protikladné podskupiny. Menšia podskupina vyjadruje kladné črty povahy človeka, počtom väčšou je skupina FJ, ktoré vyjadrujú negatívne pojmy. Skuposť ako negatívnu povahovú črtu vyjadrujú frazémy *da si za grajciar oko vyklat' za groš/grajciar blchu vymiškuje pohnal by (poženie) za korunu voš na tretiu dedinu za peniaze i dušu si preda* a i. Väčšina týchto frazeologizmov má ironické zafarbenie. Veľa FJ s komponentom **groš** má variantné formy zo slovom **grajciar**.

Menšia je skupina slovenských frazem, ktoré vyjadrujú pojem šetrnosti *lepši usporeny groš ako najdeny toliar počita sa s každou korunou/korunkou lepši časty/husty grajciar ako neskory/riedky groš* a i.

Štedrosť dosahujúca až marnotratnosť hodnotí sa tiež ako negatívna povahová vlastnosť človeka *nelubi u seba groš peniaze ho palia vo vrecku ked ma v hrsti sest dukatov a otvorí ju už ma len tri* a i.

V skupin FJ charakterizujúcich človeka sú aj frazémy, ktoré označujú iné, väčšinou negatívne črty povahy. O hlupom, nechápavom človeku hovoria

nema rozumu ani za groš/grajciar/patak nemať za groš rozumu. Frazéma *nezasmial by sa ani za deravy groš* charakterizuje smutného, bezutešného človeka. FJ *čuši ako pať peňazi* opisuje malovravného, mlčanlivého človeka. O pasívnom človeku, ktorý sa správa ticho, pokojne, možno povedať *sedi ako pať peňazi*. Frazéma *chodi ako plány peniaz* ktorý nikto nechce charakterizuje také črty povahy ako neposednosť, všetečnosť. O zbabelom človeku sa hovorí *nema smelosti ani za grajciar*, o tom, kto chodí so zvesenou hlavou, smutno *dukaty po zemi hľada*. Frazéma *mat bohatu hrivnu* charakterizuje schopného, nadaného človeka.

Podľa našich údajov len jedna FJ s komponentom **groš** slúži na vyjadrenie fyzického stavu alebo fyzických vlastností človeka, väčšinou mladého (malý, chudý) *byť ako za groš chleba/psík*.

Najbohatšia je skupina frazem, ktoré vyjadrujú rôznorodé činnosti človeka a medziľudské vzťahy. Sem patrí 99 FJ, väčšina z nich má komponenty **peniaze** (56 FJ), **groš** (21 FJ). Napr. *kupit za babku/lacny peniaz/groš jeden za dukat druhý za turak zakopat svoju hrivnu jedným peniaze služia a druhí služia peniazom* a i. Frazemy tejto skupiny spravidla nemajú varianty.

Frazeologizmus *judašsky groš* má biblický pôvod a jeho pôvodný význam „odmena za zradu“ sa dnes rozširuje, o čom svedčí aj spracovanie FJ v Malom frazeologickom slovníku E. Smieškovej (1989).

Analýza 277 FJ ukazuje, že frazeologizmy obsahujúce ako komponenty názvy peňazi sa zúčastňujú na jazykovom členení realiu prostredia. Najväčšou aktivitou sa vyznačujú FJ s komponentom **peniaze**, o čom svedčí dosť veľké rozšírenie ich významov a ich najväčší počet. Trochu menším potenciálom majú frazemy s komponentom **groš**. Komponentmi FJ, ktoré sme analyzovali, sú názvy konkrétnych, väčšinou drobných minci, ktoré sa používali v minulosti (**babka**, **dukát**, **grešľa**, **groš**) – vo FJ stoja v jednotnom čísle. Treba konštatovať skoro úplnú neprítomnosť deminutívnych tvarov v komponentnom zložení týchto FJ. V menšej miere vo FJ vystupujú pomenovania peňazi, ktoré sa dnes používajú na Slovensku, t. j. slova **koruna** a **halier**. Názvy peňazi vo FJ sa často spájajú s adjektívami ako **starý**, **zlamaný**, **deravý**, **hotový**, **dobrý**, **posledný**, **lacný**, **pekný**, **drevený**. Vo frazémach s pomenovaniami peňazi sa používa istý repertoár slovies, najmä **byť**, **(ne)mať**, **(ne)stáť**, **prísť**, **kúpiť**, **predať**, **zrobiť**, **držať**, **brať**. Sémantika väčšiny frazém je priehľadná, pretože ju motivuje nominatívny význam komponentov týchto frazeologizmov.

Literatura

- POPOV, R. N. Frazeologizmy súčasného ruského jazyka s archaickými značeniami i formami slov. Moskva 1976.
SMIEŠKOVA, E. Malý frazeologický slovník. Bratislava 1989.
ZATURECKÝ, A. P. Slovenské príslovia, porekadla a uslovia. Tatran 1975.